KORUNK

A BONYOLULTSÁG KIHÍVÁSA • BIOLÓGIA ÉS RENDSZERELMÉLET • RENDSZERSZEMLÉLETŰ SZEMÉLYISÉGKÉP ÉS EMBERISMERET • A KÖZGAZDASÁGI RENDSZEREK VISELKEDÉSE • EGY SZERENCSÉS REGÉNYHŐS KÁLVÁRIÁJA • A KÖTELESSÉGEN TÚL • SZILÁGYI ISTVÁN PRÓZÁJÁRÓL • ÚJ TÁVLATOK AZ ERDÉLYI RÉZKOR KUTATÁSÁBAN • MOLDOVÁN DOMOKOS RÖVIDFILM-FORGATÓKÖNYVE

1974 | 1

SZERZŐINK

BÁNFFYHUNYAD

Vasas Samu

KOLOZSVÁR

Angi István
Aradi József
Asztalos Lajos
Beke György
Demény Dezső
Ferenczi István
Horváth István
Lászlóffy Csaba
Murádin Jenő
Petrescu, Rodica Narcisa
Rácz Győző
Schleininger Tamás
Sîrbu, Aurelia
Somai József
Sőni Pál
Stugren, Bogdan
Szász László
Szilágyi István
Szilágyi Júlia

KOVÁSZNA

Fábián Ernő
Gazda József

NAGYVÁRAD

Bölöni Sándor
Tóth Károly

SEPSISZENTGYÖRGY

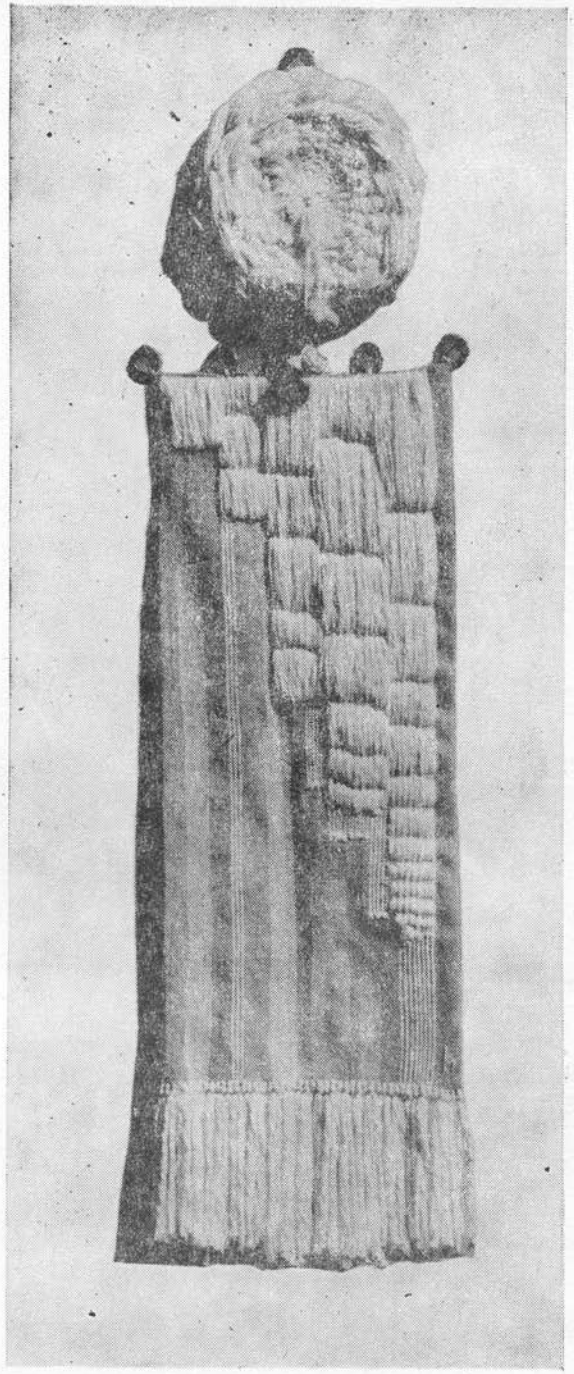
Kósa-Szánthó Vilma

SZÉKELYUDVARHELY

Hermann Gusztáv

KÜLFÖLD

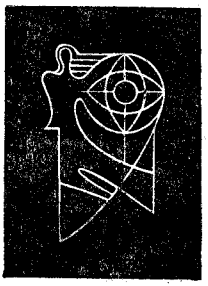
Ahmadulina, Bella
Heller Ágnes
Jevtusenko, Jevgenyij
Moldován Domokos
Vinokurov, Jevgenyij
Voznyeszenszkij, Andrej

Kazinczy Magda: Totem (falikárpit)

KORUNK

XXXIII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM
1974. JANUÁR

* * * Januári előzetes 3
ARADI JÓZSEF • A bonyolultság kihívása 9
DEMÉNY DEZSŐ • Rendszerszemléletű személyiségkép és emberismeret 13
BOGDAN STUGREN • Biológia és rendszerelmélet (Asztalos Lajos fordítása) 21
SOMAI JÓZSEF • A közgazdasági rendszerek viselkedése 25
HELLER ÁGNES • A kötelességen túl (A német klasszika etikájának paradigmatikussága Lukács György életművében) 31
LÁSZLÓFFY CSABA • Lenin (vers) 42
RÁCZ GYŐZŐ • A szorongás fenomenológiája 46
AURELIA SÎRBU • Szorongásos állapotok 52
SZILÁGYI JÚLIA • Hiányjelek, Tükör 56
MOLDOVÁN DOMOKOS • „Halálnak halálával halsz..." (Rövidfilm-forgatókönyv) 59
* * * Szovjet líra (Jevgenyij Jevtusenko, Andrej Voznyeszenszkij, Jevgenyij Vinokurov, Bella Ahmadulina versei — Bölöni Sándor fordításában) 64
SÓNI PÁL • A vőlegény (karcolat) 68
HORVÁTH ISTVÁN • A keljfeljancsi (vers) 69
ÁNGI ISTVÁN • Az esztétikum groteszk—transzcendens tengelyrendszere 70
SZILÁGYI ISTVÁN • Egy szerencsés regényhős kálváriája 79

JEGYZETEK

ARADI JÓZSEF • Sors — jelképpel és anélkül (Méliusz József születésnapjára) 87
GAZDA JÓZSEF • A szobrász metamorfózisai 89
SCHLEININGER TAMÁS • Sziszüphosz—Orpheusz 92
MURÁDIN JENŐ • A budapesti Kassák-kiállításról 94
VASAS SAMU • Népi gyógymódok, orvoslási szokások 96

FÓRUM

BEKE GYÖRGY • Új Napló Váradon 99

HAZAI TÜKÖR

KÓSA-SZANTHÓ VILMA • Családszociológiai felmérés a sepsiszentgyörgyi Líceum lakónegyedben I. 104

NEMZETKÖZI ÉLET

RODICA NARCISA PETRESCU • A nemzetközi gazdasági együttműködés és a vegyes társaságok kérdései a törvényes rendelkezések tükrében 115

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

HERMANN GUSZTÁV • „Az ifjúság elméjét akarván világosítani" (Szigethi Gyula Mihály iskoladrámái) 121

TUDOMÁNYOS MŰHELY

FERENCZI ISTVÁN • Új távlatok az erdélyi rézkor kutatásában (Az Aranyosgyéresen föltárt halomsír) 127

SZEMLE

SZÁSZ LÁSZLÓ • Kísérlettől a megvalósulásig 136
TÓTH KÁROLY • Tudománynépszerűsítés vagy ismeretközlés? 142
FÁBIÁN ERNŐ • A modern civilizáció kritikusa? 145

LÁTÓHATÁR

S. J.: A gazdasági törvények rendszer-jellege (Probleme economice) 149 • Szakosodó rendszerelmélet? (Magyar Tudomány) 150 • Az informatika pszichológiai problémáinak gnoszeológiai elemzése (Naucsno-tyehnyicseszkaja informacija) 151 • Rendszerszemléletű élettudományt (Természet Világa) 152 • Kanada Erzsébet-kora? (The Times Literary Supplement) 153 • Hadsereg-szociológia (Viitorul social) 153 • Nők a tudományos életben (Tudományszervezési Tájékoztató) 155 • Balkezesség és „kétbalkezesség" (Studia Psichologica) 155 • Népzene és modern zene (Világosság) 157

TÉKA, SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Ambrus Imre, Finta Edit, Hajdu Zoltán, Heim András, Imecs Márton, Jakab Ilona, Mihai Jalobeanu, Jobbágy Sándor, Kabán József, Kazinczy Gábor, Löwith Egon, Pongrácz Antónia, Szebellédy Géza, Weisz István

Gépelt kéziratokat kérünk. Kéziratokat nem őrzünk meg.

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő
Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Szerkesztőségi főtitkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5.
Telefon: 2 60 84 (főszerkesztő); 2 54 68 (szerkesztők); 1 38 05 (adminisztráció).
Postacím: Cluj, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

JANUÁRI ELŐZETES

Jó ideje már, hogy átléptük az új esztendő küszöbét.

Eltelt a BUÉK-os képeslapok küldése és vétele, a kézszorítások és jókívánságok szakasza is. A munka napjai köszöntöttek ránk. Dolgozunk. De min, mivel, hogyan, miért?

A kérdések fölvetése és megválaszolása jellemző az egyénre, egy munkaközösségre, népre, országra, társadalmi rendszerre. Az újév ugyanis — ez különben közhely — nemcsak a pohárkoccintás és a köszöntés időszaka, hanem a visszapillantás és előretekintés, s az első — tegyük hozzá: döntő — lépések megtételének időpontja is.

Emlékezzünk csak: az elmúlt év utolsó heteiben együttes ülést tartott az RKP Központi Bizottsága és Románia Legfelső Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Tanácsa, s fölmérte az ötéves terv első három esztendejének eredményeit, hiányosságait, majd kijelölte a soron következő két év föladatait; törvényeket vitatott és szavazott meg a Nagy Nemzetgyűlés, az Államtanács, majd ülést tartott az év utolsó napjaiban az RKP Végrehajtó Bizottsága is. De tanácskoztak a megyei, városi végrehajtó bizottságok, az üzemek, munkatelepek, mezőgazdasági egységek, intézmények vezetőségei is. A megbeszélések, viták, s az eddigi intézkedések mind-mind a megfontoltság, a jövőkémlelő komolyság jegyétől ékesek. E jegyek mondhatni — védjegyek. Terveink megalapozottságát, a vezetők és minden dolgozó munkalendületét illetően.

Erre utalt pártunk főtitkára az esztendő-váltás ünnepén mondott rádió- és tévébeszédében:

„Egész népünk azzal az elhatározással lép az új esztendőbe, hogy mindent megtesz a Központi Bizottság legutóbbi plénumán kijelölt feladatok teljesítéséért . . .“

*

Az 1974-es esztendő gazdasági vonatkozású kérdés-csomópontjai közül ezúttal csupán kettővel foglalkozunk.

Mint ismeretes, ötéves tervünk idő előtt történő teljesítése tekintetében 1974 döntő jelentőségű, hiszen ebben az évben dől el (és derül ki), hogy nagy elhatározásunk milyen eredményhez vezet. Nem is kell megvárnunk az év utolsó negyedét, hogy láthassuk, mit hoztunk „előre“, s hol kell meggyorsítanunk lépteinket; kiviláglik, hiszen — sportnyelven szólva — nem a finisben, nem a tervidőszak utolsó esztendejében valósítjuk meg a félévnyi előnyt, hanem már a tavaly, az idén s havonkénti és naponkénti iparkodással igyekszünk más iramra bírni a gazdasági időmúlást és a tervnaptárt. E törekvés jelzőtáblái tehát alig néhány hónap múlva ütempezsgést, eredménysűrülést kell hogy jelezzenek.

Sok a jele annak, hogy máris így van. Hároméves tervfeladatait jó néhány megye 1973 harmadik negyedének végén teljesítette, más megyék pedig kéthónapos előnnyel vették föl a munkát a szilveszteri ünnepek után. Több iparág dolgozói ugyancsak szerencsés kézzel nyúltak a túlteljesítés ideggócaihoz, és az esztendőkezdeti nekigyürkőzéshez számottevő előrerúgtatás erőtöbbletét kapták. A nehézgépgyártás — az ipari fejlődés egyik fontos motorja — némely alágazatának termelése különleges lendülettel gyorsult: egyetlenegy évi (1973) növekedése az energetikai berendezések termelése terén 61%, a technológiai eszközök tekintetében 88%, a hajógyártásban 64%, a járműveknél pedig 85%.

Sikereinket méltatva fejezte ki elismerését Nicolae Ceauşescu elvtárs újévi rádió- és tévébeszédében:

„Az idén elért nagyszerű eredményekért, a szocializmus és a kommunizmus romániai megteremtésének szentelt odaadó munkáért a párt- és államvezetőség a legmelegebben gratulál minden dolgozónak, nemzetiségre való tekintet nélkül."

Kiemelkedő jelentőségű eredményeink mellett megoldásra váró feladataink is vannak. Üzemépítésünk sok helyütt adós maradt: az 1973-ra előirányzott termelőegységek jelentős hányadát nem hozta tető alá. Mezőgazdaságunk össztermése sem érte el a joggal remélt mennyiséget, s ez nem csupán a tavaszi áradásoknak és az őszi aszálynak tulajdonítható...

Eme biztató és meggondolkoztató jelenségek mérkőzésének erőterében alakult ki ez évi teendőink körképe, amelyben — negyedszázados nemzetgazdaságfejlesztő hagyományainkhoz híven — az ipar ezúttal is döntő hányadot képvisel, és — világviszonylatban is ritka — fejlődési ütemét tovább fokozva eléri a 16,7 százalékot. Ugyanakkor a mezőgazdaságban is minőségi változást kiváltó mennyiségi gyarapodást igyekszünk biztosítani: az öntözéses területek több százezer hektárral növekednek, megközelítve a másfél milliót. Pártunk szociális politikájának megfelelően a termelésemelkedés mellett (és ennek hatásaként) emelkednek majd a fizetések, több lakás épül, több bölcsőde, napközi otthon, iskola és internátus. Érdemes erre vonatkozóan néhány beszédes számot idézni: 1971—1973 során városokon körülbelül 325 000 lakást, falvakon pedig 127 000 házat építettek, aminek révén több mint 1 300 000 ember költözhetett új otthonba. 1974-ben 114 000 új tömblakás és családi ház épül, továbbá 50 000 férőhely létesül ifjúsági otthonokban, 26 000 férőhely a bölcsődékben és 15 000 az óvodákban.

A másik gazdasági kérdés, amely napjainkban megkülönböztetett figyelemben részesül: az energiagazdálkodás. Ebben a vonatkozásban arra emlékeztetnénk, hogy a mai takarékosság nem kampányjellegű s nem csupán a világpolitikai helyzetből következik. A kérdés mélyebb okviszonyaira energiagazdálkodásunk sajátos vonásai vetnek fényt. Az RKP KB és a Legfelső Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Tanács együttes ülésén erre vonatkozóan Nicolae Ceauşescu elvtárs többek között a következőket mondotta:

„... az energiafogyasztás hazánkban gyorsabban nőtt a nemzeti jövedelemnél. Ha továbbra is megtűrnénk a fogyasztás ilyen gyors ütemű növekedését, abba a helyzetbe juthatnánk, hogy nem tudnánk biztosítani az ország gazdasági-társadalmi fejlesztési objektumainak létrehozásához szükséges tüzelőanyagot és energiát [...] más országokhoz viszonyítva a

nemzeti jövedelem és az egy főre eső energiafogyasztás közötti arány nálunk nem megfelelő. Miközben az egy főre jutó nemzeti jövedelem nálunk többszörösen kisebb, mint egyes európai fejlett államokban, az energiafogyasztás tekintetében megközelítjük őket. A tüzelőanyag körültekintő fölhasználásának a kérdése tehát éppen ezért nincs összefüggésben a jelenlegi konjunktúrával, hanem általában egész gazdaságunk orientálásának és fejlődésének lényeges kérdése."

Nem kevésbé jelentős sikerekhez vezetett a múlt esztendő során hazánk külpolitikai tevékenysége. E tevékenységet elsősorban a kezdeményező készség jellemezte, pártunk X. kongresszusa irányvonalának megfelelően, és arra irányult, hogy szakadatlanul fejlesszük az együttműködést és a barátságot a szocialista országokkal, az önálló fejlődés útjára lépett államokkal, a világ összes országaival, társadalmi rendszerükre való tekintet nélkül.

Mint ismeretes, 1973 nemzetközi krónikája seregnyi jelentős eredményt mutat: véget vetettek a vietnami háborúnak, megkezdődött az európai országok biztonsági és együttműködési konferenciája, számos lépés történt a népek egyetértésének, közeledésének útján. Joggal mondhatjuk, hogy a szocialista Románia sokat tett a népek, államok kapcsolatainak normalizálása, az általános enyhülés érdekében. Átfogó és intenziv tevékenységgel bővítette más népekhez fűződő kapcsolatait, s következetesen küzdött avégett, hogy a nemzetközi életben érvényesüljenek a jogegyenlőségnek, a népek függetlensége és önállósága tiszteletének elvei, s olyan légkör alakuljon ki, amelyben valamennyi állam — nagyságától függetlenül — részt vehessen az emberiség égető kérdéseinek megoldásában.

Ebben a vonatkozásban emlékeztetünk arra, hogy Nicolae Ceauşescu elvtársnak az elmúlt év során a különböző kontinensek államaiban tett látogatásai, az országok vezetőivel folytatott megbeszélései, az elhangzott nyilatkozatok, a létrehozott egyezmények megalapozták hazánk és az illető országok sokágazatú együttműködését, s ugyanakkor közvetlenül hozzájárultak az államközi kapcsolatok új elveinek érvényesüléséhez, a nemzetközi enyhülés és közeledés nemes ügyéhez. Ebben a szellemben foglalt állást és járt el a román külpolitika a különösen éles jellegű közel-keleti kérdésben is. Utalunk ilyen vonatkozásban az RKP KB 1973. november 27—28-i ülésének a párt és az állam nemzetközi tevékenységével kapcsolatos határozatára:

„Az RKP KB plénuma, behatóan elemezve a közel-keleti események kibontakozását, úgy véli, a térség helyzetének alakulása ismételten bizonyítja, hogy országunk helyes és konstruktív álláspontra helyezkedett, amikor következetesen szorgalmazta a konfliktus politikai rendezését és több ízben hangsúlyozta, hogy a feszültség fenntartása, az erőszakkal szerzett arab területek izraeli megszállásának állandósítása folytonos háborús veszélyt rejt magában és komolyan veszélyezteti az enyhülés folyamatát és a világbékét.

A plénum nagyra becsüli párt- és államvezetőségünk, Nicolae Ceauşescu elvtárs intenzív tevékenységét, különböző akcióit és sokrétű kezdeményezéseit, javaslatait és közbenjárását a konfliktusban közvetlenül részt vevő államok és sok más állam mellett, s úgy véli, hogy jelenleg mindent meg kell tenni a tűzszünet megerősítéséért, egy olyan övezet

létesítéséért, amelyben megszüntetik a katonai szembenállást, a tárgyalások folytatásáért, annak érdekében, hogy gyors és végleges rendezésre jussanak a Közel-Keleten. E cél érdekében késedelem nélkül rá kell térni a Biztonsági Tanács 1967. novemberi határozatának alkalmazására, az izraeli csapatok kivonására a megszállt arab területekről, a tartós és igazságos béke megteremtésére, amely garantálja a térségben levő összes államok szuverenitását és integritását, beleértve Izraelt is . . .“

A teljes ülés jelentőségéhez méltón foglalkozott a tragikus chilei helyzettel s egészében elfogadta az RKP KB, valamint Románia Legfelső Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Tanács együttes ülésén elhangzott főtitkári expozé erre vonatkozó megállapításait, következtetéseit.

Idézzünk a beszédből:

„A chilei események számos rendkívül fontos következtetést tártak fel a népek forradalmi harca szempontjából. Ismételten bebizonyították a demokratikus forradalmi erők egységének, egy világos akcióprogramnak a létfontosságú jelentőségét, valamint annak a parancsoló szükségességét, hogy egy nép, amely saját kezébe akarja venni sorsát s biztosítani a forradalom fejlődését, egy új társadalmi rend építésének előrehaladását, meg kell hogy teremtse a néptömegekhez, a demokrácia és a társadalmi haladás ügyéhez hű, saját államhatalmi szerveit.“

*

Az esztendő első órájától kezdve megjelent a tévé képernyőjén, majd a mozivásznakon, az újságok lapjain egy emlékeztető és előremutató római szám: XXX.

Hazánk fölszabadulásának harmincadik évfordulójára utal.

Három évtized. Ez az idő már történelmi léptékkel mérve sem kevés. Ha pedig a megtett út, az elért gazdasági és társadalomszerkezeti változások mércéjével mérjük, akkor nagy idő — a szó történelmi jelentésére utalón, és gazdag idő — amit a kalászérlelő, gyümölcspirosító, esőben és napfényben bővelkedő nyárderékra szokás mondani.

Társadalmunk oly gyökeresen alakult át, oly sokrétűen fejlődött, hogy épp e gazdagskálájúság kívánja meg az átfogóbb, árnyaltabb, mélyebb tanulmányozást, azt, hogy az anyagi-kulturális változásoknak megfelelően eme módosulások ismerete is behatóbb legyen. Az eltelt három évtized országépítésének a fölmérése — reméljük — ebben a tekintetben sok jót és újat hoz majd.

*

A *Korunk*, mint folyóirat, tennivaló-pászmájában igazodik egész társadalmunk feladataihoz. A romániai magyar nemzetiség egyik lapjaként — amellett, hogy vezető helyet biztosít országos kérdések tárgyalásának — figyelmet fordít e nemzetiség gazdasági, társadalmi, művelődési állapotának tanulmányozására, s e viszonyok jobb ismeretében igyekszik hozzájárulni a szocialista építés jelenségeinek átgondolásához és megoldásához.

E felismerések jegyében dolgoztunk az elmúlt évben és szerkesztettük meg — házi szóhasználattal élve — súlypontos számainkat. Az elmúlt

esztendő számunkra is gazdag, emlékezetes volt. A Petőfit és Madáchot idéző évfordulós számok változatos anyagot öleltek föl s bizonyították, hogy ismert irodalmi nagyságokról, életművekről is lehet — s kell is — újat mondani. Márciusi súlypontunk — Ipar és lélek — a korszerű üzemszervezés, a tudomány és termelés, az ökológia, az ipari pszichológia egyikmásik kérdését igyekezett megvilágítani. Áprilisi számunkat az iskola forradalmi átalakulásának föltérképezésére szántuk, de oly módon, hogy ne pedagógusok szóljanak a pedagógiáról, hanem más művészeti és tudományágak szakavatottjai, a kívülállók, de a „figyelmes szemlélő" hangján. Megkíséreltük a filmet és a hazai magyar színházkultúrát (májusi, illetve szeptemberi számainkban) a társadalomtudományok szemszögéből, a közönség elvárásai oldaláról megközelíteni, művelődési életünk gazdag színképében elhelyezni. Népi és színpadi táncművészetünk néhány kérdésének bemutatásával nemzetiségi önismeretünket iparkodtunk egyrészt bővíteni, másrészt pedig elősegíteni a népi művészeti értékek magasabb fokú hasznosítását. Különösnek tűnhet, de a magunk jobb megismerését szolgálta — nem is nagyon közvetve — a hazai más nemzetiségek múltját, mai életét, népköltészetét és irodalmát kis keresztmetszetekben ismertető augusztusi számunk — amely egyébként visszhangot váltott ki mind itthon, mind külföldön. Lapunk hangsúlyozott demográfiai érdeklődésének keretében a nemzedékek kapcsolatáról írtunk — többek között körkérdésekre kapott válaszok alapján — a júliusi számban, majd pedig a családalapítás, megtelepedés, gyermeknevelés lehetőségeit, társadalmi föltételeit vizsgálgattuk — októberben — szociográfiai tanulmányokban és elméleti jellegű írásokban egyaránt. Novemberi számunk azon túlmenően, hogy — a *Korunk* történetében először — egy sajátos hazai táj (Kalotaszeg) bemutatására s ezzel mondhatni „természetes" összefüggésben a 90 éves Kós Károly köszöntésére vállalkozott, meghozta a lap történetében eddig ismert legnagyobb példányszámot, a 6300-at, ami nem kis örömünkre szolgált — hála érte a kalotaszegi olvasóknak. S minthogy ez a számunk volt az utolsó az elmúlt évben (műszaki okok miatt a decemberi már csak januárban jelent meg), minden jó, ha a vége jó.

Az összkép azonban nem ennyire derűs. Az elmúlt év során — miként már hamarabb is — sok olvasónk kifogásolta, hogy egyik-másik lapszám súlypontja mindent eláraszt, nem hagy helyet más témának. Többen is megjegyezték, hogy egyes rovatok — Ifjúság—Nevelés, Hazai Tükör — időnkénti kimaradása káros, mások pedig azt panaszolták föl, hogy hazánk néhány tája (az elmúlt 2—3 évben például a Bánság) élete nem tükröződik kellőképp a *Korunk* oldalain.

Nehéz volna fölsorolni, részletezni (s talán érdekes sem lenne), mit szándékszunk tenni a jelzett hiányosságok felismerése nyomán.

A súlypontos szerkesztés gyakorlata mellett azonban kitartunk, minthogy immár négyesztendős ilyen irányú tapasztalatunk szerint ez az eljárás alkalmas arra, hogy folyóirat-arcélünknek és a hazai magyar sajtó munkamegosztásában elfoglalt helyünknek megfelelően a kérdést több oldalról közelítsük meg, átfogó és mélyretörő tanulmányok révén éppúgy, mint szubjektív hangvételű, ötletfölvillantó jegyzetek vagy szépirodalmi veretű szociográfiai írások útján. E meggondolások alapján értékeink méltó tudatosítása végett „súlypontosan" jelenítjük meg az olvasók előtt hazai képzőművészetünket (februárban), tárgyi néprajzunkat (a nyár fo-

lyamán), Kalotaszeghez hasonlóan egy-két érdekes vidékünket, ugyanakkor pedig tudományos és világnézeti fejlődésünket szolgálóan (s a nagyvilágra vetve fokozottan vigyázó szemünket) a tudományok mai fejlődése terén fontos szerepet jelző rendszerelmélet vetületeit tárgyaljuk (januárban), majd pedig a marxista bölcselet és szociológia időszerű kérdéseinek megvitatását nyújtjuk márciusi számunkban.

Az a tény, hogy fölszabadulásunk harmincadik évfordulóját már most, az esztendő elején kiemeljük, arra vall, hogy — jelentős munkásmozgalmi, szociológiai, katonai-stratégiai és történelmi tanulmányokban — egész éven át kívánunk szólani augusztus 23. korszakalkotó jelentőségéről s a nagy cselekmény óta eltelt időszak forradalmi változásairól. Ha pedig már a történelemnél tartunk, tegyük szóvá — miként az előző években is tettük —, hogy a jelentősebb s a hozzánk közelebb álló más évfordulókról sem feledkezünk meg. Arról például, hogy 40 esztendő telt el a MADOSZ megalapítása óta, arról, hogy 125 évvel ezelőtt esett el Petőfi Fehéregyháza síkján vagy arról, hogy 1848 szabadságharcos föllángolásainak legtovább harcoló forradalmi serege hazánk földjén küzdött.

Ennyit magunkról, a *Korunk*ról.

Nemzetiségi feladatainkat hazánk országos jelentőségű feladatainak szerves részeiként tárgyaljuk.

KORUNK

Finta Edit: Évszakok — III.

ARADI JÓZSEF

A BONYOLULTSÁG KIHÍVÁSA

A rendszerszemléletnek még nem született meg egy Johan Galtunghoz hasonló szociológusa, aki legalább tíz országot átfogó igényességgel kísérelné meg felmérni, hogy a „rendszer" miféle asszociációkat vált ki az emberi agyban, van-e az emberiségnek „rendszer-tudata". Egy ilyen felmérés valószínűleg ugyanolyan eredménnyel járna, mint Galtung jövőtesztje (*Image of the World in the Year 2000. A Ten Nation Study*, 1973): a rendszerszemlélet, akárcsak a jövőszemlélet, a köznapi tudat elsüllyedt dimenziója. Ez a felismerés némileg meglepte a jövő szociológusát. Azt kérdezte, hogyan képzeljük el a 2000. évet, s ehelyett azt tudta meg, hogyan látjuk a jelent. A jövő világmodellje helyett a világ rendszerben való látásának mai helyzetét rajzolhatta fel.

A rendszerszemlélet szociológusát bizonyára már nem lepné meg, ha „egészbenlátásunk" (a gondolkodástörténet ezt holizmusnak nevezi — íme, még egy izmus!) feltérképezése közben a futurológia területére tévedne. A köznapi tudat számára — amennyiben kellő elvonatkoztatással ezt is rendszernek tekintjük — távolról sem közömbös, hogy a világegészről alkotott képébe be tudja-e vagy be akarja-e illeszteni egy merész feed-back-kel a jövőt. A köznapi tudat jövőérzékenysége attól függ, hogy fel akar-e, illetve fel tud-e emelkedni a nembeli objektivációk szintjére (Lukács György), beleszól-e, illetve beleszólhat-e saját sorsának alakulásába. A cselekvés (rendszerelméleti fogalmakban a különböző döntési rendszerek tudatos vezérlése) felelősséggel jár, a felelősség a vezérlő alrendszertől (ember, közösség, társadalom) tervezést, a tervezés pedig nemcsak jövő-orientáltságot, nemcsak nyitottságot, hanem a vezérlés eredményessége érdekében sajátos „egészbenlátást" követel. Ugrásszerűen megnő a szintézis szükséglete, mivel a közvetlen praxisnak a mindennapi cselekvést totalizáló ideológiára van szüksége. Ilyen ideológiai funkciót tölthet be minden olyan, az újdonság erejével ható elmélet, amely szintézist ígér.

A rendszertudományok hazai jelentkezését kétségkívül az 1972-es bukaresti nemzetközi jövőkutató konferenciához köthetjük. Rendszerelmélet és futurológia nem véletlenül vonzzák egymást. Az emberiség túlnyomó hányada azonban mit sem törődik ezzel; úgy éli le az életét, hogy még csak a nevét sem jegyzi meg e két új tudományágnak.

A rendszerszemlélet közvéleménykutatójának aligha lenne könnyű dolga. Hogyan kérdezhetne rá azoknak az „egészbenlátására", akiket egyelőre nem fenyeget a rendszerelméleti gondolkodásmód „fertőzésének" a veszélye? Galtung példáján okulva egyet tehet: megváltoztathatja a kérdezés stratégiáját. Ahogy Galtung a jövőszemlélet direkt kérdéseiről a jövőkép és a dogmatikus gondolkodásmód összefüggéseinek vizsgálatára váltott át, rendszerszemléletünk „rendszeréről" is többet mond esetleg, ha a kutató kérdezési stratégiáját a skatulyázó, dogmatikus világlátás elemzésének irányába fordítja. Köznapi gondolkodásunk ugyanis nem tud

kilépni a (hamis) analógiák bűvköréből. Úgy rendezi maga körül a világot, ahogy tudja. Ha valamiről úgy érezzük, hogy mind közvetlen megismerő, mind közvetlen szabályozó képességeinket fölülmúlja, azt megpróbáljuk valami egyszerű dolognak elképzelni. Például egy gépnek (newtoni mechanikus világkép). Jobbik esetben élő szervezetnek (modern organikus világkép). Értelmünknek mindkét esetben határt szab a pszichofizikából ismert Miller-küszöb, mely furcsa misztikával a 7-es számhoz kapcsolódik. Információ-feldolgozó képességünk e törvénye szerint az emberek döntő többsége legfeljebb 7 (plusz—mínusz 2) egydimenziós ingert tud hibamentesen felismerni. (Ezt nevezi Mircea Malița az értelem paradoxonának.) Egyedül a képzeletünk az, aminek semmiféle törvény nem szab határt. Nem az a probléma tehát, hogy köznapi tudatunk *mit tekint* „rendszernek", hanem hogy *hogyan képzeli el* azt, ami ezen a kereten (dobozon) túl van: a rendszer külső és belső környezetét. Amit rendszerszemléletnek szoktak hívni, az tehát inkább „bonyolultságszemlélet".

Jóérzésű ember ma már nem meri szájára venni azt a szót, hogy *komplex*. A világ bonyolult — ez a mondat ma már agyonkoptatott közhely. A szociológusnak csak ezt a mondatot kellene kimondania, s az emberek máris egy sóhajtásnyi szigeten éreznék magukat a komplexitás világ-óceánjában. Ezt a szigetet nem neveznék rendszernek, talán még utópiának sem, de erről a szigetről mintha valamivel kevésbé látszanának bonyolultaknak a dolgok. Erről a szigetről borzongva lehetne csodálni a (térbeli és időbeli) Óceánt. Ez a sziget (mint hamis analógia) egyszerre jelenthetné a bonyolultat és a belőle kihasított, körülhatárolt egyszerűt. De ilyen sziget nincs.

Jürgen Habermas, aki „kritikai elméletét" — utólag így látja — tulajdonképpen a rendszerszemlélettel szemben dolgozta ki (*Was leistet die Systemforschung*, 1971), kimutatja az ilyen típusú bonyolultság-felfogás buktatóit. Hogyan gondoljuk el e szemlélet szerint a komplexitást? Elképzelünk egy véges rendszert, s ehhez viszonyítva, ezt tagadva tételezzük a végtelent. Ezután a végtelenül bonyolult világból, most ezt tagadva, ismét kiszakítunk egy véges rendszert, s nem vesszük észre, hogy ez ugyanaz, amiből kiindultunk. Lépjünk ki a gondolkodásnak ebből az üresjáratából, javasolja Habermas, s vegyük észre, hogy nem az a kérdés: egy adott rendszer („sziget") hogyan redukálja a világ komplexitását, hanem hogy magát az adott rendszert hogyan lehet a maga rendjén úgy redukálni, olyan modellbe szervezni, amelynek révén érthetővé és ellenőrizhetővé válik. Egyszer s mindenkorra számoljunk le azzal az illúzióval, hogy csak a világ lehet bonyolult, s nem maga a rendszer is. A „nyitás befelé" stratégiája nélkül minden rendszerelméleti koncepció csak azt viszi be aprópénzre váltva a köztudatba, hogy mindnyájan rendszereknek vagyunk alávetve, és minden rendszernek az a hivatása, hogy ellentmondás nélkül beilleszkedjék a nála nagyobb rendszerekbe. Annak az „egészbenlátásnak", amely nem veszi tudomásul a rendszer belső komplexitását, Habermas szerint nincs és nem is lehet kritikai, világmegváltoztató funkciója.

A hamis analógia orvossága tehát nem az analógiáról való lemondás, hanem az analógia kritikája. Ez azonban már nem a köznapi tudat feladata.

Mindhárom jövőkutató konferencián, az oslóin, a tokióin és legutóbb a bukarestin, a különböző tudományágak képviselőit ankétok sorozatával

ostromolták. Ezeken az ankétokon gyakran hangzott el az ironikus kérdés: mivel magyarázható, hogy az emberiség, melynek jövője pedig eddig is volt, éppen most, az utóbbi tíz évben fedezte fel a futurológiát? Magyarán: nem csupán divat-e a futurológia? A rendszerszemlélet szociológusa nyugodtan kölcsönvehetné ezt az iróniát. A rendszerelmélet „fertőzése" ugyanolyan friss jelenség, mint a jövőkutatásé. Mivel magyarázható tehát a rendszertudományok és rendszerfilozófiák elharapózása?

A rendszerelméletnek egyelőre még nincs világkonferenciája, s nincsen semmiféle nemzetközi szervezete. A rendszerelmélet szociológusa azonban alapos gyanúval élhet, hogy egy ilyen intézményes találkozó sem nyújtana kevésbé ellentmondásos képet a rendszertudományok világhelyzetéről, mint ami az elszórt megnyilatkozásokból kihámozható.

A rendszerszemlélettel szembeni ellenérzés paradox módon ugyanabból a fegyvertárból merít, ahonnan a rendszerelmélet elismertetéséért hadakozó neofita túlbuzgóság: mindkettő arra keres bizonyítékokat, hogy rendszerszemlélet ősidőktől fogva létezik. Egyesek az animizmust tartják a rendszerszemlélet első megnyilvánulási formájának, mások az egészbenlátás folytonosságát az eleata Parmenidész gömbjéig, a karteziánus gondolkodásig vagy a hegeli totalitás-koncepcióig tudják visszavezetni. Könnyebb dolguk van azoknak, akik — akárcsak a futurológusok többsége — Marxra hivatkoznak. Ha a rendszerszemlélet maga a dialektika, mint ahogy a jövőkutatást a kommunizmus „konkrét utópiájával" (Ernst Bloch) lehet azonosítani, ebből éppúgy következhet a rendszerelméletek hiábavalósága, a rendszerelméleti fogalomrendszertől való elzárkózás, mint a rendszerszemlélet kritikátlan bebocsáttatása és egyértelmű bekebelezése a materialista dialektikába. A rendszerelmélet filozófiai megalapozásának vagy elvetésének eszköztárába különösebb nehézség nélkül bevonhatók olyan hazai előzményeknek számító gondolkodók, mint Böhm Károly, Spiru Haret vagy Bartók György, továbbá a modern polgári gondolkodás minden olyan irányzata a fenomenológiától a logikai pozitivizmusig, amely szembenéz a közvetlenség elvesztésének alapvető konzekvenciáival: egyrészt a fokozódó bonyolultság redukálásának módszertani válságával, másrészt a tudományok egységbe-emelésének egyre illuzórikusabb voltával, interdiszciplináris „hallóképességünk" elvesztésével.

A bonyolultság kihívásának ez a kétfelé ágazása az eredetmítoszokat (következésképpen a rendszerelméletről folytatott vitákat is) két jellegzetes típusba osztja. Az egyik típus egy-egy tudományágon belül (például fizika, neurofiziológia, biológia, személyiséglélektan, szociológia) keres történeti érveket a rendszer-fogalom „tovább-bonyolításához", a másik típus a tudományok integrálásának mítoszait építi általános rendszerelméletté, esetleg rendszerfilozófiává (lásd Ludwig von Bertalanffy általános rendszerelméletét vagy László Ervinnek a tavalyi várnai filozófiai világkongresszuson sokat vitatott rendszerfilozófiáját: *The Systems View of the World*, 1972).

A távoli eredetmítoszok azonban nem a feltett kérdésre válaszolnak. A rendszerelmélet történészei és filológusai a bonyolultság kihívását a rendszerelmélet kihívásának nézik. Ez a látszat a rendszerelmélet gyermekbetegsége: e mítoszoknak semmi közük a „nyitás befelé" stratégiájához. A rendszerszemlélet akkor válik nagykorúvá, amikor önmaga helyett a megoldandó problémára, az igen bonyolult, ún. „nagy rendszerek" (gaz-

dasági rendszer, tömegkommunikációs rendszer) megszelídítésére összpontosít.

A rendszerelmélet egyik ellenfele szerint a rendszerelmélet tulajdonképpen a strukturalizmus folytatása más (szociológiai) eszközökkel. Ebben a kissé kajánkodó megjegyzésben több igazság van, hogysem pusztán csak a strukturalizmus körül (máig is) dúló csatározások számlájára írhatnók. A struktúra felfedezése, akárcsak a funkcióé, a belső környezetbe vezetett első nagyszabású tudományos expedíció. Az ember nemcsak azt akarja tudni, hogy mi a rendszer, hanem azt is, hogy milyen a rendszer szervezettsége, s ez a bonyolult szervezettség hogyan ellenőrizhető. A bonyolultság ingerküszöbe tulajdonképpen itt kezdődik — a vezérlés és önvezérlés gondjainál.

Az sem jó azonban, ha mindent csak az irányítás szemszögéből nézünk. A vezérléselv korlátlan fetisizálása „pánkibernetikus" tendenciákhoz vezet (Gvisianyi): sokan a rendszer alapvető összefüggéseinek feltárását ezek számítógépre vitelével tévesztik össze. Ross Ashby lényegében biológiai indítású rendszerelméletének is az a legnagyobb hibája, hogy észrevétlenül visszacsúszik a karteziánus gépelmélet kőkorszakába.

A rendszerelmélet húsz éven át nem keltett különösebb szellemi izgalmat; a kibernetika, úgy látszik, minden levegőt elszívott előle. Mi idézte elő a mai fordulatot, melyet Mircea Malița egyenesen korszakváltásnak nevez?

Az ankétalanyok nem szűkölködnének igen praktikus magyarázatokban. A nagy befektetésekkel járó ipari kutatások, a koncentrált beruházások, az oktatás, szakképzés és infrastruktúra tervezése a nagy átfutási idő miatt határozott jövőorientációt igényel. A nyersanyaggazdálkodás problémái, a szennyeződés a világ fokozódó integrálódására figyelmeztetnek. E problémák megoldásához, a jövő bekapcsolásához nem elég a kibernetika rendelkezésünkre álló fogalomrendszere.

Az egyre bonyolultabbá szerveződő valóság módszertani megújulásra kényszeríti a tudományt, az igen bonyolult rendszereket elméleti modelleken tanulmányozzuk. A gondolatkísérlet többé nem mostohagyermeke a tudományos gondolkodásnak. Magoroh Maruyama szerint gondolkodásunk az elmúlt években új pályára ugrott. Hogy milyenre, azt még nem tudjuk, de egy biztos: végképp túlléptük a klasszikus arisztotelészi logika ismeretelméleti küszöbét. Az oksági gondolkodás lineáris modelljét a nem-lineáris körkörös oksági lánc modellje váltja föl, s tulajdonképpen ehhez köthető a rendszerelmélet forradalma. A rendszerelmélet túllépett a biológiai szemléleten, lemondott arról, hogy a világot homogenizálhatónak, standardizálhatónak fogja fel. Ez a nyílt tanulórendszer, melynek stabilitása nem a homeosztázisra, nem a környezettel való harmonikus egyensúlyra épül, hanem a pozitív visszacsatolás elvére, a heterosztázisra, olyan modellnek fogható fel, mely azzal, hogy beépíti magába a kreativitás „rendetlenségét", a forradalmi folyamatok megértéséhez, sőt vezérléséhez is operacionalizálható elméleti alapokat nyújt. Maruyama a rendszerelmélet e döntő fordulatát Walter Buckley (*Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*, 1968) és C. H. Waddington nevéhez köti.

A rendszerelmélet csak akkor fog megbirkózni a bonyolultság kihívásával, ha túllép nemcsak a mechanikus, hanem a biológiai szemléleten is.

DEMÉNY DEZSŐ

RENDSZERSZEMLÉLETŰ SZEMÉLYISÉGKÉP ÉS EMBERISMERET

Ha valamiféle elmés műszer segítségével mérni tudnók az emberek társközi viszonyulásainak időtartamát, s egy más műszer elkészítené az egyénközi jelváltások (kommunikációk) és tevékenységek (interakciók) tartalmi metszetét, az emberismereti elem, a személyészlelés, az interaktív felmérés, az ön- és társértékelés jelenléte meglepően magas százalékot mutatna. A magas százalékot az a szerep indokolja, amit *az embertárs ismerete* a társas tevékenység tudatos vezérlése szempontjából, a társakra és önmagunkra vonatkozó döntések s ezen túlmenően társadalomismeretünk, -szemléletünk és szociális tájékozódásunk tekintetében betölt. Bizonyító erejűek a kortárs lélektan vonatkozó felismerései. M. Argyle például társadalomlélektani kutatásai alapján egy mindenfajta személyközi viselkedés szabályozódását érzékeltető modellt dolgozott ki (*The psychology of interpersonal behavior,* 1967). Egy másik vállalkozás (Hunyady György: *A személy-percepció vizsgálatának kiindulópontjai,* 1971) a személyészlelés köznapi folyamataiban egészelvű emberszemlélet, „naiv személyiségelmélet" érvényesülését mutatja ki, s részleteiben tárja fel a tulajdonság-tulajdonítás társadalmi, művelődési, értelmi és érzelmi meghatározóit.

„Amilyen az ember, olyan a tette" — tartja egy magyar közmondás. Sok idő s nem kevesebb szellemi erőfeszítés kellett ahhoz, hogy az ember a maga társadalmi gyakorlatából kiszűrje és nyelvi formába öntse ezt a mély emberismereti igazságot. Hiszen, ha bonckés alá vesszük a rövid mondatot, különös fáradság nélkül a nyelvi-gondolati remeklés modelljét kell meglátnunk benne. Ugyanis nemcsak személylélektani, erkölcsi és praxiológiai ismeretet tárol, de embertani, értéktani, logikai, filozófiai-világnézeti jelentésszintek rendszere is. Nem beszélve az emberismeret módszerelméleti és metodikai, a nyelvi ökonómia és ápoltság, egészség és poézis vonatkozásairól. A filozófus Erdélyi Jánost valószínűleg az ilyen s ehhez hasonló, ismereti értékeket tartalmazó mondások tanulmányozása vezette arra a gondolatra, hogy közmondáskészletünk vizsgálata alapján dolgozzon ki egy nemzeti-népi filozófiarendszert. A nagyszerű ötlet azonban csak terv maradt.

Idők folyamán a köznapi emberismerést, elvitathatatlan értékei ellenére, a fejlődés — társadalmi rendelésre — más típusú ismeretfajtákkal egészítette ki. Többek között: az irodalmi-művészi, a filozófiai és pszichológiai emberismerés formáival. A négyféle ismeretet a valóság- és eszközérték tekintetében egymással összevetve úgy tűnik, hogy az objektivitás vonatkozásában a köznapi megismerés inkább felületi, az irodalmi-művészi valószerű, a pszichológiai törvényszerű, a filozófiai lényegszerű; a gyakorlati használhatóság tekintetében pedig a köznapi emberismeret bizonytalan, az irodalmi-művészi közvetett, a pszichológiai hatékony, a

filozófiai viszont igényes. Itt csupán tipológiai elhatárolásról van szó, ami azt jelenti, hogy egyik jelleg a másikban is fellelhető, és feltüntetett sajátosságukat ezek az ismerettípusok teljesen csupán ideális határesetekben hordozzák.

A pszichológiai emberismeret, objektivitása és gyakorlati használhatósága folytán a tudományosság feltételeinek és előfeltételeinek eleget téve, a tudományok státusába kerül. Esetében a tapasztalati tényeknek a lélektan kutatómódszereivel feltárt és rendszerező formáinak igénybevételével sajátos nyelvezetbe, fogalom- és kategóriarendszerbe öltöztetett *személyiségismeretről* van szó. A lélektan fejlődése folyamán ez a terület hol szűkebbre, hol tágabbra méreteződött, tudományosságának sorsa azonban akkor dőlt el, amikor kutató, rendszerező és kifejező eljárásaival ismereteit hatékonnyá is tudta tenni. Hatékonyságának bizonyító jele az, hogy ismeretei és megállapításai a mindennapi életben alkalmazhatók, s az előrelátást illetően magas fokú valószínűséget hordoznak. Az embermegismerésnek ez a formája a kezdetleges társadalmakban a köznapival helyettesíthető, de mellőzése a személyiség bonyolult összetevőit működtető fejlett társadalmakban egyenlő a közösségi érdekek kockáztatásával. Ilyen és egyéb körülmények magyarázzák a tudományos emberismeret jelentőségét és azt a törekvést, hogy tárgyát, a személyiséget tudományközi keretben a leghatékonyabb szemléletek, módszerek és technikák segítségével közelítsék meg.

Személyiséglélektan és rendszerelmélet

A pszichológia, fejlődése folyamán, többször mutatott hajlamot a beszűkülésre és vizsgálati tárgyának egyszerűsítésére. Pszichológus nemzedékek munkájuk tudományosságát sok esetben import módszerrel bizonyítva bagatellizálták az ember lelkivilágát, s arisztokratikus és szakbarbári gőggel zárkóztak be a lelkiélet ténylegesen nagy kérdései előtt. Az *ancilla mythologiae, theologiae* és *philosophiae* korának sokszor kényelmetlen és megalázó helyzetei már csak rossz emlékként élnek, ennek ellenére — kis- és nagytársadalmi érdekstruktúrák tükrözéseként — tantételek és idolumok, tabuk és fétisek, kihívások és megvonások az iskolák és híveik körében még fel-felbukkannak. S mégis: ez a filozófusokat, antropológusokat és művészeket, írókat és köznapi szinten mozgó emberismerőket sokszor megmosolyogtató diszciplína váltotta át sajátos hozzáállásával emberszemléletünket, s intézményesíthette a pszichikus jelenségek tudományos tanulmányozását. Történeti fejlődésének jelentős mérföldköve a személyiséglélektani kutatások megindulása.

Már polgári szemléletű tudományszociológiai kutatások (Kornis Gyula: *Tudomány és társadalom* I—II. 1943) kénytelenek elismerni, hogy az emberre és a társadalomra vonatkozó problémafelvetéseket és azok megválaszolását a történelmileg adott társadalmi környezet befolyásolja. A materialista eszmeiségű tudománytörténészek és szociológusok (John Bernal, Vekerdi László) a felületi összefüggéseknél mélyebbre hatolva, a tudomány termelőeszközzé válását és humanista küldetését állítják előtérbe, feltárva ezek nagytársadalmi indítékait s a tudományos elméletek, irányzatok és kategóriák premisszáit. Ilyen vonatkozásban a személyiséglélektan

és rendszerelmélet tudománytörténeti felfutásáról s kettejük találkozásáról a következő összefüggések adottak.

Az „egyén", az „emberi egyed", az „én", a „személyiség" kutatása tárgyában a társadalmi rendeléseknek tudományszociológiai erők nyitnak szabad utat. Ilyen igényű, bár nem ilyen határozott társadalmi rendelés mindig is volt. A tőkés társadalom talaján azonban egyrészt szükségképpen szabadságjogokat nyer az egyén, és értelmüket vesztik a feudális kötöttségek, másfelől a teljesítményközpontú emberértékelés előretörésével gyakorlati igénnyé lép elő a polgári módra értelmezett elv: „megfelelő ember a megfelelő helyre". A hatékony gazdálkodási szempont az emberanyagra is kiterjed, s úgy tűnik, hogy mindennek lényeges kritériuma a munkás képességeinek nyilvántartása, a tudományos emberismeret, beleértve annak metodológiáját, metodikáját és ideológiai szabályozó erőit. Amint arra különböző felfogású kulturológusok és szociológusok (Ágh Attila, G. Friedmann, Gáll Ernő, Hermann István, C. Wright Mills, Valter Roman) rámutatnak: az üzemkolosszusok, óriásvárosok, mammut-intézmények és államapparátusok elidegenítő, elszemélytelenítő és elembertelenítő hatásának válaszaként napjainkban hangsúlyozottabb erővel tör utat magának a *személyiségelv*, nemcsak a lélektanban, de a filozófiai antropológiában, a pedagógiában és egyéb területeken is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a személyiség nem lévén sem a valóságban, sem pedig fogalmi szinten ideológiamentes kategória, a polgári és szocialista eszmeiségű személyiségkutatások tényanyagát sajátos ideológiai mozgatók profilírozzák. S minthogy a kutatási metodológia és metodika területét ezek a szempontok kevésbé színezik, sok esetben a polgári személyiségkutatások látványosabbnak és öltözékük is tudományosabbnak tűnhetik. Személyiségpszichológiai és lélektantörténeti munkák (Garai László: *Személyiségdinamika és társadalmi lét*, 1969; T. M. Jaroszewski: *A pszichológia története*, 1968) részleteiben tárgyalják a személyiségkutatások napjainkig fokozódó előretörését és differenciálódását. Polgárjogait a tudományos pszichológiában három szakaszban nyerte el. A kísérleti pszichológia első korszakában az irracionalista filozófia képviselte a személyiséget: F. R. Brentano, H. Bergson, W. Dilthey, E. Spranger. Ezek a lélektantól az élményt, a pszichikus cselekvést, az egyedi intuíció és a lelki struktúrák megragadását kérték számon. A történelmi hűség kedvéért e vonulat magyar leágazásaként itt illik megemlítenünk Böhm Károlyt, aki Sprangeréket megelőzve az egészelvűség jegyében marasztalta el a kor társításelvű lélektanát, s a bírálatában kifejtett szemlélet mind a személyiségkutatásnak, mind pedig a kísérleti és gyakorlati lélektannak napjainkig központi irányelve maradt. *A szellem élete* című, 1892-ben Kolozsvárt megjelent művében így ír: „A lelkiéletet [...] elemi képekből megszerkeszteni nem lehet [...], a szellem [...] jelentések organizmusa. Ezen jelentések vonatkozása az organizmus egységére — a lélektan legfőbb problémája, melyet pedig a mai lélektan[ok] egyike sem tart fejtörésre méltónak"; és „idején valónak látszik azon nyomatékos figyelmeztetés, hogy a részeknek csak az egységben van értelmük, hogy az öntudat a szellem centrális functiója" (i.m. 17—18.).

A problémafejlődés második szakaszában a személyiség a típus statikus képleteként lép előtérbe, tipológiák és karakterológiák változatos formáiban. A harmadik szakaszban bontakozik ki a dinamikus személyiség-

kép, illetve feltűnnek a különböző személyiségtani iskolák sajátos magyarázó elvekkel, módszerekkel, kategóriarendszerrel és személyiségmodellel. Az egészelvű „személyiségkép" és „emberkép" kutatása és vizsgálata mármár tudományos divattá is lesz. A korszakalkotó jelentőségű irányzatokkal (mélylélektanok, reflexológia, behaviorizmus, alaklélektan, cselekvéslélektan) egyidőben bontakozik ki az antropológia és a szociálpszichológia. S jóllehet terminológiai inflációról is beszélhetnénk, mégis P. Janet „automatizmus" fogalma, E. Spranger „struktúra", Fr. Paulhan és Bartók György „rendszer" fogalma, Koehlerék „alak", Kruegerék „egész", W. Stern „személyiség" vagy Várkonyi „életdráma" fogalma mögött hasonló lélektani szemlélet lappang.

Az irányzatpszichológiák elkülönülése a negyvenes évektől kezdődően lassan az egységesülés irányába kezd átváltani. Egyrészt a polgári pszichológiában is mutatkozó új kérdésföltevések, másrészt a szocialista társadalmak érdekeltsége az antropológia, a kísérleti és személyiséglélektani kutatásokban, nemkülönben a kor tudományában egyetemes szinten, a nagyméretű szakosodással párhuzamosan jelentkező igény egy egységesítő univerzális metodológia kiépítésére mind olyan indítékok, melyek a pszichológiát hallóképessége finomodására serkentették a társadalmi elvárások és saját belső szükségletei irányában. Az új kérdésföltevések vonalán G. W. Allport személyiséglélektani, J. Piaget fejlődéslélektani, K. Lewin és G. H. Mead társadalomlélektani, Harkai Schiller Pál cselekvéselméleti, Szondy Lipót pedig sorsanalitikus kutatásaival járul hozzá az új kérdések megválaszolásával az emberi személyiség bonyolult folyamatainak a tisztázásához. Tematikai, szemléleti, módszertani kérdések jó irányba való terelését mozdítja elő Marx filozófiai-antropológiai hagyatékának széles körű forgalmazása (Márkus György: *Marxizmus és antropológia*, 1966), illetve a Vigotszkij lélektani koncepcióját értékesítő A. Sz. Leontyev lélektani iskolája, amely kutatásainak központjába az emberi cselekvés történetileg kialakult struktúrája tanulmányozását állította. A lélektan további lépései már napjaink tudományos-műszaki, illetve civilizatórikus forradalma alapján gyorsulnak fel. Ennek keretében az automatizálással, energetizálással és kibernetizálással egyidőben a gazdasági életben a termelő egyén szakmai képzettsége válik a legfontosabb termelőerővé, ami szükségképpen hangsúlyozza a termelés pszichologizálását, illetve antropologizálását is. (Ágh Attila: „*TTF*". Új Írás, 1971. 4.) És ebben az összefüggésben újra a személyiség s ezen túlmenően a személyiséglélektan fontossága tör felszínre. S hogy ez így van, bizonyítja az Althusser—Garaudy vita L. Sève-féle kiértékelése is. L. Sève értelmezésében (*Marxizmus és személyiségelmélet*, 1971) csak egy konkrét, tudományos személyiségpszichológia érvelhet eredményesen az Althusser-féle személytelen strukturalizmussal szemben, s a fejlett monopolkapitalizmus körülményei között ugyancsak a szociálpszichológia illetékes arra, hogy az eleven, élő ember személyiségképét megszerkessze. Azon túlmenően — állítja L. Sève —, hogy a holnap embere elméleti előképének megalkotására ez illetékes, a munkásosztály politikai küzdelmeihez is nélkülözhetetlen a személyiség alapproblémáinak tisztázása. Sève meglátásait számos szocialista eszmeiségű személyiséglélektani és antropológai mű szerzője (Garai László, C. I. Gulian, I. Sz. Kon, A. S. Kovaljov, Lick József, A. Schaff, Heller Ágnes) bizonyítja.

A pszichológia és benne a személyiséglélektan utóbbi negyven éve történetének elemzői megállapítják, hogy egy lendületes és eredményekben gazdag szakasz után a lélektan fejlődése egy pillanatra megtorpan. A tudományos-műszaki forradalom és az információáradat sok irányból érkező hullámait nem tudja feldolgozni, s tematikájában, szemléletében és módszertanában sem képes alkotó módon előrelépni. Történetileg ez az a szakasz és állapot, amikor a tudományos világ porondján új szemléletű elmélet, a rendszerelmélet jelenik meg — a kibernetikával egyidőben. Ludwig von Bertalanffy, az elmélet egyik kimunkálója a tudományok korabeli állapotával kapcsolatban arra mutat rá, hogy „a fejlődés valamennyi tudományban nem elementarisztikus, hanem totális típusú problémákat vet fel [...]. A probléma egyetemes természetű és az »egész«, a »szervezet« egyetemes elméletéért kiált". (*Az általános rendszerelmélet problémái. Rendszerelmélet.* Szerk. Kindler József—Kiss István, 1971.)

Személyiségkép

A rendszerszemléletű személyiségkép a személyiség szerkezeti és működési tényanyagának a rendszerelmélet elvi szempontjai szerinti rendezett egésze. A következőkben nem adhatunk részletekbe menő teljes személyiségképet, hiszen ez lehetetlen is; legfeljebb arról lehet szó, hogy módszertani elvek, módszerek és eljárások igénybevételével a gyakorlati felhasználhatóság szempontjai szerint válogassunk és sűrítsünk. Válogassuk ki a korunk társadalmi valóságába illeszkedő ember személyiségdinamikájában azokat a szerkezeti és működési adottságokat, amelyek szubjektív feltételei egy, az alkotó fejlődés pályájára ráhelyeződött társadalom létének. A csomópontok és szintek, a szerkezeti és működési kategóriák különféleképpen fogalmasíthatók. A lényeg egyrészt az, hogy a személyiségnek ez a verbalizált szintje olyan valóságrészleteket sűrítsen és szűrjön ki, amelyek mint részelemek valóban működési feltételei a személyiség rendszer voltának. De az sem mellőzendő, hogy ezekben a fogalmakban rögzített személyiségtényezőktől út vezessen a konkrét egyén valóságához, a diagnózis, a tanács, a kezelés, ápolás és prognózis gyakorlati munkájához.

Az itt következő személyiségkép akkor lenne kifogástalan, ha azt a (még teljesen ki nem dolgozott) *rendszerelmélet* lényegi követelményei szerint szerkesztenők meg. A megadott kép azonban csak lehetőségeiben, potenciálisan hordoz magában ilyesmit. A kép ugyanis a leíró meghatározás fogalmi szintjén verbális modellt nyújt. S mint minden ilyen kép, ez is elvonás eredménye, átírása egy vonatkoztatási alapnak. A vonatkoztatási alap pedig a tudományos-műszaki és civilizatórikus forradalom feladatai és távlatai jegyében bontakozó valóságos ember a maga általános és egyetemes emberi tulajdonságaival.

Az emberi személyiség *bonyolult, nyitott rendszer,* mely szerkezeti és működési rész-egészek rangsoroltan szervezett egysége. Önszabályozó és dinamikus. Viselkedése saját szervezetének s a környező rendszereknek — a természetnek és a társadalomnak — függvényeként alakul. Rendszerszerűsége a pszichikai szerkezetek és működési folyamatok törvényszerű összefüggését jelenti, önszabályozó jellege pedig a személyiség-egész alapvető létformájának, a cselekvésnek önmaga által történő irányítottságában

és ellenőrzésében nyilvánul meg. Az így értelmezett személyiség élettani és társadalmi szövegkörnyezetében a belső feltételek összeműködő egysége, melyen a környező rendszerek hatásai átszűrődnek, s — mint prizmán — megtörve érvényesülnek. Tárgyi és egyébfajta cselekvéses viszonyban környezetével, a pszichikai személyiség a külső tárgyi világot egyrészt *tükrözi*, másrészt kellő tájékozódás útján *vezérli* is a cselekvést. A tükrözés révén az alanyban kialakul a tárgyi világ ismerete és az érzelmi-törekvéses-akarati viszony a tárgyi világ iránt. A tükrözött valóság tárgyai ugyanis érintik a személyiség szükségleteit, érdekeit és törekvéseit, s a személyiség magatartásilag értékeli azokat.

A konkrét személyiség mindig képességek alapján, feladatok jegyében, kilátásában és ráhatásában szerveződik a feladatot megvalósító cselekvés tájékoztatására (érzékelés, figyelés), indítására (szükségletek), tervezésére (gondolkozás) és végrehajtására (készségek), történelmileg és társadalmilag kialakult *kommunikációs hálózatrendszer* felhasználásával, egyénközi kooperációban, adott szerepkörben.

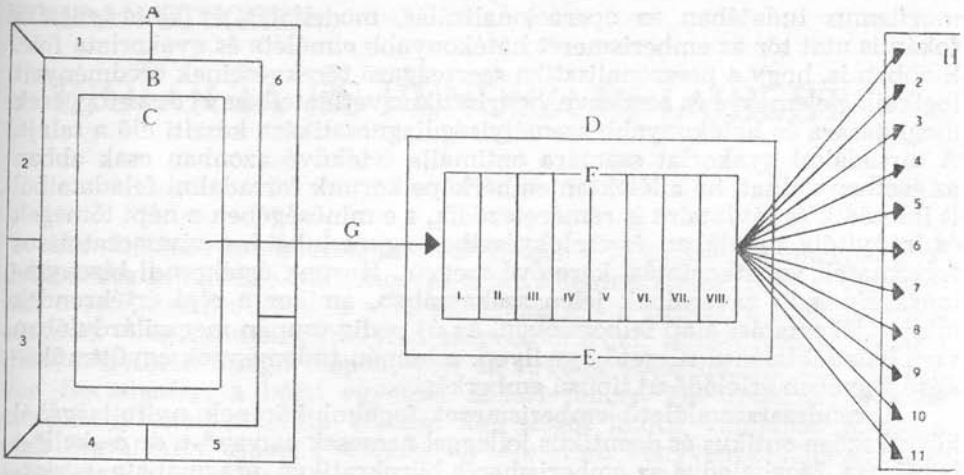
A személyiség nyitott rendszer. Alrendszereiből s a külső környezetből érkező hatásokat információként felfogja (érzékelés). Az így nyert értesüléseket feldolgozó szintek (gondolkozás, képzelet) formálják, értékelik (magatartás, beállítódás) és tárolják (emlékezés) további cselekvések programanyagaként.

A világot tükröző és önmaga cselekvéseit szabályozó személyiség *dinamikus rendszer*. Életfeladatai folyamán környezetét alakítja, miközben önmaga is érik, alakul. A személyiség önszabályozása és alkotóan fejlődő irányú alakulása nem volna lehetséges, ha nem történnék meg a cselekvésekben adott tárgyi, eszmei és társadalmi információs vonatkozások különböző szintű kódolása jelekben, társadalmi szinten *a nyelv jelrendszerében*, s ha a cselekvések folyamán nem működne a *visszacsatolás*. Ebben a mechanizmusban kerül ugyanis mérlegre mindenfajta cselekvés ellenőrzése, eredményessége s az az utóhatás, ami tájékoztató jelleggel jelzi a változás pozitív vagy negatív voltát, amihez a szabályozásnak magatartásilag (felelősségtudat, kötelességtudat) igazodnia kell, s amely utóhatás *tanulásban jut kifejezésre* (vö. Demény Dezső: *Tanulás és személyiség*. Korunk, 1968. 12.).

A személyiségnek ezt a leíró meghatározását a következő oldalon látható sémával egészítjük ki.

Ez a vizuális ábramodell azt az összefüggést kívánja érzékeltetni, mely szerint a személyiségdinamika, mint szerkezeti-működési egység, a felettes társadalmi rendszer sajátos tevékenységi kereteiben, szabályozó és ellenőrző formáiban épül ki. Az így kiépült személyiségdinamika a viselkedés, illetve a teljesítmény jelrétegeiben tárgyiasul. Az emberi interakciók során az öneszméltség és a társészlelés, illetve tulajdonság-tulajdonítás adott fokán mindez emberképpé, emberszemléletté, emberismereti készséggé szerveződik. Lényegileg a társadalom bizonyos fajta lebomlásáról van itt szó a maga közvetítő rendszerein keresztül, és megvalósulásáról a személyiség dinamikájaként, emberismeretként és emberszemléletként — a viselkedés tárgyiasult jelrétegeinek állandó dekódolása és fogalmi rendszerekre való különböző szintű átírása útján.

Nem közömbös sem az emberkép, sem pedig a személyiségészlelés szerkezete és működése tekintetében a személyiség státusa saját alrend-

Jelmagyarázat: A=társadalom: A1=termelőmód; A2=feladatok, szerepek, státus; A3=értékrend, elvárások; A4=szabályozás, ellenőrzés; A5=jutalmazás, büntetés; A6=kis- és nagytársadalmi alakulatok; B=élő környezet; C=élettelen környezet; D=a konkrét ember; DE=élettani szint; DF=pszichikai szint; DFI=érzékelés (bemenet); DFII=feldolgozás; DFIII=tároló alrendszer; DFIV=szabályozás, ellenőrzés; DFV=indítás, tervezés; DFVI=döntés; DFVII=végrehajtás; DFVIII= viselkedés, teljesítmény (kimenet); G=információ: H=jelrétegek; H1=verbális réteg; H2=averbális réteg; H3=a beszéd járulékos rétegei; H4=írás; H5=rajz; H6=feladatmegoldás, munkadarab; H7=alkotás; H8=játék; H9=cselekedet; H10=tett; H11=egyéb összetett jelformációk.

szerei és felettes rendszerei viszonylatában. Nem közömbös, mert a státusbeliség végső fokon nemcsak működteti, de eredményezheti is mind a szerkezeti, mind pedig a működési formákat, s így az emberkép és emberészlelés ugyancsak az egyén világhelyzetéből következik. Filozófiák, antropológiák és lélektanok népes sora eltérő szinten, mélységben és nézetben láttatták már eddig is a problémát. Így William Stern perszonalisztikájában (*Personalistik als Wissenschaft* I—III. 1930) Hegel nyomán a személy és a világ közti kapcsolat kérdésében a személyi világot környező világra, elő- és utóvilágra tagolja, s a személyt idő- és térbeli mozzanatok konvergenciájaként fogja fel. Napjainkban tudományközi erőfeszítések eredményeként a személyiségnek fő- és alrendszerként történő betagoltsága kérdésének egyrészt materialista eszmeiségű elméleti elmélyülése, másrészt gyakorlati értékesítése tapasztalható.

A rendszerszemléletű emberismeret esélyei

A rendszerszemléletű személyiséglélektan *rendszerszemléletű emberismeret és emberészlelés* lehetőségét hordozza magában. A rendszerelmélet értéke mindenekelőtt konkrét emberi valóságunkra s mindennapjaink civilizatórikus gyakorlatában formálódó cselekvéseinkre és viselkedésfolyamatainkra is alkalmazható rész-egészelvű kutatási metodológiájában van — továbbá abban, hogy a mozgásformák összetartozó egységére utaló izo-

morfizmus tudatában az operacionalizálás, modellálás és kibernetizálás fokán is utat tör az emberismeret hatékonyabb elmélete és gyakorlata felé. S abban is, hogy a perszonalisztika szerteágazó törekvéseinek eredményeit logikailag elemezve és rendezve, heurisztikus vetületeiben új összefüggések meglátására és hatékonyabb személyiségdiagnosztikára készíti elő a talajt. A társadalmi gyakorlat számára optimális értékűvé azonban csak abban az esetben válhat, ha a lélektan emberképe korunk forradalmi feladataiból is ihletődik és távlataira is ráméreteződik, s e minőségében a népi tömegek és irányítóik tudatában és cselekvéseiben egyre inkább a visszacsatolásos folyamatok vonatkoztatási keretévé szervül. Korunk értékrendi bizonytalanságainak és zavarainak jelen szakaszában, amikor a régi értékrendek mint tájékoztatási alap felbomlóban, az új pedig csupán megszilárdulóban van, haladéktalanul sürgető egy ilyen, a humán tudományok együttműködése jegyében érlelődő új típusú emberkép.

A rendszerszemléletű emberismeret fogalmi körének nyitottságából következően ontikus és deontikus jelleggel nemcsak a „van"-t, de a „kell"-t is célozza. Meghaladva az emberismerés bürokratikus, pragmatista, egzisztencialista vagy anarchista változatait, a személyiség egészének, al- és felettes egységeinek rendszerszemléletű elemzései révén *felerősítő rendszerré* válhat a gyakorlati emberanyag-gazdálkodás összes szféráiban: a nevelésben, oktatásban és tanulásban, az iskola- és pályaválasztás, sőt a párválasztás gyakorlatában, a gazdasági és politikai munkában, a személy- és csoportközi kapcsolatok, az ápolás és bánásmód, egyszóval az emberismeret összes intézményesített és azon kívüli tartományaiban. De hasznosítható a szociológiai, népesedéstudományi és egyéb objektumok tapasztalati vagy kísérleti megközelítésében is — akárcsak a városiasodás és átrétegződés, a népességnövekedés vagy -csökkenés, a szocialista nemzetté válás és tömegművelődés kérdéseiben, és minde folyamatok nemzetiségi vetületeinek szociológiai szintű dekódolásában. Hasznosítható, mert a szociológiai jelenségek a konkrét eleven személyiségekben alanyiasulnak, s ahhoz, hogy ezek jeleit kiolvashassuk, értenünk kell a dekódolandó jelrendszert hordozó konkrét személyiség nyelvén is. Értve ezen a rendszerszemléletű személyiséglélektan elméletét és gyakorlatát.

Előfeltétele azonban mindennek az, hogy a jelenlegi társadalom valósága haladja meg a megrekedt vagy visszaeső, torz, értékromboló és hamis tudatot működtető gazdasági-hatalmi képződményeket, s szabadon, előítéletmentesen és részrehajlás nélkül gyakoroltassa is az új típusú embereszményt. A humán tudományok s közelebbről a személyiségkutatás a problémarendszer összefüggéseiben elfoglalt helyzetéből fakadóan nagyrészt korunk civilizatórikus és eszmei mutációinak feladataiból ihletődik, s e feladatokra méreteződött személyiségdinamika előhívásán munkálkodik.

BOGDAN STUGREN

BIOLÓGIA ÉS RENDSZERELMÉLET

Az általános rendszerelmélet behatolása a biológiai tudományos gondolkodásba mindössze harmincéves múltra tekint vissza. Ami a biológiának a rendszerszemlélethez való csatlakozását, a fizikai, a biológiai és a szellemi világ rendszerekbe való szerveződésének nyilvánvalóvá válását illeti, nagy jelentőségű időpont volt az 1942-es esztendő, amikor Ludwig von Bertalanffy, a bécsi egyetem akkori tanára *Theoretische Biologie* című könyvének második kiadása napvilágot látott. Valójában azonban csak Bertalanffy újabb, *Problems of Life* című könyvének 1960-as megjelenését követően nyílt széles út a rendszerszemléletű gondolkodás előtt a biológiában. Ezt mutatja az 1960 után kiadott, a rendszer fogalmának és az élővilág rendszerbe szerveződésének szentelt művek nagy száma, valamint az, hogy egyes biológiai tudományágak, mint például az általános ökológia, teljes egészükben az általános rendszerelmélet „tengelye" köré kezdtek csoportosulni.

A gondolkodás történetében az új utakat nyitó elméletek rendszerint osztatlan lelkesedést váltanak ki a szakemberek körében, amit — szinte szokásos módon — a hagyományok, a tudományos gondolkodás történetében elért korábbi eredmények lebecsülése kísér. A természettudományokban, különösen a kísérleti természettudományokban, ugyancsak nem szokatlan jelenség a tudománytörténet értékelésének hiánya. A tudományos munkák könyvészetében igen sok kutató csak a legújabb művek említésére szorítkozik, s nem fárasztja magát azzal, hogy utánanézzen: vajon egy-két századdal előtte nem volt-e olyan tudós, aki ugyanúgy gondolkodott, mint ő? Ez a felfogás jellemző az általános rendszerelmélet uralta biológiára is: a tárgynak szentelt irodalom megjelenése az 1960-as „fordulópont" után kezdődött, mintha Bertalanffy előtt senki sem gondolkodott volna *avant la lettre* az utóbb általános rendszerelméletnek nevezett modell szellemében.

A *rendszer* kifejezés hagyományos műszó a biológiában. Az arisztotelészi logikából kölcsönözték, amelyben a fogalmak rendjét, a megismerés és gondolkodás rendjét jelenti. A rendszer fogalma ebben az arisztotelészi értelmezésben már a XVIII. században bevonult a biológiába Karl Linné műveivel. Linné főművének is a *Systema Naturae* (Természet Rendszere) címet adta. Ebben az állatokról és növényekről, a fajok közötti hasonlóságokról és különbözőségekről közölt ismereteket bizonyos logikus kritériumok szerint rendezte el. A növény- és állatrendszertanban tehát (nem tévesztendők össze a rendszerszemléletű növény- és állattannal) mai napig fennmaradt a rendszer arisztotelészi fogalma. Ezekben a tudományokban a rendszer az élővilág eredetének és fejlődésének kivetítése az ismeretek síkjára. Természetesen a rendszer kifejezés a maga dinamikus, történeti jelentését csak később nyerte el, Darwin fellépése és fejlődéselméletének kifejtése után.

A rendszernek mind arisztotelészi, mind darwinista jelentése különbözik a strukturalista jelentéstől. Az arisztotelészi jelentés elsősorban a fogalomalkotásra utal: arra, ami a valóságból az ismeret síkján tükröződik. A biológiába átplántált arisztotelészi logika — Karl Linné műve — a rendszer felépítésére irányuló értelmi tevékenységet jelenti, az ismeretek rendszerezését — méghozzá alaposabb rendszerezését, mint ennek tényalapja. A biológiai megismerésben majd csak a rendszer darwinista jelentése hozza létre a történelmi és logikai tényező kapcsolatát, egyfajta logikai konstrukcióba foglalva az egyes fajok más fajoktól való leszármazását. Mivel azonban a logikai nem egyezik tökéletesen a történetivel, egyetlen darwinista növény- és állatosztályozó rendszer sem lehet kizárólagos vagy kielégítő. A rendszer Bertalanffy munkájában megfogalmazott jelentése kiemeli a *biológiai valóságot* alkotó elemek kölcsönhatását s az ebből a kölcsönhatásból keletkező különféle önálló együttesek (rendszerek) létrejöttét.

Ebben az értelemben rendszer a sejt, a szervezet, a szervezetek bizonyos együttese. Ha az élő egységeket különböző térfogatú rendszereknek fogjuk fel, felmerül matematikai jelekkel és egyenletekkel, egységes szemszögből való leírásuk lehetősége is.

Bertalanffy elméletének hívei feltételezik, hogy a rendszer itt vázolt jelentése a modern biológiának a jelenkori tudományos-műszaki forradalomhoz kapcsolódó korszakalkotó felfedezése. A tudománytörténet „irattárában" való búvárkodás azonban meggyőz arról, hogy Bertalanffynak is voltak elődei ebben a tekintetben, akikről vagy nem volt tudomása, vagy nem vette figyelembe őket. A rendszer strukturalista jelentése — ahogyan Bertalanffy rendszerértelmezését nevezhetjük — legalább olyan régi a biológiai gondolkodásban, mint az arisztotelészi jelentés. Treviranus, ez a meglehetősen obskúrus bölcselő a XIX. század eleji német romantikus természetbölcselők arcképcsarnokában, a „biológiai rendszer" kifejezést már modern értelemben használta: az élő szervezetet illette ezzel a kifejezéssel. *Biologie oder Philosophie der lebenden Natur* című természetbölcseleti munkája 1802-ben jelent meg Göttingenben, tehát több mint másfélszáz évvel Bertalanffy *Problems of Life* című munkája előtt a rendszer fogalom strukturalista jelentése már körvonalazódott. Treviranus eszméi azonban nem hatottak a biológiai gondolkodásra. Akkor még nem léteztek az élettudománynak azok az ágai, amelyek ilyen fogalmakat magukévá tehettek volna. Az ökológia, a genetika, az evolúció tudománya még nem alakult ki, a morfológiát a platóni típustan idealizmusa uralta, a fiziológia pedig még később is a klasszikus fizika és kémia értelmében használta a rendszer fogalmát, vagyis operacionális értelemben (a fizika és kémia számára a „rendszer" a világmindenségnek éppen szemügyre vett és vizsgált tört részét jelentette).

Tulajdonképp azonban nem is Treviranus volt az első, aki strukturalista értelemben használta a rendszer fogalmát. Ezt tette már a XVIII. században a nagy francia anatómus, Vicq-d'Azyr is. Tudomásom szerint ő volt az első, akinél felbukkan az „élő rendszer" (système vivant) kifejezés, azonos értelemben a Treviranus-féle „biológiai rendszer" műszóval. Vicq-d'Azyr 1794-ben halt meg, szóban forgó műve csupán halála után, 1805-ben jelent meg — és bár ez három évvel későbbi időpont, mint Treviranus munkájának megjelenése, az elsőség a francia tudóst illeti meg.

Ezt a kis tudománytörténeti kitérőt nem azért tettem, hogy csökkenteni próbáljam Bertalanffy művének jelentőségét, sem pedig azért, hogy elvitassam az általános rendszerelmélet lényeges hozzájárulását a tudományos gondolkodás fejlődéséhez, hanem azért, hogy felhívjam a figyelmet a feledésbe merült prioritásra, és kiemeljem azt, hogy a tudományos gondolkodás története a mikrorészecskék fizikája s az űrrepülés korában is hasznosítható tanulságokkal szolgálhat. A tudományos gondolkodás történetének ismerete megóvhat bennünket attól a meglepetéstől, hogy egy újnak tekintett elméletről vagy fogalomról utólag kiderüljön: valaki már rég kidolgozta.

Az általános rendszerelmélet új látásmódot vezet be a biológiában a földi élőanyag és a kozmosz viszonyát illetően. A rendszerbe és alrendszerekbe szervezett élőanyag a világmindenség egyik alkotórésze, annak a fejlődése során jött létre, bolygónk és a kozmosz közötti vegyi folyamatok kölcsönhatásának az eredménye. A rendszerelmélet előtti biológia csak elszigetelt, önálló szervezetekkel foglalkozott, az élővilágról alkotott felfogását az egyedi szervezet tanulmányozása határozta meg. Igaz, hogy az egyedi szervezetet környezetével együtt vizsgálta, ez utóbbit viszont leszűkítette néhány fizikai és kémiai tényezőre (például a hőmérséklet, a hidrogénionok sűrűsége stb.), és elszakadt az élővilágot körülvevő, létét meghatározó és állandóan befolyásoló planetáris és kozmikus tényezőktől. Az általános rendszerelmélet értelmezése szerint a szervezet életképessége, termodinamikai egyensúlya a Föld felszínére jutó részecskeáramlás függvénye, amely áramlás ugyanakkor összefüggésben van az anyagnak a földkéreg és a föld mélyebb rétegei közötti áramlásával is. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a felfogás is régebbi a szoros értelemben vett általános rendszerelméletnél: jóval 1960 előtt jelent meg a biológia, a geológia és a kémia „érintkezési övezetében" kialakult biogeokémiában, e tudományág létrehozóinak, Ferszman és Vernadszkij orosz vegyészeknek tulajdoníthatóan. Az általános rendszerelmélet mindenesetre jóval határozottabb körvonalat adott az 1910-es évektől kezdődően kidolgozott elképzelésnek.

Az általános rendszerelmélet ugyanakkor kiemeli a szerves világ többszintű fölépítettségét is. E körül sok vita zajlik a szakirodalomban, főleg az integralitás elvével kapcsolatban. Az integralitás azt jelenti, hogy egy rendszer valamely más rendszer (főrendszer) része, és hogy a főrendszer funkcionális szabályozó szerepet gyakorol az alrendszer(ek) fölött. Például: a populáció a biocönózisba (életközösségbe) épül be. Ez azt jelenti, hogy a populáció döntő és közvetlen, tényleges és hatékony környezete a biocönózis — tehát az illető biotop (élőhely) összes fajának együttese. A biocönózis mintegy „megszűri" a környezeti tényezőket, amelyek a populációra és az egyedi szerkezetekre hatnak. Az erdőben a talajra és a talajba jutó fény mennyiségét a biocönózisban élő fák sűrűsége határozza meg. Ugyanez érvényes a radioaktív izotópos fertőzésre is: az életközösség bármely alkotóelemét — növényt, baktériumot, állatot — érő besugárzás foka a biocönózisban elfoglalt helyétől függ, valamint attól a módtól, ahogyan a biocönózis mint a sugárzás elosztója és „képernyője" működik. Az integralitásból következő szabályozás azt jelenti, hogy a főrendszer meghatározza az őt összetevő alrendszerek magatartását — így például az egyedi szervezetek, valamint a populációk magatartását az életközösség. Az életkö-

zösség mint természetes kiválasztó hat, és szabályozó tevékenysége nemcsak a populációk magatartását, hanem a létszámát s az egyes populációk egyedszámát is meghatározza. Másképpen viselkedik például a ragadozókkal szemben egy erdei, és másképpen egy nyílt füves pusztai növényevő emlős-populáció. Az erdőben a növényevők egyenként bújnak menedékhelyre a ragadozók elől, a füves pusztán viszont csoportokba verődve védekeznek.

Természetesen a fentebb használt „főrendszer" és „alrendszer" kifejezéseknek csak viszonylagos jelentésértékük van. Főrendszernek nevezzük azt a rendszert, amely az integrálódási szintek építményében magasabb helyet foglal el — ám éppen ez az építmény, amelyről szólunk, nem áll előttünk eléggé világosan. A szakirodalomban az integrálódási szintet eddig többféle változatban is modellálni próbálták, de egyik ilyen konstrukció sem tökéletes (beleértve az e sorok írójának *Ecologie generală* című, 1965-ben megjelent könyvében ajánlott modellt is). Talán N. Botnariuc találja fején a szöget, amikor megállapítja: az összes ilyen tervezeteknek az a közös hibájuk, hogy a világ többsíkú, bonyolult fölépítését lineáris modellben próbálják meg összefoglalni.

A rendszer fogalma és a rendszerelméleti megközelítés mélyebbre enged hatolni az élőanyag szerkezetének megismerésében. Rendszernek lehet minősíteni nemcsak a különféle lényeket és tárgyakat, egyszóval a valóság szubsztanciális összetevőit, hanem a folyamatokat, a valóság funkcionális összetevőit is. Így például a fejlődési folyamat az alkotórészei (alrendszerei) közötti belső ellentmondásokon (folytonosság és megszakítottság, genotípus és környezet, mutáció és kiválasztódás) alapuló rendszernek nevezhető. A szervezet szintjén a rendszer fogalma lehetővé teszi a szervek közötti funkcionális kapcsolatok meghatározását, logikus egységben való leírását.

*

Mindez csak néhány vonatkozása a rendszerszemléletű biológiának; néhány olyan aspektus, melyeket e sorok írója a modern biológiai gondolkodásra a legjellemzőbbeknek tart. Az általános rendszerelmélet jelenleg kibontakozásának kezdetén tart, részben még saját használhatóságát bizonyítja csupán. Amikor majd az összes élettudományi diszciplínák „áthangolódnak" erre az elméletre, és — ami nehezebben lesz elérhető — amikor minden biológus megérti és elsajátítja: az általános rendszerelmélet jóval nagyobb mértékben járul majd hozzá a biológiai gondolkodás haladásához.

Asztalos Lajos fordítása

SOMAI JÓZSEF

A KÖZGAZDASÁGI RENDSZEREK VISELKEDÉSE

Az utóbbi időben a gazdasági kibernetika a közgazdász kutatók figyelmét a *gazdasági rendszerek* tanulmányozása felé irányította. A rendszerek konkrét jellemzőit a legtöbb szakterületen — így a közgazdaságtanban is — számosan tanulmányozzák, s e vizsgálatok rendszerkoncepciós kutatási metodológiája csakis az általános rendszerelmélet következtetéseiből indulhat ki.

Az emberi társadalom legátfogóbb rendszer típusú formája a társadalmi-gazdasági rend a maga történelmileg kialakult fejlődési fokozataival. A marxista társadalomtudomány kimutatta, hogy a társadalmi alakulatok közötti minőségi különbség alapja a termelési gazdasági viszonyok rendszerének minden alakulatra sajátosan jellemző formája.

A termelési gazdasági viszonyok rendszere — amellett, hogy döntő és meghatározó szerepe van az összes többi létező társadalmi viszonyra — minden más gazdasági rendszerrel szemben *főrendszernek* tekinthető, vagyis azok hierarchiájának legmagasabb fokán áll. Gazdasági rendszereknek tekintjük általában azokat az entitásokat, amelyek mint gazdasági viszonyok, jelenségek, folyamatok, a társadalmi javak termelésében, cseréjében, elosztásában és fogyasztásában önálló, tudatos vagy spontán szerepkörű egységekként létrejönnek, és mint ilyenek a politikai gazdaságtan s a többi közgazdasági tudományág kutatási területét és tárgyát alkotják. A bonyolult gazdasági rendszerek osztályozása rendszerelméleti szempontból külön tanulmányt érdemel, itt azonban csupán annyit említünk, hogy megkülönböztetünk *fogalmi rendszereket* (gazdasági törvények, értéktörvény, gazdasági alaptörvény), *anyagi rendszereket* (pénz, áru, termelés, forgalom), *gazdasági viszonyok rendszereit* (tulajdonviszonyok, adásvétel), *érdekrendszereket* (anyagi javak elosztása), *szervezési-vezetési rendszereket* (vállalat, bankrendszer, kereskedelem), *spontánul létrejött rendszereket* (termelési, gazdasági viszonyok) vagy *mesterségesen alkotott rendszereket* (bank, pénzügy) stb.

A gazdasági jelenségek vizsgálatára „alkalmazott" rendszerelmélet az összes gazdasági rendszerekben megnyilvánuló olyan közös viselkedési formákat, tulajdonságokat, törvényszerűségeket tanulmányozza, amelyek közösek mind a társadalom rendszer típusú kategóriáinak, mind a természet legtöbb rendszerének viselkedési módozataival. Ezek szerint a gazdasági rendszereknek olyan közös viselkedési formáit vizsgálhatjuk, mint az integralitás; a rész és egész dialektikus egysége; a nyílt jelleg; a strukturalitás; az időleges egyensúly, azaz viszonylagos stabilitás; a bonyolultsági fok növekedésének tendenciája; a vezérlési és önvezérlési potenciál;

mindezek matematikai feldolgozásának (modellálásának) lehetőségei. A következőkben az itt említett általános tulajdonságoknak a gazdasági rendszerek területén is érvényes formáit tárgyaljuk.

*

A közgazdasági rendszerek *integralitása* abban mutatkozik meg, hogy olyan gazdasági összességek, amelyek — alkotórészeik kapcsolatai és kölcsönhatása révén — az összetevőikre egyenként nem jellemző, új tulajdonságokkal rendelkeznek. A gazdasági termelési viszonyok rendszere például csak integráltan, az összes gazdasági viszonyok totalitásaként alkotja a társadalmi alakulat alapját, határozza meg a társadalom felépítményét, a társadalom osztályszerkezetét és a társadalmi érdekeket. Ugyanígy például egy termék önmagában véve nem jelent árut, amíg nem integrálódik egy adásvételi rendszerbe, és nem lép fel az áruviszony hordozójaként, a piaci rendszer szerves alkotóelemeként. Adásvételi (piaci) integrálódás nélkül tehát nincs áruviszony.

A közgazdaságtan rendszerkoncepciós szemlélete szerint a gazdasági egységek, szervezetek, kategóriák egyrészt egymástól kölcsönösen függő részek és változók rendszerei (egészei), másrészt alrendszerek (részek, elemek) és azok kapcsolatai és kölcsönhatásai. Ezért a közgazdász fő feladata a rész és egész dialektikus egységének tudományos felismerése és az alrendszerek integrált egésszé szervezése.

A közgazdasági rendszerekben *a rész és egész dialektikus kapcsolatának* felfogása szerint egy gazdasági egység „rész" szerepet tölt be, amikor más részekkel kapcsolódva, összeműködve egy strukturált „egészt" (rendszert) alkot. Ugyanaz a rész egyidőben az egész szerepét is betöltheti, amennyiben alárendelt részek kapcsolataiból tevődik össze. Így például a tőkeviszony a kapitalista termelési viszonyok részeként lép fel, de ugyanakkor egésze az őt kitevő állandó és változó tőkerészeknek. Az utóbbiak szintén egészként jelennek meg, ha az őket alkotó anyagi részelemeket, a termelőeszközöket, a munka tárgyát és a munkaerőt szervesen összeműködő összességekként vizsgáljuk. Eszerint az összes gazdasági rendszerek egy alá- és fölérendeltségi rendszersort képeznek, s így önmagukban hordozzák a rész és egész, rendszer és alrendszer kettős minőséget, ami azt jelenti, hogy mindegyik gazdasági rendszer egyidőben alrendszere egy másik magasabb szintű rendszernek, és ugyanakkor rendszere a saját összességét alkotó alrendszereknek. Például a vállalat — a rendszerek sorában — a nemzetgazdaság alrendszere, mivel egy nagyobb, átfogóbb rendszernek, a trösztnek vagy a központnak a része; ugyanakkor szervezési és tevékenységi rendszere a saját alrendszereit alkotó munkaterületi alegységeknek (termelés, vezérlés-irányítás, nyilvántartás, beszerzés, eladás stb.). Mindez igazolja a rendszerelméleti koncepció halaszthatatlan bevezetését a gazdasági irányítás és vállalatvezetés gyakorlatában. A közgazdasági tudományok kutatási tárgya tulajdonképpen az alá- és fölérendeltségű hierarchikus sorban egymásba kapcsolódó és egymásra ható gazdasági integrált rendszerek sokasága. A gazdasági élet, a gazdasági tevékenység elméleti és gyakorlati rendszerkoncepciós osztályozása a jelen pillanatban hazánkban még eléggé tanulmányozatlan terület. Ennek megoldása a *gazdasági rendszerelméleti megközelítéstől* várható, aminek kiala-

kításából és alkalmazásából a gazdasági-elméleti szakembereknek sürgetően részt kellene vállalniuk.

A gazdasági rendszerek a *nyílt rendszerek* kategóriájához tartoznak annál a tulajdonságuknál fogva, hogy — szemben a zárt rendszerekkel, amelyek a környező világtól elszigeteltek — elengedhetetlen követelmény kölcsönhatásuk a környezetükkel, amellyel anyagot, energiát és információt cserélnek ki. Ha egy vállalatot vagy egy termelési ágat rendszernek tekintünk, világos, hogy e rendszer működése az anyag, energia és információ bemenete, átalakulása és kimenete nélkül elképzelhetetlen — sőt a léte ezek függvénye. Egy termelési egység működése ugyanúgy feltételezi a bemeneteket jelentő beruházásokat, hiteleket, felvásárlásokat, munkaerő-felvételeket, vezérlési információkat, megrendeléseket stb., mint a kimeneteket jelentő árueladásokat vagy szolgáltatásokat. A bemenet—kimenet *(input—output)* függvény a gazdasági rendszerek legfontosabb információs teljesítményjelzője. Egyfelől az árufelhalmozódás, vagyis az eladási nehézségek, másfelől az áruhiány, vagyis a nagy kereslet visszacsatolásos *(feed back)* információjelzőként működik, s döntő módon befolyásolja az említett bemenetek szükség szerinti növekedését vagy csökkenését — aszerint, hogy az illető rendszer célszerű eredményes működéséhez mi szükséges.

A gazdasági rendszerek *dinamikus struktúrájú rendszerek,* amelyekre jellemző az összetevő elemek és viszonyok folyamatos, állandó mozgása. A társadalom gazdasági stuktúráját minden társadalmi rendben meghatározza az adott termelési viszonyok rendszerének sajátos szerkezete. Marx szerint a kapitalista gazdasági rend szerkezetét nem annyira az összetevő elemek változatossága és egymás közötti viszonya jellemzi, mint inkább azok sajátos, tipikus, a társadalomra jellemző kapcsolatai. A gazdasági élet számos szerkezeti eleme (tulajdonviszonyok, osztályok, gazdasági ágazatok, forgalom, fogyasztás stb.) saját struktúrával rendelkezik, ami biztosítja mindegyikük egységét, és megkülönbözteti őket egymástól. A gazdasági rendszerek struktúrájának fogalmához a legújabb elmélet szerint nemcsak e rendszerek konstrukciós, morfologikus vagy anatomikus formái tartoznak, hanem elsősorban a belső szerkezeti összetevők funkcionális dinamikus összefüggései is. Tulajdonképpen bármilyen gazdasági szerkezet egyidőben magába foglalja egyfelől az önállóságot, egyöntetűséget és integralitást biztosító szerkezeti viszonyokat, másfelől a rendszer elemeinek kölcsönhatását és kapcsolatát biztosító funkcionális kapcsolatokat. Ez a kétféle kapcsolattípus — a szerkezeti és a funkcionális — kölcsönösen feltételezik egymást, és együtt fejezik ki a rendszer lényegét és tartalmát.

A nyílt rendszerek, így tehát a gazdasági rendszerek is, amelyek szintén nyíltak, a keletkezés és megszűnés, a formálódás és felbomlás, a születés és elhalás között időleges egyensúlyi helyzet fenntartását keresve, meghatározott *időszakos stabilitással* rendelkeznek. A gazdasági rendszerek időleges stabilitása azonban nem zárja ki az összetevő alrendszerek szakadatlan mozgását és változását, sőt azok megszűnését és újabbak létrejöttét sem. A különböző típusú termelési viszonyok az emberi társadalom fejlődése folyamán, történelmileg meghatározott időszakokban, a belső összetevő elemek szakadatlan változása közepette — létrejöttük és megszűnésük között bizonyos egyensúlyi stabilizálódásra jutva — fenntartot-

ták saját integrált rendszerüket. A termelési viszonyok rendszereinek stabilizálódási alapját e viszonyok társadalmi újratermelődése alkotja, legyen az magántulajdonon alapuló rabszolgatartó, feudális vagy kapitalista viszonyok újratermelése, illetve közös tulajdonon alapuló szocialista viszonyok újratermelése.

Egy mesterségesen alkotott, organisztikus gazdasági rendszer (mint például a vállalat) stabilitása a teljesítmény képességével van összefüggésben. Egy bizonyos célérdek eléréséhez szükséges feltételek biztosítása során vagy hasznosnak bizonyul és fennmarad, vagy képtelen elérni a fenntartását igazoló minimális teljesítményt, s akkor felszámolódik, elavul vagy megszűnik.

A tudatosan alkotott gazdasági rendszerek célirányos rendszerek, mivel alkotórészeik, alrendszereik összeműködésének elrendezése terv szerinti, előre meghatározott cél érdekében történik. Minden ilyen rendszer esetében léteznie kell egy célnak, amit a rendszernek meg kell valósítania, s ennek a célnak a szolgálatába kell állítania mind alrendszerei működését külön-külön, mind az alrendszerek együttes összeműködését. Tulajdonképpen a gazdasági vezetésre és tervezésre hárul az a feladat, hogy az eddig kapcsolatban nem levő erőforrásokat egy konkrétan adott cél elérése érdekében optimálisan működő rendszerré integrálja, amely rendszer egy óhajtott egyensúlyi pont körül viszonylag stabilizálódjék — ameddig a rábízott feladatot, a tulajdonképpeni célt megoldotta.

Az olyan gazdasági rendszerek is, amelyek az emberek akaratától függetlenül jönnek létre (tehát az objektív gazdasági rendszerek) szintén célirányosaknak tekinthetők, épp annál a tulajdonságuknál fogva, hogy a társadalmi-gazdasági életben determinált szerepet töltenek be, s mint alrendszereknek szolgálniuk kell a főrendszerek viszonylagos stabilitásához szükséges megközelítőleges egyensúlyi helyzet létrejöttét. Amennyiben egy alrendszer nem tölti be a főrendszer stabilitását szolgáló szerepét, olyan perturbációkat okozhat a főrendszer működésében, amelyek vagy önmaga, vagy az egész főrendszer megszűnéséhez vezethetnek — illetve egy új egyensúlyi helyzet felé „tolhatják" a főrendszert.

Ellentétben az élettelen természettel, az élő természetet és a társadalmi életet a *növekvő bonyolultságra való törekvés*, azaz a csökkenő entrópia jellemzi. A bonyolultsági fok növekedési tendenciája tehát jellemző tulajdonsága minden nyílt rendszernek, így a társadalmi rendszereknek is, a gazdasági rendszereket is ide értve.

A nyílt rendszerek már előbb említett „entrópiaellenes" tulajdonsága szoros összefüggésben áll *vezérlési és önvezérlési potenciáljukkal*. A vezérlés és önvezérlés folyamata a dezorganizáció ellensúlyozója, vagyis a rendszerek bizonyos rendezettségének a fenntartója. A gazdasági rendszereknek ez a tulajdonsága biztosítja integralitásukat, minőségi sajátosságukat, dinamikus célidőszakos egyensúlyukat; képessé teszi őket arra, hogy működhessenek és fejlődhessenek, s hogy hasznos tevékenységet fejthessenek ki. A gazdasági rendszerek viselkedésében ilyenformán szükségképp állandóan jelen van a vezérlési elem — akár spontán tendenciájú önvezérlés, akár tudatos irányítás formájában. A vezérlés tárgya tulajdonképpen az anyagi szükségletek kielégítése során létrejött emberi viszonyok és emberi kollektívák kapcsolatainak az összessége, amelyek hatékonysága éppen a gazdasági rendszerek vezérlési funkciója révén valósul meg. Ko-

runk tudományos gazdasági irányítása az emberek tudatos tevékenységét jelenti az integrált gazdasági rendszereknek és azok alrendszereinek megszervezésében. A tudományos irányítás feltárja a gazdasági folyamatok haladó tendenciáit, felismeri és megelőzi a fejlődés ellentmondásait, biztosítja a rendszerek strukturális és funkcionális egységét, tervszerűsíti, szervezi, vezérli és ellenőrzi a rendszerek optimális működését és fejlődését.

Módszertani szempontból bármilyen rendszer típusú jelenség *matematikai feldolgozás tárgya* lehet. A gazdasági viszonyok mennyiségi meghatározói elválaszthatatlanok a minőségiektől, s így ha a gazdasági rendszerek lényegének megismerésére törekszünk, nem mellőzhetjük a mennyiségi ismérvek feltárását sem; a rendszerkutató nem mondhat le a matematikai módszerek nyújtotta lehetőségekről. Az újratermelés egységes folyamata valójában bizonyos mennyiségi korreláció közepette valósul meg, az első és második szektor, a gazdasági ágak, a nemzeti jövedelem és össztársadalmi termék közötti arányok és szerkezeti összetételek figyelembevételével. A gazdasági folyamatok arányainak kialakításában fontos szerepet töltenek be a *gazdasági modellek*, amelyek megalkotásában a matematikai módszerek elsőrendű fontosságúak — különösen a szocialista gazdaság tervszerű, sokoldalú fejlesztésének feltételei közepette, amikor a gazdasági tudományok általános eszközévé vált az információáradat elektronikus számítógépek segítségével történő feldolgozása.

Ebből a szerepből nagy részt vállal korunk egyik legfiatalabb tudománya, a kibernetika, amelynek eredményei alapján újszerű gondolkodásmód hatja át a legtöbb tudományágat, így a közgazdaságtant is. A kibernetika olyan törvényszerűségeket kutat, amelyek a legkülönbözőbb anyagi rendszerek mozgástörvényeit szabályozzák. E kutatások eredményei alapján — az elektronikus gépek segítségével — olyan számításokat végezhetünk el, amelyek nemcsak egy-egy vállalat, hanem egy egész iparág vagy akár a nemzetgazdaság egész területére vonatkoznak.

*

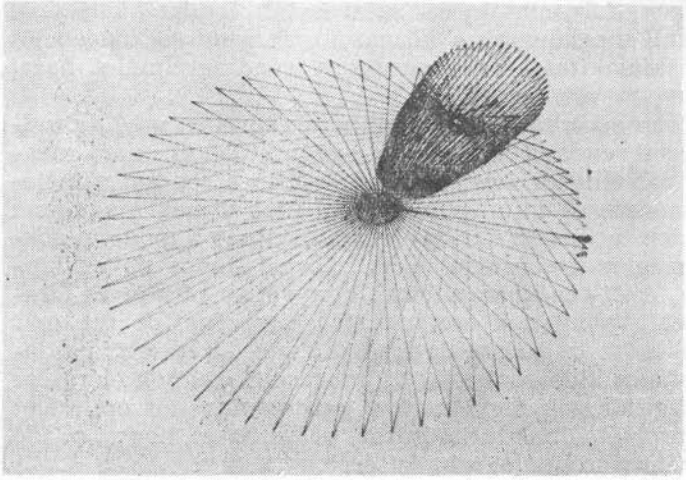
Az itt áttekintett rendszer típusú viselkedési módozatok a gazdasági kategóriák és jelenségek, folyamatok és szervezetek rendszerjellegéből adódnak, ami föltétlenül megköveteli a közgazdászok rendszerkoncepciós gondolkodásmódjának kialakítását és a gazdasági rendszerelmélet hazai továbbfejlesztését.

Bár jelen pillanatban a közgazdász szakemberek körében még a rendszerkutatás és a gazdasági rendszerelmélet sem egyöntetűen elismert, mégsem túlozunk, amikor azt állítjuk, hogy a közeljövőben a rendszerelméleten alapuló kutatási módszerek minden bizonnyal utat törnek maguknak a közgazdaságtan minden területén, s új távlatokat nyitnak a modern, sokoldalúan fejlett gazdaság megteremtése előtt. Kornai János neves közgazdász már 1971-ben, *Anti-echilibrium* című könyvében bírálja az általános egyensúlyelméletet, amelynek eredményeit impozáns, de ma már meghaladásra serkentő csúcspontnak tekinti, s a ma még „szétesett" gazdasági rendszerelmélet alapos kidolgozásával új, magasabb csúcsok elérésére biztat. Felhívja a közgazdászok figyelmét a gazdasági rendszerelmélet „valóban releváns új problémáinak kutatására", és leszögezi, hogy „az idő megérett a gazdasági rendszerelmélet szintézisére".

Az azóta eltelt idő nagyrészt igazolta Kornai felvetett szempontjait. Meggyőző eredménynek tekinthetjük az 1973-as Nobel-díjat elnyert W. Leontief rendszerszerkezetű *input-output mérlegének* sikerét. Igaz, a Leontief-féle elemzési mód sem tökéletes és végleges recept az igen bonyolult gazdasági szerkezetek elemzésére, mégis, amikor az egésznek tekintett nemzetgazdaságot alkotó termelési ágazatok kölcsönkapcsolatát vizsgálja, bizonyos gazdaságfejlesztési előrelátást is lehetővé tesz.

Az általános rendszerelmélet interdiszciplináris jellegű, bármely tudományágban hasznosan alkalmazható. Ha az emberi szükségleteket kielégítő anyagi javak termelésében és fogyasztásában végbemenő jelenségek és folyamatok elemzésére és irányítására alkalmazzuk, *gazdasági rendszerelméletről* beszélünk, amely az említett jelenségek és folyamatok tanulmányozására ma a leghivatottabbnak látszik. Az egységes rendszerkoncepciós gazdasági elemzés és vezetés jelenleg inkább igény, mint valóság, bár a szocialista gazdasági rend a maga bonyolult összefüggéseivel, a termelési eszközök köztulajdonán alapuló központosított szabályozási rendszerével sürgetően felveti az integrált, erős rendszerré szervezett egységek létrehozását és azok rendszerelméleti módszerekre alapozó szabályozását.

Hazai vonatkozásban a rendszerkoncepciós gazdasági elemzés még csak születőben van. Az olyan próbálkozások, mint M. C. Demetrescu a gazdasági rendszerek jellemvonásairól (*Probleme economice*, 1971. 8.) vagy C. Frîntu a gazdasági törvényekről mint rendszerről (*Probleme economice*, 1973. 9.) szóló írásai, valamint H. Ene 1972-ben megjelent könyve a társadalmi rendszerek szabályozásának elméletéről, még magukon viselik az általános rendszerelmélet túlzottan általános sémáinak vagy az informatikából átvett Shannon-féle modellnek a nyomait. Ugyanakkor kidolgozásra várnak a gazdasági rendszerekre alkalmazható konkrét, sajátos matematikai modellek, amelyek nélkül elképzelhetetlen az egyre bonyolultabb gazdaság szabályozása, irányítása és perspektíváinak előrelátása.

Mihai Jalobeanu: Komputer-grafika

HELLER ÁGNES

A KÖTELESSÉGEN TÚL

A német klasszika etikájának paradigmatikussága Lukács György életművében

Az etika az élethez tartozik; az életnek — ha „igazi" — etikailag megformáltnak kell lennie. Ez a gondolat — vagy inkább: választás — Lukácsnál „őseredeti". Jelen van már első esszéiben, s világnézetének fordulataiban is hű marad hozzá. Mi több: ez az „őseredeti" választás nem elhanyagolható motívum a marxizmushoz, a bolsevizmushoz való fordulásban. Lukács nem Saulusból vált Paulussá. Ifjúkorának tragikus élménye az élet ellényegtelenedése, a Mű (az objektiváció) és a mindennapi élet világa, az etika és az alkotás szférája közötti szakadék áthidalhatatlansága. Mindig is akarta, hogy maga az élet váljon „lényegessé", a véletlen lét szükségszerűvé, hogy a partikuláris általánossá emelkedhessék; s ettől elválaszthatatlanul akarta, hogy a Mű „az élet koronája" lehessen. Mindig is akarta, hogy beteljesülhessen Novalis vágyakozása „egy olyan világot megalkotni [...], ahol a nagy ember, annak költője, otthonra találna", „ahol minden, egyszer már létrejött érték most már elveszíthetetlen birtokunk lenne, hogy a továbbfejlődés ne legyen többé véletleneknek alávetve". Egy ilyen társadalom lehetőségét választotta Lukács 1919-ben. Mert „éppen a kultúra érdekében volt égetően sürgős, hogy a kapitalisztikus társadalmi rend haldoklása egyszer már véget érjen, hogy út nyíljék egy új kultúra felé".

Az etika az élethez tartozik — így vallja Lukács, bárhogyan is értelmezi az élet fogalmát. A fiatal Lukácsnál ez az „élet" hol az elidegenedett köznapiság, melyben csak az etika teremthet ember és ember között — habár csak formálisan — hidat, hol az „élményvalóság", melyet csak az etika homogenizálhat objektiváció nélkül, hol a teljesség egyedüli lehetősége; az idős Lukácsnál a „mindennapi élet", melyből minden nagy nembeli objektiváció születik, s amelybe visszatér. De bárhogy is értelmezi az „élet" fogalmát: az etika mindig az élethez tartozik. Már a Kierkegaard-esszében arról van szó, hogy az életet nem lehet objektivációként megformálni — itt Kierkegaard elméletét konfrontálja Lukács Kierkegaard életével —, az *Esztétikai kultúrá*ban pedig megvetően utasítja el az „esztétikai életvitelt". Az élet princípiumának általánosnak vagy legalábbis *általánosíthatónak* kell lennie; az etika általános, illetve általánosítható.

A régi, zárt kultúrákban — elsősorban a görögben és a keresztényben — az élet etikailag volt megformálva. Boldog volt ez a kor — nem kétséges —, de soha vissza nem tér. Lukács csodálattal, de nem nosztalgiával tekint vissza a zárt kultúrák világára; nem vágyódik vissza problémamentes homogeneitásába. A polgári társadalom „problematikus embere" számára nemcsak a „feladott", hanem a „választott" individuum is. Nem az a kérdés, hogyan lehet a „zárt kultúrák" egyneműségét visszaállítani; a

kérdés az, hogyan tudja megteremteni a „problematikus individuum", a modern ember a *maga* kulturált világát, hogyan lehetséges egy heterogén, „nyílt" kultúrában emberhez méltó élet, hogyan lehetséges *ebben* a világban etika. Ezért válik számára paradigmatikussá éppen a német klasszika etikája. Az az etika, mely a *polgári társadalom talajából sarjad*, de amelyik egyúttal — utópisztikusan — meg is haladja ezt a társadalmat.

A polgári társadalom — Lukács Fichtét idézi — „a tökéletes bűnösség korszaka". Az anyagi érdekektől motivált, atomizálódott egyedek világa, melyben „a legtöbb ember élet nélkül él". Milyen etikája lehet ennek az életnek? Illetve milyen etika születhetik meg *ebből* az életből, mely már egy *másfajta* élet, egy másfajta kultúra felé mutat?

Lukács az első kérdésre *alternatív* választ ad. Ennek az életnek *kétfajta* etikája lehet. Az egyik a kanti, a másik a goethei, illetve — ifjúkorában — a dosztojevszkiji is.*

A kanti etika — melyet a fiatal Lukács helyenként nem kevéssé „kierkegaardizál" — hol magasan, hol alacsonyan helyezkedik el értékhierarchiájában; az idős Lukácsnál mindig alacsonyan. Nem kétséges, hogy a kanti etika a polgári élet egyik lehetséges etikája — Lukács mindig tagadja, hogy az *egyedül* lehetséges lenne. A kanti etika helyének meghatározása a fiatal Lukács értékhierarchiájában — az idős Lukácsnál, ismételjük, mindig alacsony helyen áll — időbelileg nem lokalizálható. A legnagyobb rajongás — mi több: *vállalás* és a lenézés gesztusaival szinte egyazon időben találkozunk. Stormról például gyengéd szeretettel ír a következőképpen: „A polgári hivatás mint életforma [...] az etika uralmát jelenti az életben. Tehát a rendszeresen, szabályosan ismétlődőnek, a kötelességszerűen visszatérőnek, a kellemes vagy nem kellemes voltától függetlenül mindig megteendőnek uralmát az élet felett." De a „Lelki szegénységről" írott dialógusban éppen az „élet nélkül élőkhöz" rendeli a kanti morálfilozófiát: „Az ő életük csak szociális, csak emberközi; ezek, lássa, meg tudnak lenni kötelességekkel és azok teljesítésével. Sőt, számukra a kötelességek teljesítése életük magasabbra emelésének egyetlen lehetősége. Mert minden etika formális: a kötelesség posztulátum, forma — és minél tökéletesebb valamely forma, annál sajátabb életet él, annál messzebb esik minden közvetlenségtől. A forma olyan híd, amely elkülönít, híd, amelyen megyünk és jövünk, és mindig magunkban érkezünk, egymással sohasem találkozván."

Hogy a polgári életben lehetséges a kanti etika, hogy ez az etika „formát" adhat a formátlan életnek, természetesen nem érinti realizálhatóságának kérdését. Lukács számára a kérdés nem is itt helyezkedik el, hanem ott, hogy *választandó-e* ez az etika?

Ami a fiatal Lukácsot Kantban egyértelműen vonzza, az a morál *általánossága*, az egyedi intenció *nembelisége*. Ami gyakorta — bár korántsem mindig — vonzza, az a *kötelességteljesítés* feltétlensége. Az általánosság-nembeliség princípiuma különben — Lukács *minden* etikájában jelen van, bárhogy távolodjon is el Kanttól.

---

* „A lelki szegénységről" írott dialógusban a dosztojevszkiji „jóság" — mint etikán kívüli magatartás — szembe van állítva az etikával. De itt Lukács az etikát a kötelesség-etikával azonosítja.

Ami Lukácsot Kantban taszítja, az *az ember megkettőzése*. A „homo noumenon" és „homo fenomenon" radikális szétválasztásával Lukács sosem tud megbékélni. Láttuk: ez a megkettőzés minden közvetlenség halála, ember az emberrel sohasem találkozhat. „Az igazi etika... emberellenes; gondoljon csak Kantra!" — mondja a főhős ugyancsak a *Lelki szegénység*ben. És élete utolsó igazi esszéjében, a *Minna von Barnhelm*-ban megint arról a „veszélyről" beszél, hogy „a morálisan helyesen megválasztott erényben is benne rejtőzhet az embertelenség elve". Itt — persze — a kérdés kiszélesül: már nemcsak a kanti filozófiára, de minden morálfilozófiára és morálra alapozott cselekvésre vonatkozik — így a sztoicizmusra és a jakobinizmusra is. Esztétikájában pedig Kantot elemezve beszél a „partikulárisan egyedi és nembelien általános soha teljesen meg nem szüntethető polaritásáról az erkölcsileg cselekvő szubjektumban".

Többnyire — bár nem mindig — taszítja Lukácsot Kantban a kategorikus imperativus *formális* volta is, mely a kötelesség tartalmát zárójelbe teszi. Bármennyit kísérletezett is Kant társadalmi utópiákkal, ezek a kísérletek nem morálfilozófiájából eredtek. Nem arról van szó, mintha a kanti morálfilozófiának ellentmondana a jelen valóság megváltoztatására irányuló intenció, hanem arról, hogy maga a kérdés irreleváns a kanti morálfilozófia szempontjából. Lukács azonban — már fiatal korában — olyan etikát keresett (vagy legalább: olyan etikát *is* keresett), *melyben a valóság „emberivé" alakításának intenciója magának az etikának szerves alkotóeleme.*

A két — előbbi — kérdés Lukácsnál mindig összefonódott. Csak az az etika irányulhat a *világ „emberiesedésére"*, amelyik az *egységes embert* posztulálja, mely az egyed nembelivé emelkedését posztulálja magában a világban. De lehetséges-e ilyen etika „a tökéletes bűnösség" korszakában, születhet-e olyan etika *ebből* az életből, mely már egy *másfajta* élet, egy másfajta kultúra felé mutat?

A válasz Lukácsnál — munkássága fő vonalát figyelembe véve — mindig igenlő. A probléma csak ott helyezkedik el, hogy vajon ez az érvényes etika mindig és minden körülmények között *érvényesülhet-e*, s ha igen — a válasz megint igen! —, milyen *általánossággal*. Az utóbbi kérdésre adott válaszok Lukácsnál élete különböző periódusaiban különbözők. De ettől a különbségtől — legalábbis egyelőre — eltekinthetünk.

Ennek a *másik* etikának, Lukács — végső soron — *választott* etikájának alapkategóriája nem az erkölcsi törvény, nem a kötelesség, hanem az *erkölcsi személyiség*.

Az etika az élethez tartozik; az életet kell etikailag megformálni. Mindennek megvan a *maga* formája: az etika az *élet formája*. Az életet kell káoszból kozmosszá formálni; önmagunkat mint *egész embert* kell káoszból kozmosszá formálni. A fiatal Lukácsnál ez így hangzik: a *lélekből formát* kell alakítani, az idős Lukácsnál: a *partikularitást* kell *nembelivé* emelni. A Sterne-dialógus Goethét bálványozó Joachimja így beszél: „Az anarchia a halál. Ezért gyűlölöm és küzdök ellene. Az élet nevében. Az élet gazdagsága nevében." Minna von Barnhelmről (1963-ban) Lukács ezeket az emelkedett szavakat mondja: „Ő is bölcs, bölcsessége azonban nem lebeg, az életet világosan meghaladva, az élet fölött, nem elméleti fölény [...] egy *igaz* ember megalkuvásmentes törekvése ez az *értelmes*

életre...". S miben látja — az immár öreg — Lukács Lessing művének paradigmatikusságát? Abban a könnyedségben, „amely minden komor veszélyt, minden sötét fenyegetést, anélkül hogy ezeknek mint az élet hatalmainak realitását gyengítené, mintegy tánclépésben leküzd, *az értelmes belátás mint a tovahaladó élet ellenállhatatlan hatalmának* grációjában".

Az élet etikájának alapkategóriája a személyiség, a nembelivé emelkedett egyed. Az erkölcsi személyiség számára az erkölcs nem kötelesség, hanem „természet" a szó felvilágosodáskori értelmében. Az ember *erkölcsivé* válik — ez szinonim azzal, hogy *lényegivé* válik. „A véletlenektől a szükségszerűségig, ez minden problematikus ember* útja; oda elérkezni, ahol minden szükségszerűvé válik, mert minden az ember lényegét fejezi ki" — írja az 1908-as Kassner-esszében. S az öregkori esztétikában ugyanezt így fogalmazza meg, mikor — Goethe nyomán — az emberi személyiség „magszerűségéről" beszél: arról az eredményről, „melyet a hússávérré vált etika, a világgal gazdag kölcsönhatásban vezetett élet az illető emberekben létrehoz, arról van szó, hogy milyenek belső természetüket tekintve az egész emberek".**

De az erkölcsi személyiség *nemcsak* az etika kategóriája. Az etika az élethez tartozik; az erkölcsi személyiség posztulátuma így a világ és az ember egészére vonatkozó posztulátum. Lehetőségének és megvalósíthatóságának igenlése — mert ez az etika feltételezi a lehetőséget és megvalósíthatóságot — egy *meghatározott antropológiához és történetfilozófiához kapcsolódik.*

Ezt az antropológiát és történetfilozófiát a fiatal Lukács a német klasszikus filozófiában (Fichtében és egy fichteizált Hegelben), továbbá Goethében keresi — az érett Lukács Marxban találja meg. Az a gondolat, hogy az elidegenedettségben kifejeződnek az ember nembeli képességei, hogy a személyiség minden oldalú kibontakozásának lehetőségei megteremtődnek abban a társadalomban, mely a munkamegosztást a végsőkig kifejleszti, hogy tehát a kapitalista társadalom kommunisztikus-humanisztikus túlhaladásának feltételeit maga a kapitalista társadalom „termeli" — reveláció volt Lukács György számára. A sokoldalúan-gazdagon fejlett ember, az emberi viszonyok átláthatósága, a kapcsolatok közvetlensége, az állami és jogi regulációnak az erkölcsi regulációval való felváltása, az ember uralma saját maga teremtette társadalmi viszonyain, a motívumok érdekekre való redukciójának megszűnése, az egyén társadalmi tevékenységének és személyes életének szerves kapcsolata — mindez nem csupán érték volt Marx számára (ahogy természetesen az is volt), hanem realizálható és realizálandó érték. Méghozzá nemcsak az egyes emberek — kivételes „entelecheiák" — számára, hanem mindenki: az egész emberiség számára. Marx is olyannak gondolta el e társadalom erkölcsét — ahol, mint írja, az ember lesz a másik ember „természetes" megváltója —, ahogy azt a fiatal Lukács megálmodta. Erről a találkozásról vall az 1919-es Lukács, mikor ezt írja: „A kommunizmus végcélja egy olyan társadalom fölépítése,

---

* „problematikus ember" = a modern ember.

** A „ganze Mensch" — mint tudjuk — mind a heidelbergi esztétika, mind az öregkori esztétika Lukácsánál az „élet", illetve a „mindennapi élet" kategóriája.

amelyben a cselekvések szabályozásában a jog kényszerének helyét az erkölcs szabadsága veszi át." Az *egész ember*, az egyed nembelivé emelkedése, e nembelivé emelkedés *általánosíthatósága* nagyon is marxi gondolat Lukács Györgynél.

Lukács — ahogy Marx is — meg van győződve arról, hogy az ember *minden* szenvedélye „erényes készséggé" változtatható, hogy az individuumok szabad egyesüléséből születő társadalomban minden szenvedély erényes készséggé is változik. Lukács — ahogy Marx is — zárójelbe teszi az emberi pszichét: az emberi magatartás két konstituense náluk: a társadalmi lehetőség és az egyéni választás. S egy *emberi* társadalomban ki ne választana *emberien?* Ha *minden* egyed nembelivé emelkedik, ha *minden* szenvedély erényes készséggé változik, akkor valóban: ki ne választana emberien?

Lukács etikájának alapkategóriája a személyiség. De vajon valóban etika ez? Ha minden erkölcsi érték a nembelivé emelkedett személyiség választásában konstituálódik, beszélhetünk-e még erkölcsről a szó hagyományos értelmében?

Úgy hisszük: nem. Az erkölcs az egyén *viszonya*, méghozzá az erkölcsi értékorientációs kategóriák vezette *egyéni* viszonya a nembeliséghez, a nembeli *objektivációkhoz*. Ha az egyed — a személyiség — közvetlenül nembelivé emelkedik, ha *minden* személyiség a nembeliség reprezentánsa, akkor nincs többé ilyen viszony, az egyedektől független — objektiválódott — értékek (és erkölcsi értékek) funkciója szűnik meg. Ez leírás, nem értékelés. Ha minden egyed nembelivé válhatna, *valóban* nem lenne szükség — a hagyományos értelemben vett — erkölcsre, és a társadalom mégis „erkölcsi társadalom" lenne. Csakhogy — mi úgy hisszük — *elvileg* nem lehetséges, hogy *minden* egyed közvetlenül az emberi nem színvonalára emelkedhessék; csakhogy — mi úgy hisszük — emberileg belátható perspektíván belül nem lehetséges, hogy *minden* ember *minden* szenvedélye erényes készségekké alakuljon. S ezért — úgy hisszük — a hagyományos erkölcs — legalábbis ezzel a *radikalitással* — nem meghaladható.

De ez a fenntartás korántsem jelenti azt, hogy tagadnánk *ennek* a lukácsi etikának *normativitását*, azaz *érvényességét*. Mert ha kétkedünk is abban, hogy az egyed valaha is közvetlenül nembelivé válna, hisszük azt, hogy *minden* egyed kialakíthatja *tudatos* viszonyát a nembeli objektivációkhoz, értékobjektivációkhoz. Mert ha tagadjuk is, hogy minden szenvedély erényes készséggé változtatható, hiszünk abban, hogy *minden* egyed kialakíthatja tudatos viszonyát saját partikularitásához — erényes készségekké változtatva szenvedélyei többségét és gátlás alá helyezve vagy kanalizálva azokat, amelyek erényes készségekké nem változtathatók. Az erkölcsi személyiség valóban az etika alapkategóriája — de nem az egyetlen. Ami meghaladható, az a személyiségtől idegen, az érzékit „homo fenomenonná" degradáló, a legalitás és moralitás ellentét-konstituáló kötelesség; ami nem haladható meg, az a kötelesség maga.

*

A „kötelességen túli" etika a kommunizmus etikája. De érvényes-e *most* — tegnap, ma és holnap — ez az etika, *lehet-e* és *kell-e* kísérletet tenni megvalósítására? Lukács azt mondja: kell. És amit kell, azt lehet

is. Ezért paradigmatikus az ő számára a német klasszika etikája. Mert Lessing, Goethe és Keller hősei egy ilyen etika normái szerint éltek és cselekedtek. Mert Goethe elméletileg is megfogalmazta ezt az etikát. Nála az etika valóban „formája az életnek". A 30-as évek Lukácsa könyvet akart írni Goethe „életviteléről". De már a fiatal Lukács is csodálattal adózik annak a — gondolatilag is megfogalmazott — goethei képességnek, mellyel a nagy költő személyiségét sokoldalúvá, gazdaggá formálta: „Minden rezonancia meglepő nyereség volt számára, szerencsés és szerencsét hozó véletlen, ám életének egésze nagy, iszonyú és dicsőséges szükségszerűség, s minden lemondásnak itt ugyanannyi gazdagodást hozónak kellett lennie, mint bármely nyereségnek." S már itt felcsendül a soha nem halkuló lukácsi motívum, hogy gazdag személyiséggé az ember csak a *világban,* a tevékenységben válhat: „Goethe azonban világát a jelenvaló életben találta meg." S gyönyörű Keller-tanulmányában — már a 30-as években — így méltatja a svájci írót, aki „az erényt napirendre tűzte": „Közéleti tevékenységre nevelés: ez Keller egész irodalmi tevékenységének vezérgondolata." Az az erény, melyet Keller napirendre tűzött, amelyhez a „felnövés" egyúttal a „nyilvános hatékonysághoz" való felnövés, ismeri a szigorú erkölcsi ítéletet; de ez az ítélet mindig az egész *személyiségre* vonatkozik, és korántsem csupán az *erkölcstörvény* megsértésére: „... az ő erkölcstörvénye azt kívánja, hogy az ember lényegét *derekas vagy alacsonyrendű* mivoltának tekintetében megvizsgáljuk, és megfelelőképpen megítéljük."

De hogyan tud felnőni az ember — hacsak nem kivételesen fejlett „entelecheia", mint maga Goethe — a nyilvános működésre? Ki ítél személyisége „valódiságáról", ki fejleszti erkölcsi személyiséggé? Lukács válasza — a nagy klasszikus nevelődési regényeket elemezve — egyértelmű: a szabad és erkölcsi személyiségekből szerveződött *közösség.* A *demokratikus* közösség. Mert a „demokratikus közösség" fogalmán Lukács a 30-as években mindig ezt a szabad erkölcsi személyiségekből szerveződött közösséget érti. Azt a közösséget, melynek legalább *eszméjét* kialakulni látja a német klasszika szeretett alkotásaiban, azt a közösséget, melyet a forradalmi fellendülés éveiben *testközelben* érzett, azt a közösséget, melyet ekkor mint a szocializmus ideáltípusát konfrontálja a 30-as évek valóságával.

Az etika az élethez tartozik; de azért tartozhatik az élethez, mert megtestesül a szabad emberek közösségében. A két nagy példa, a két nagy paradigmatikus alkotás ezért a *Zöld Henrik* és a *Wilhelm Meister.* A *Zöld Henrik* azért kerül ihletője, a *Wilhelm Meister* elé, mert egy történelmileg *korábbi* — bár a *tényleges* történelemben későbbi — modell. A — bár nem kevéssé idealizált és stilizált — svájci közösség ugyanis totális társadalmi szervezet. Hogy Lukács kifejezésével éljünk: a „kis világ" és a „nagy világ" egysége itt még töretlen. Felnőni a társadalmi tevékenységhez: itt még annyit jelent, hogy egy *egész nép* szabad közösségének erkölcsi személyiségévé válunk. A kultúra itt még a népélet szerves része; Lukács gyönyörűséggel elemzi a nagy népi ünnepek szerepét a főhős egyéni élete és erkölcsi fejlődése alakulásában. A népélet szervezettsége majdnemhogy intézménymentes — legalábbis a lukácsi értelmezésben; a kapcsolatok spontaneitása és az ezekben realizálódó „derekasság" a *szervezettség* és *közvetlenség* megtestesítői együtt és egyszerre. Nincs osztályszerűség az

emberi érintkezésekben: Henrik „természetesen" — csak vonzódására és erkölcsi érzékenységére hallgatva — lehet egyszerre szerelmes az előkelő polgárlányba és a parasztasszonyba. Itt valóban minden ember „komplett" lehet a szó goethei — és Lukácstól olyan sokszor idézett — értelmében. Az Ariosto költeményében saját sorsára ismerő parasztasszony éppen úgy kibontakoztathatja — sokoldalúan és harmonikusan — képességeit, mint — hogy egy „osztályszerű" kifejezést alkalmazzunk — az értelmiségivé váló Henrik.

Az erkölcsi nevelődés útja — Lukács értelmezésében — a *Wilhelm Meister*ben is hasonló. Mert Wilhelm Meister is úgy formálódik erkölcsi személyiséggé, „hogy a csupán bensőséges, pusztán szubjektív állásfoglalást a valósággal szemben feladja, hogy keresztülverekszi magát a tevékenykedésig a valóságban, úgy, amint az adva van". Itt is arról van szó, hogy „az embernek nem az a dolga: valami kívülről rákényszerített morálnak engedelmeskedjék szolgai módon, hanem szabad és szerves öntevékenységből váljon társadalmi lénnyé . . ." De a világ, melyben Wilhelm Meister a „valóságban való tevékenykedésig" felnevelkedik, már nem a szerves népi közösség világa, hanem a polgári társadalom. A közösség nem „adott", a magukat — a nevelők segítségével — erkölcsi személyiségekké formált individuumoknak kell ezt a közösséget *megteremteniük*. S az efféle közösség csak *„sziget"* lehet a polgári társadalom óceánjában.

Az etika az élet formája, s a legmagasabb rendű eszmény a szabad erkölcsi személyiségek közösségében megformált élet. Ezért paradigmatikus a Wilhelm Meister mind a fiatal, mind az érett, mind az idős Lukács számára. Az egész emberben létre kell jönnie *a bensőség és a világban való hatékonyság* harmóniájának, de ez a hatékonyság „egy emberi és bensőséges közösséget, a lényeget illetően az emberek között megértést és együttműködést tételez fel" — írja *A regény elméletében*. De realizálható-e egy ilyen erkölcsi közösség a polgári világban? Nem *utópisztikus*-e a *maga egészében* a Wilhelm Meister etikája? És ha igen, *milyen értelemben?*

A *lét síkján* a fiatal Lukács egyértelműen utópiáról beszél. „Itt is a költő utópisztikus intenciója az, mely képtelen megállni a koradta problematika ábrázolásánál, mely nem elégszik meg egy nem realizálható értelem megpillantásával és szubjektív átélésével; ami arra készteti, hogy egy tisztán egyéni élményt, mely *posztulatíve általános érvényű* lehet, létezőként és a valóság konstitutív értelmeként tételezzen." Ami a lét síkján utópisztikus, az még — mint láttuk — *posztulatíve általános érvényű lehet*. Ugyanezt az általános érvényű posztulátumot fedezi fel Lukács a Goethétől olyannyira különböző Dosztojevszkij művészetében, melyről így beszél: „A tiszta lélekvalóság szférája ez, amelyben az ember mint ember — s nem mint elszigetelt és összehasonlíthatatlan, tiszta és ezért elvont bensőség — lép elő." De az emberi viszony és érintkezés, melyben az egyed nem „társadalmi lény", azaz nem osztályszerűségétől meghatározott, s ugyanakkor nem elvont bensőség, tehát teljes személyiség, a világban való hatékonysághoz felnőtt egyed „az új világhoz tartozik".

Az érett Lukács sem tagadja a Wilhelm Meister utópikusságát a *társadalmi általánosíthatóság* értelmében — ezért a „sziget" kategóriája. De fenntartja a megvalósítás *lehetőségét*, és legfőbb értékként tételezi az emberi etika megvalósítására irányuló lankadatlan *törekvést*. „A *Tanuló-*

évek költője nemcsak abban hisz, hogy a humanizmus eszményei az emberi természet legmélyebb mélyéből gyökeredznek, hanem abban is, hogy megvalósításuk a most született polgári társadalomban [...] bár nehezen, bár csak nagyon lassan és lépésről lépésre, de mégis lehetséges" — vallja az 1936-os tanulmányban, azonosítva magát, ha nem is Goethe *illúziójával*, de Goethe *realizálásra irányuló akaratával*.

És ahol nincs közösség? És ahol még „szigetek" sincsenek? *Érvényes-e* itt ez az etika és *érvényesülhet-e?* Lukács válasza egyértelmű: érvényes, és *minden körülmények között* vállalkozni kell érvényesítésére. Az érvényesülés — persze — nem lehet általános, de nem jelenti, hogy *lehetetlen* volna.

E gondolat — s hitvallás — történetfilozófiai és antropológiai alapjai a legtisztábban az öregkori *Esztétikában* vannak megfogalmazva. Nincs *abszolút* elidegenedés, nincs olyan társadalom, mely teljességgel „kész" lenne, mely ne adna lehetőséget arra, hogy az egyén az elidegenedett világhoz *nem-elidegenedett módon* viszonyuljon. Ugyanakkor: az ember „legmélyebb mélyén" mindig, törhetetlenül és elpusztíthatatlanul él a vágy az „erkölcsi életvitelre". „Tehát magának az erkölcsiségnek a lényegéből fakad, hogy az ember olyan erkölcsös életvitelre vágyakozik, amelyben az etikai parancs a személyiség legbensőbb magvát fejezi ki, és onnan kiindulva uralkodik az indulatok és érzések, a vágyak és gondolatok egész perifériáján, de nem dualisztikus-zsarnoki módon, hanem szervesen, mint az össz-személyiség érett kinyilatkoztatása."

*

S mert ez az etika érvényes, mert érvényesülése hic et nunc sem lehetetlen: ezért vet meg és vet el — különösen az érett és az idős — Lukács minden *egyéb* szubjektív választ a polgári társadalom elidegenedettségére. Ezért vet meg és vet el minden írót és gondolkozót, aki nem ezen norma alapján ír és gondolkozik. Ezért ítél meg és ítél el mindenkit — legyen bár élő ember vagy műalkotások hőse —, aki nem vívja meg — sikeresen vagy sikertelenül — partizánharcát a polgári társadalom elidegenedettségével, aki nem az „emberhez méltó" etika, a *jövő általános etikája* értékeivel és attitűdjével vívja ezt a harcot. Lukács — oly sokszor bírált — egyértelmű elutasítása mindazzal szemben, amit összefoglalóan „dekadensnek" nevezett, *ebben az erkölcsi emfázisban gyökeredzett.* Az elutasítás ismeretelméleti megfogalmazása — a visszatükrözéselmélet, a realizmuselmélet — nem tekinthető, legalábbis nem elsősorban, valaminő „alkalmazkodásnak" — ennek az emfázisnak ideológiája volt.

Már a fiatal Lukács is megvetette az „ösztönkielégítést", az élet „káoszát", az „erkölcsi rend" nélküli világnak való magamegadást; a rendre és formára való törekvés mindig vezéreszméje volt. Innen is ered az azonnal fellángoló és soha meg nem szűnő szeretete Thomas Mann attitűdje és alkotásai iránt. De nem minden „rend" erkölcsi rend — a „kötelesség" rendje nem *igazi* erkölcsi rend, és ezért — így tartja az érett Lukács — *törékeny* rend is. A „kettéhasadt emberben" nem szűnik meg az affektusok anarchiája: a homo fenomenon érintetlen marad. Thomas és Christian Buddenbrook lelke mélyén *ugyanaz* a káosz él; Thomas „Haltung"-ja (a kanti etika) nem tudja megformálni ezt a káoszt: ezért ismerhet Thomas Schopenhauer olvasása közben önmagára. A *Halál Velencében* Aschen-

bachjának „Haltungja" órák alatt omlik össze. A kanti morál törékeny morál — s *minél kaotikusabb maga a világ, annál törékenyebb.* A fasizmus győzelme az emberi lelkeken Lukács számára ennek a törékenységnek igazolása is volt. Csak az olyan ember tudja magát emberként megőrizni — és a világban való tevékenykedéshez „felnöveszteni" — a „halál birodalmában", aki — mint a Mann által ábrázolt bibliai József — az élet próbáit kiállva, a „vermekből" tanulva teljes és gazdag „erkölcsi személyiség"-gé alakítja önmagát.

De ha a kanti etika törékeny, még törékenyebb a *„hirtelen hőstett"* etikája. A „hirtelen hőstett" nem magatartás, hanem *aktus*; s az aktus *nem érinti* az egész ember — a személyiség — struktúráját. Az érzelmi „anarchiában" vagy az egoizmus bürokratikus rutinjában élő ember a „hirtelen hőstett" után visszahull ugyanabba az érzelmi káoszba, ugyanabba az egoisztikus-bürokratikus rutinba. A „hirtelen hőstett" a *határhelyzetek* etikája; a határhelyzetekre való reagálás azonban még nem mond az *egész emberről* semmit. A fiatal Lukácstól még nem volt idegen a határhelyzet etikája — elsősorban a *Tragédia metafizikájá*ban gondolta következetesen végig —, de már a fiatal Lukács is *ismételten* elutasította. Az érett Lukácsnak azonban csak megvető szavai vannak a „határhelyzetekről". Ezt az elutasítást — kétségtelenül — ad absurdum viszi: így a halál tényét, a halállal való konfrontáció egyetemes élményét egyszerűen zárójelbe teszi. *Az élet a fontos, és nem a halál* — amilyen az ember élete, olyan a halála is — így vall az érett Lukács. De ha ezzel a — Lukácsot mindig is jellemző — szélsőségességgel nem is tudunk azonosulni, nagyon is osztjuk a „hirtelen hőstettel" szemben érzett gyanakvását. Az ember erkölcsi értékelésének mércéje csakis *folyamatos magatartása* lehet. A „határhelyzetben" való cselekvés csak akkor releváns az erkölcsi megítélés számára, ha ebben a nem-határhelyzetekben kialakított magatartás egésze koncentrálódik, homogenizálódik, fejeződik ki.

A határhelyzet ellentettje Lukácsnál a *katarzis*. A katarzis is az erkölcsi élet csomópontja, de olyan csomópont, amelyben az elért „magaslatról" nincs többé „visszahullás". A katarzisban — idézi Lukács Lessinget — szenvedélyeink erényes készségekké változnak, az ember „erkölcsi személyiséggé" alakul. A katarzis nem izolált aktus, de nem is végaktus az ember életében — utóbbi csak akkor, ha a tragédia halállal végződik —: a *kezdet aktusa* ez. Annak a magatartásnak kezdete, melyben nem fogadjuk el „késznek" sem önmagunkat, sem a világot, amelyben élünk.

Az etika az élet formája; alapkategóriája az erkölcsi személyiség. Ez az *egyetlen* érvényes etika, mert ez a *jövő* etikája. Ezt *kell* realizálni, mert ennek megvalósításával választjuk meg az emberi embert és az emberi világot. Minden más választás hamis. Nincs totális elidegenedés, nincs teljesen kész világ. Minden partikuláris ember megkísérelheti, hogy nembelivé növessze magát — minden partikuláris embernek meg *kell* ezt kísérelnie. Csak az az ember „valódi", csak az a személyiség „magszerű", aki egységes erkölcsi személyiséggé ötvözi önmagát, aki kiformálja sokoldalú képességeit, aki megteremti önmagában a harmóniát, s aki — végül, de nem utolsósorban — mindig és lankadatlanul kísérletet tesz arra, hogy ezt az etikát a világban realizálja. Minden más alternatíva az ördögtől jön és az ördögöt szolgálja — a kapitalizmus, a fasizmus ördögét.

De mit keres a „harmonikusan fejlett ember eszménye" Auschwitz és Hirosima világában? Nem frivolitás-e ezt az eszményt mint *egyetlen* és *kizárólagos* erkölcsi alternatívát hirdetni ott és akkor, amikor az emberek milliói létükben fenyegetettek, mikor maga az emberiség létében fenyegetett? De Lukács éppen *ekkor* és éppen *ezért* hirdette a goethei „életvitelt", ahogy azt egy másik nagy marxista forradalmár, Rosa Luxemburg is tette. Luxemburg 1917-ben így ír Luise Kautskyhoz: „Te bizonyára elvesztetted a kedvedet egy időre a zenéhez, mint olyan sok más dologhoz. Fejed tele van a ferdén menő világtörténelem gondjaival... Semmit sem tartok nevetségesebbnek ennél. Nem érted, hogy az általános szerencsétlenség túl nagy ahhoz, hogy sóhajtozzunk rajta? Nyugtalankodhatok akkor, ha Mimi megbetegszik, vagy ha neked van valami bajod. De ha az egész világ kiszakad tengelyéből, akkor megkísérlem megérteni, mi történt és miért történt, s ha megtettem kötelességemet, akkor továbbra már nyugodt leszek. Ultra posse nemo obligatur. S akkor még minden megmarad számomra, amiben örömem leltem: zene és festészet és a felhők és a botanizálás tavasszal és a jó könyvek és Mimi és Te és még sok más is — én gazdag vagyok és azt hiszem, hogy mindvégig az maradok. Ez a teljes feloldódás a nap szerencsétlenségében számomra teljesen felfoghatatlan és elviselhetetlen. Nézd meg pl. milyen hűvös Gelassenheittel állt Goethe a dolgok felett. Pedig gondold meg, mit kellett átélnie: a nagy francia forradalmat, mely pedig közelről nézve bizonyosan teljesen céltalannak, farce-nak látszott, és aztán 1795-től 1815-ig a háborúk megszakítatlan láncolatát, amelyben a világ megint szabadon engedett bolondokházának tűnt. S milyen nyugodtan, milyen szellemi egyensúllyal folytatta ebben az időben tanulmányait a növények metamorfózisáról, a színelméletről, ezer dologról. Nem azt kívánom, hogy Goethe módjára költsél, de *életfelfogását* — az *érdeklődés egyetemességét, a belső harmóniát* — mindenki el tudja érni vagy legalábbis tud rá törekedni. S ha esetleg azt mondanád: Goethe éppen nem volt politikai harcos, akkor én úgy vélem: egy harcosnak éppen nagyon is a dolgok felett kell állnia, különben nyakig süllyed minden mocsokba."

Luxemburg antropológiai-etikai meggyőződése ugyanaz volt, mint Lukácsé: a goethei belső harmóniát *mindenki el tudja érni* vagy legalábbis *mindenki tud rá törekedni*. Mégis: nem frivolitás erre törekedni, ezt a törekvést a *legfőbb értékként* tételezni Auschwitz és Hirosima világában?

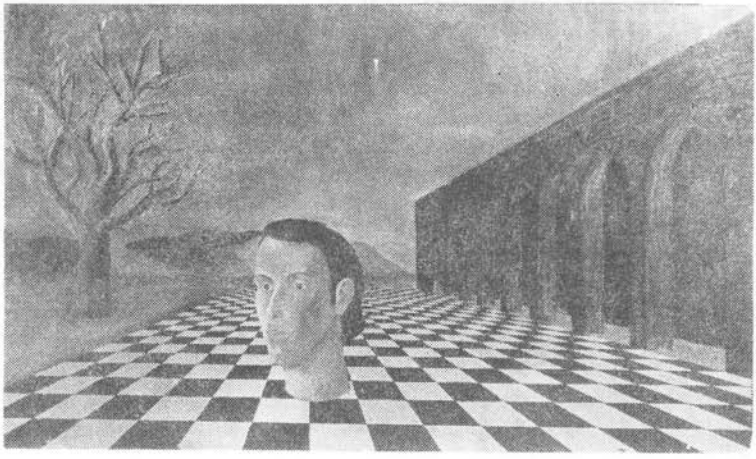
Ha az a világ, mely Auschwitzot és Hirosimát, a szörnyű kataklizmák sorát vagy akár az „élet" formáinak egyetemes pusztulását szülte — *„világállapot"*, akkor Luxemburg és Lukács értékválasztása több: személyes értékválasztásuk általánosítása, normatívvá, posztulátummá való emelése *menthetetlenül frivol*. Csakhogy sem Luxemburg, sem Lukács nem tekintette a jelenvaló világot „világállapotnak", éppen ellenkezőleg: *történelmi epizódnak*. Ha pedig a XX. század nem más, mint egy történelmi epizód, akkor ennek az értéknek posztulálása nemhogy frivol lenne, hanem valóban az egyetlen igazán emberhez méltó választás.

És Lukács újra és újra, egész hosszú életében, a XX. század minden szörnyűségét epizódnak tekintette. Epizód volt szemében a kultúraellenesnek átélt „polgári civilizáció", az első világháború, epizód volt szemében a fasizmus, epizód volt a II. világháború, epizód a sztálini évek, epizód a modern „amerikai életforma". Minden kataklizmát úgy élt át,

hogy *ez*, és *éppen ez a végpont*, hogy *most*, és *éppen most* fog — kínban és vérben — megszületni az az új világ, melyben a „jog kényszerének helyét az erkölcs szabadsága veszi át", mely a Műnek újra létalapot ad. A XX. század Lukácsnál a történelem epizódja: ezért választotta a kötelességen túli etikát, melyhez felnőni, amelyet realizálni akarni mindenki számára — mégiscsak — *kötelesség*.

Az etika az élet formája; alapkategóriája az erkölcsi személyiség. Ez az *egyetlen* érvényes etika, mert ez a *jövő* etikája. Azzal, ha a jövő etikáját a jelenben realizáljuk, vagy legalábbis realizálni törekszünk, hidat emelünk a jövő felé. A híd a XX. század „epizódján" ível keresztül. A hidat meg *lehet* teremteni. *S amit lehet, azt kell is.* Erkölcsi személyiséggé válni, olyanná szervezni az életünket, „*mintha*" a szabad emberek közössége már jelenvaló volna — ez a mi *kötelességünk*.

S ha minden tény arra utal, hogy a XX. század mégsem „epizód", akkor — ez Lukács attitűdje — „annál rosszabb a tényeknek". S nincs-e igaza vajon? Mert mitől válik egy epizód epizóddá? Mérhető-e egyáltalán egy történelmi korszak epizód-jellege *időben?* Nem mindegy-e — ebből a szempontból —, hogy két évtizedig vagy két évszázadig tart? Nem a tartam tesz egy történelmi korszakot epizóddá. Amíg vannak olyan mozgalmak és emberek, akik ezt a történelmi korszakot epizódnak *tekintik*, amíg ennek a hitnek a jegyében kísérlik meg nap mint nap transzcendálni egy elidegenedésmentes jövő irányában, addig ez a történelmi korszak epizód, és az is marad. Amíg él a törekvés egy szabad erkölcsi személyiségek szervezte közösség megvalósítására, amíg él a hit, hogy a nembeli gazdagságot az egyének elsajátíthatják, addig ez a korszak epizód, és az is marad. Amíg van lukácsi etika, és Lukácsok ezrei és százezrei kísérlik meg realizálni, „mintha" már szabad erkölcsi személyiségektől konstituált demokratikus közösségben élnének, addig ez a korszak epizód, és az is marad. Nem a XX. század epizód-jellege ad létalapot a lukácsi etikának, de az elidegenedés szubjektív meghaladásában választott és tételezett törekvés az elidegenedés objektív megszüntetésére, az a választott és tételezett törekvés, mely a lukácsi etika lényege is, degradál*hat*ja a XX. századot epizóddá. Mert az etika az élethez tartozik.

Heim András: Önarckép

LÁSZLÓFFY CSABA

LENIN

Elfogatási és megsemmisítési parancs

kelt i.e. 71-ben
valamint i.u. 33-ban majd 1514-ben 1525-ben
1600-ban 1794-ben 1849-ben
1895-ben és 1917-ben
Rómában Jeruzsálemben Gyulafehérváron Wormsban
Velencében Párizsban Bécsben Péterváron
egy Vlagyimir Iljics Uljanov nevezetű
személy ellen
(hírhedtebb fedőnevei Spartacus Jézus Dózsa
Thomas Münzer Giordano Bruno Robespierre Petőfi
Lenin)
aki az itáliai és a palesztinai kétszeres
keresztrefeszíttetés ellenére
(bár húsát kikezdte a nap és a madarak csőre)
a sorozatos kivégzések ellenére
(beleértve az elevenen való pörkölést
és máglyán való elégetést)
nem szűnt meg hinni szervezni és lázítani
s aki mint a világbirodalmak felforgatásának bűnével
a társadalmi osztályok közötti különbségek eltüntetésének
a hódító háborúk azonnali betiltásának
s a világbéke megteremtésének agresszív szándékával
vádolt rendkívül veszélyes elem
ezennel végérvényesen halálra ítéltetik
aláírások
Gracchus szenátor
Pontius Pilátus Judea római helytartója (a jeruzsálemi
főpapok közbenjárására)
Zápolya János erdélyi vajda
V. Károly német császár
a velencei és a római inkvizíciót utasító VIII. Kelemen pápa
Barras tábornok a konvent megbízásából
Ferenc József Habsburg császár
II. Miklós Oroszország cárja
és az Ideiglenes Kormány nevében Kerenszkij.

1921. március 7.

Mit adjunk enned szülőanyácska Oroszhon?

BÁRMIT CSAK TÖBB HALOTTAT NE!

ott ül egy parasztszánban
bélelt kabátban füles sapkával Lenin
kásásodik a márciusi hó
de Kronstadtot még félelmetes jégmező
veszi körül
rágondolva a szív
jobban borzong mint valamikor
a száműzetésben Szibériában

„ULJANOV ÚR MINDIG JÓKEDVŰ"*

(emlékezés áramütése a
kilátástalan szabad ég alatt)
„igen különösen ha vadászatból jöttem
vállamon kis huncut prémesekkel
s volt mikor csak hóval vigasztalhattam magamat
mit puskám az ágakról bundámra harizsált"
(Uljanov úr hová lett szeme sarkából
a ravaszkás mosoly ha ravaszt lát?)

„ELVTÁRS CÉLOZZ NE RESZKESS GYÁVAMÓD!"**

„lőni kell persze most is
és nemcsak prémes burzsujokra
éhségtől nyúzott matrózokra is
méghozzá a tegnap-még-mieinkre
ki állította hogy én csak bátor lehetek
többmillió szétmálló szájból
szorítottam ki a kemény szót s z a b a d s á g
s most olyasmit kell kérnem tőlük
amit az ember csak belső parancsra tehet meg
öljétek meg önmagatokból azt ami
teljes halált hoz
a széthúzást és a tudatlanságot
az éhség árulását az agy ellen
különben felajzott forradalmunk
csak töredék marad
mint az örök hó útján elakadt
első s utolsó vers ott a száműzetésben

---

* Krupszkaja leveléből, egy lengyel nő megjegyzése

** Blok: Tizenketten

SUSÁBAN A SZAJÁN LÁBÁNÁL
(utolsó nyugodt sétája lehetett az
nem csellenghetett tovább szelíden
utat kellett törnie mindannyiunknak
a dialektika erdejében)

*

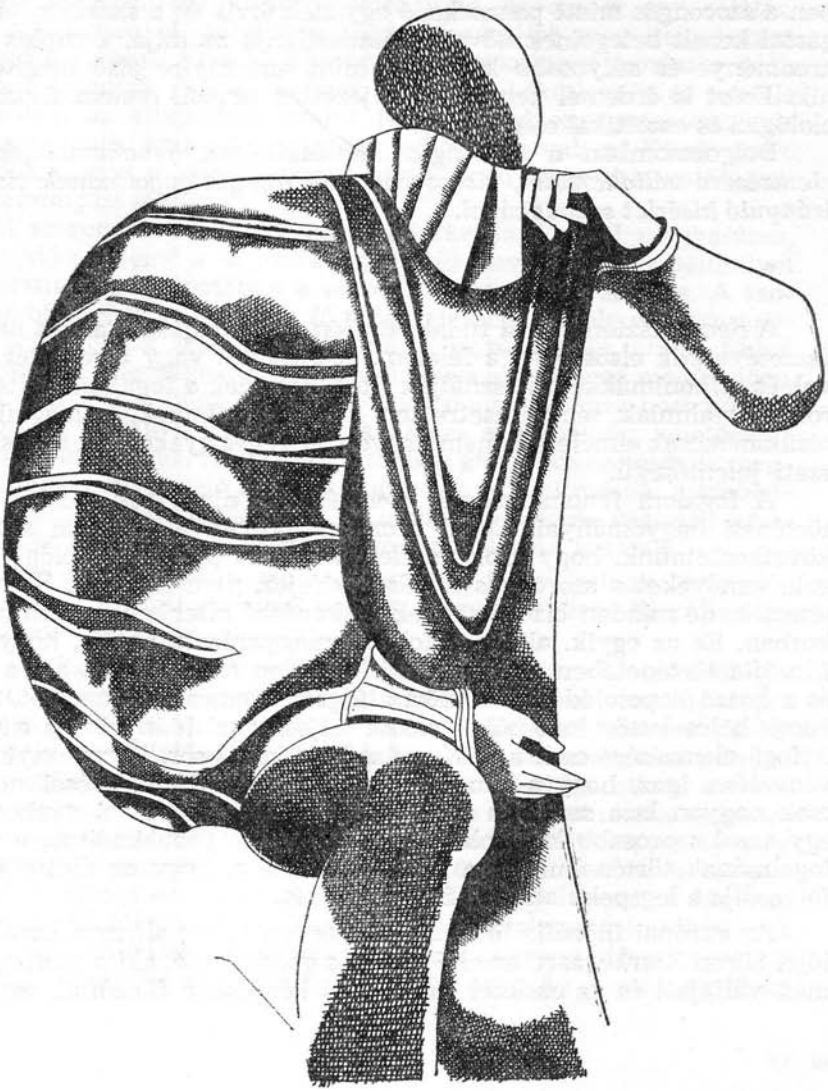
azt mondják nem volt rá még példa
a háborúk történetében
hogy jégről rohamozzanak meg
egy roppant tengeri erődöt
és ráadásul milyen gyalogsággal
(ködevők üres a komiszkenyér-
tarisznya s nedves mahorka helyett
jég sistereg a robbanástól)
önkéntesek hada mely egyelőre
célozva túlélni tanul
Uljanov elvtárs kétségbeesést rejtő mosolyától.

Levelek a jelenből s a jövőből

Lenin nem lehet olyan messze mint a mauzóleum meredt csendje
Legfeljebb annyira mint mikor elrejtőzött egy finn faluban
és fullasztó őszök
tartós telek idején újra hírt ad magáról ilyesmit ír
„Egyik hazatérésem alkalmával illegális marxista irodalmat vittem
Svájcból Pétervárra Az állomásban többen vártak Egy elvtárs haj-
longva pincér-udvariassággal vette ki kezemből a kettősfenekű bőrön-
döt Meglephette a rendkívüli súly csodálkozva tekintett rám Rob-
banóanyag mondtam ravasz hunyorítással Jobb ha visszaadja a bő-
röndöt mert akinél megtalálják És csettintettem egyet Zavartan
pislantott felém de aztán kihúzta magát s úgy nekilendült a poggyász-
szal hogy az utcán is csak erővel tudtam visszavenni tőle Másnap
zárt ajtó befüggönyözött ablakok mögött ebéd közben vitáztunk a
forradalomról öten-hatan Volt aki mint gyöngyháznyelű bicskát kép-
zeletében máris zsebredugta a kész győzelmet és sietett haza hogy
fénylő ebédutáni álma legyen Az állomásban udvariaskodó elvtárs
is úgy fújta felém búcsúzkodó szavait akár egy finom cigaretta füstjét
A forradalom diadala után végérvényesen helyreállhat a rend s nor-
mális keretek közt és legálisan zajlik majd minden nemdebár? Szinte
mohón leste válaszomat mint a kereskedő a pénzszámolás zenéjét ha
reklámozott portékája végre maradéktalanul elkelt Tudtam hogy a
különös bőrönd meg ez a befüggönyözés is ott motoszkál valahol az
eszében A LEGNORMÁLISABB REND A TÖRTÉNELEMBEN A
FORRADALOM RENDJE kezdtem nyomatékkal a feleletet Az új
gondolatok törekvések sohasem születhetnek teljes legalitásban Az

alkotó agynak mindig fel kell készülnie a robbantásra még akkor is
ha csupán olyan szelíd töltet van benne mint az én kettősfenekű bőröndömben **Azzal felálltam s mint a bűvész elővarázsoltam poggyászom legaljából Engelstől A német parasztháború-t orosz nyelven és a Párizsi Kommün való történetét"**
olvashatnék tőle egyebet is — ezek nem távolból érkezett levelek
ha egyik-másik elkallódna ha késve érkezne meg valahova
a fehér lakájkesztyűt viselő **„forradalmároktól" kérjétek számon**
h o l v a n ő
ne higgye el Leninről senki hogy szükségben **megszűnt üzenni.**

Kazinczy Gábor: Shakespeare-figura

RÁCZ GYŐZŐ

A SZORONGÁS FENOMENOLÓGIÁJA

Századunkban a szorongás fogalma megkezdte a kierkegaard-i egzisztencializmusban megjósolt „diadalútját". Nemcsak az orvosi szakirodalomnak, elsősorban az ideg- és elmegyógyászatnak vált egyik legtöbbét emlegetett fogalmává, hanem az irodalomnak és a művészetnek is, sőt a köznapi érintkezésnek, a nem szakmai jellegű társalgásoknak is a közérzetre vonatkozó, gyakran használt fogalmává lett.

Ez a lehangoló „diadalút", amelynek negatív objektivációját elsősorban a szorongás miatt panaszkodó egyének érzik és a szakklinikák szorongással kezelt betegeinek növekvő statisztikája mutatja, komplex tényezők eredménye és súlyosabb kortünet, mint amennyire első megítélésre tűnik. Ezért is érdemel nemcsak kifejezetten orvosi, hanem filozófiai, szociológiai és esztétikai elemzést is.

Dolgozatomban a szorongás kérdéskörének *fenomenológiai jellegű elemzésére vállalkoztam, elsősorban a szorongás fogalmának tisztázására irányuló kísérlet szándékával.*

*

A nem szisztematizált tudat szintjén a szorongás fogalmát nemegyszer összetévesztik elsősorban a félelem, az iszonyat vagy a rettegés fogalmával, és szinonimákként használják őket. Bár ezek a fogalmak kétségtelenül rokontartalmúak, semmi esetre sem azonos értelműek, és megkülönböztetésük nemcsak elméleti, hanem nagyon lényeges gyakorlati, orvosi-gyógyászati jelentőségű.

A fogalom fenomenológiai elemzésének nincsenek gazdag filozófiatörténeti hagyományai. Ebből azonban nyilvánvalóan nem szabad arra következtetnünk, hogy azok az életérzések és pszicho-fiziológiai jelenségek, amelyeket a szorongás fogalma kifejez, nem léteztek. Kétségtelenül léteztek, de minden bizonnyal sokkal kevésbé elterjedten, mint a modern korban. Ez az egyik, aligha cáfolható magyarázata annak, hogy az ókori filozófia történetében nem találunk egyetlen szerzőt sem, aki a fogalmat és a hozzá kapcsolódó kérdéskört átfogóan elemezte volna. Sőt, a későbbi korok bölcselettörténetéből is szinte teljességgel hiányzik ez a probléma. Átfogó elemzésére csak a XIX. században kerül sor. Bármennyire is nyilvánvalóan igaz, hogy a filozófia spekulatív kérdésfölvetései nemegyszer csak nagyon laza szálakon függnek össze a mindennapi gyakorlat, vagy egy azzal szorosabb kapcsolatban levő elmélet problémáival, a szorongás fogalmának történelmi sorsa is azt bizonyítja, hogy az élet döntően befolyásolja a legspekulatívabb filozófiákat is.

Az európai filozófia történetében az egzisztencializmus korai képviselője, Sören Kierkegaard az első jelentős gondolkodó, aki a szorongás fogalmát, válfajait és az ezekkel összefüggő kérdéskör filozófiai, esztétikai és

pszichológiai jellegű vonatkozásait átfogóan elemezte. Ez a tény szülte azt a látszatot, hogy Kierkegaard szorongáselmélete teljesen eredeti, tehát nincsenek filozófiatörténeti előzményei. Az egzisztencializmusra vonatkozó, ma már teljességében aligha áttekinthető irodalom marxista szerzői is úgy vélik, hogy a kierkegaard-i szorongáselmélet megfogalmazásához feltétlenül szükség volt azokra az életérzésekre, amelyeket a polgári életformának az elidegenedéssel összefüggő jellegzetességei válthattak csak ki. Bármennyire is úgy tűnik, hogy ez az álláspont teljes egészében kielégítő elméleti magyarázat a kierkegaard-i szorongáselmélet eredeti jellegére, éppen a leglényegesebb összefüggésben — az elmélet előzményei kérdésében problematikus. Kierkegaard ugyanis abból a tényből kiindulva, hogy az ember kettős meghatározottságú lény, testi és lelki, az emberi egzisztenciát két, egymástól különböző és egymással szembenálló szubsztanciával hozta összefüggésbe. A test és a lélek dualitását Kierkegaard szerint a szubjektív szellem szünteti meg, amely szintetizálja őket. Mielőtt azonban ez, a dualitást megszüntető, szintézis létrejönne, az ember egy sajátos, bűn nélküli állapotban él, amelyben „álmodó rációja" még nem ismeri sem a jót, sem a rosszat. Erre az álláspontra Kierkegaard szerint a béke és a nyugalom jellemző, *és még valami,* ami nem békétlenség és nem is harc, mert ebben az állapotban, amint Kierkegaard expressis verbis is mondja: „semmi sincs, ami ellen küzdeni kell." Ez a valami Kierkegaard szerint paradox módon *a semmi,* amely éppen azzal bizonyítja valóságosságát, *hogy szorongást szül.*

A semmi szorongást kiváltó hatását Kierkegaard azzal magyarázza, hogy az „álmodó szellem" a saját valóságát tükrözve, amely a semmivel azonos, az ártatlanság állapotában a semmit önmagán kívül látja. A szorongás kiváltó oka tehát a semmi, és fő jellegzetessége, amely egyben megkülönbözteti a félelemtől is, az az, hogy *nincs megragadható tárgya.* Ebből az állapotból azután Kierkegaard, irracionalizmusa lényegének megfelelően, ugrásszerűen vezeti le a bűnt, amelyet Ádám bűnbeeséséhez hasonlóan a tilalom váltott ki rémületkeltő hatásával, mert a szabadság lehetőségét ébresztette fel az emberben. Kierkegaard logikai gondolatvezetésének megfelelően tehát a semmitől való szorongás átmegy valami másba, *a szabadság lehetőségétől való szorongásba;* ez az emberi cselekvés végtelen lehetőségeit villantja fel, és éppen ezért jár szorongástkeltő hatással.

Kierkegaard szorongáselmélete bármennyire is eredetinek tűnik, lényegében nem az. Elméleti gyökerei nagyon messze, a görög filozófia történetébe nyúlnak vissza.

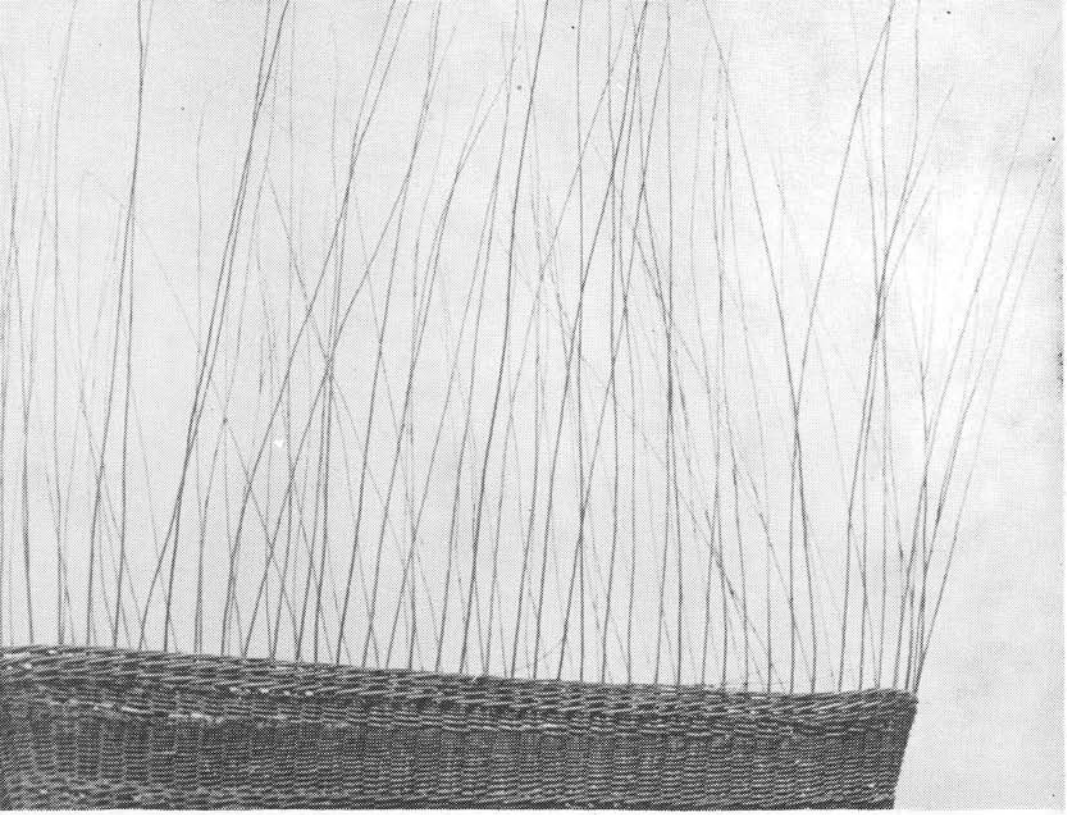
Az első, valóban spekulatív görög filozófusok, az ún. eleata ontológia képviselői, lételméletük és negatív dialektikájuk kidolgozása során, elsőkként az európai filozófia történetében, eljutottak arra az abszurd következtetésre, amely megfelelő módosításokkal az egzisztencializmus minden változatában előfordul, hogy a lét csak mint van különbözik a semmitől. Bár tehát látszatra Parmenidész, Xenophanész és Zénón szándéka szerint éppen azt akarta bizonyítani, hogy az egyetlen állító ítélet, amely nem tartalmaz semmiféle ellentmondást, amely tehát valóságos is, az éppen *a lét van* ítélet, valójában azonban nyilvánvaló, hogy éppen a lét van tétel kimondása, túl félig tautologikus jellegén, tartalmazta implicite azt az állítást is, hogy a nemlét (az egzisztencialisták kedvenc kifejezésével: a semmi) is „van", amelytől a lét mint van különbözik. Az eleaták azonban

ezt az elméletükből elkerülhetetlenül adódó következtetést nem vették észre, és nem is építettek rá semmiféle szorongáselméletet. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy szerintünk első ízben az európai filozófia történetében az eleata filozófiában fogalmazódnak meg egészen elvont filozófiai formában azok a tételek, amelyek a kierkegaard-i egzisztencializmus és a későbbi polgári filozófiák szorongáselméletének is kiindulási alapját képezik.

Abban, hogy sem az eleaták, sem a későbbi görög materialista vagy idealista bölcselők nem foglalkoztak a szorongás kérdésével, a már említett társadalmi körülményeknek döntő szerepük volt. Ezek témánkkal kapcsolatos vonatkozásairól Marx joggal jegyezte meg, hogy a klasszikus görögségben a közélet és a magánélet még nem vált szét. Ezért maradhatott ez a kor az emberiség naiv, de egészséges és boldog gyermekkora. Ebben az állapotban tehát az a rossz társadalmi közérzet, amely a szorongás melegágya lehetett, nyilvánvalóan nem alakulhatott ki. Közismert azonban, hogy ez a történelmi korszak nagyon rövid ideig tartott. Már a hellénizmus korában, de főként a római világbirodalom idején kialakult egy sajátos „skizofrénia", mert a társadalmi lényegű ember magánemberre és állampolgárra „hullott" szét, aki az államhoz már mint tőle elidegenült hatalomhoz volt kénytelen viszonyulni. Ez a folyamat az árutermelő polgári társadalom viszonyai között teljesedett ki. Nézetünk szerint indokoltan ezt a tényt egyes marxista filozófusok olyan állapotnak tekintik, amelyet az ember minőségének lényegéből következően meg akar szüntetni és ideológiai-filozófiai tevékenysége az egyén és közösség megbomlott egyensúlyát akarja visszaállítani. Ebben az értelemben tekintik egyes vallástörténészek a kereszténységet az első, ma is ható, arra irányuló kísérletnek, hogy a földi életben megvalósíthatatlan közösség helyett a túlvilági közösséget mint elérhető realitást tüntessék fel.

Túlságosan messze vezetne témámtól annak a kérdésnek a részletes elemzése, hogy ez a kísérlet miért nem járt és nem is járhatott az őskeresztségben még valóban remélt eredménnyel. Csupán hangsúlyozom, hogy a kereszténység mint uralkodóvá vált államvallás éppen azért *válhatott* a társadalmi elnyomás eszközévé és a szorongás új formáinak forrásává, mert az istenben „objektiválódott" szellemi általánost az egyes emberrel, mint egyénnel azt „hetedíziglen" is büntető szorongást okozó hatalomként állította szembe. Ebben az összefüggésben nyilvánvaló igazán, hogy Kierkegaard ontológiájának megalapozása során miért került szembe a hivatalos keresztény egyházzal, hogy ún. „paradox kereszténység"-elmélete miért szubjektivizálja az istent. Kierkegaard mint szubjektíve becsületes gondolkodó, aki valóban a személyiség dezintegrációját akarta megszüntetni — amint követője és filozófiájának továbbfejlesztője, Sartre helyesen állapította meg —, Hegeltől eltérően jól látta, hogy „az emberek fájdalma, szükséglete, szenvedélye és kínja brutális realitás, amit nem lehet sem túlhaladni, sem megváltoztatni a tudás által", felismerte, hogy a hagyományos vallások objektív és antropomorfizált istene nemcsak hogy nem szünteti meg a szubjektum—objektum ellentétét (az egyén és közösség ellentétének legáltalánosabb formáját), hanem sokkal élesebben exponálja azt, és a szorongás legfélelmetesebb erejű okozójává válik. Nem arról van tehát szó elsősorban, amit egyes marxista filozófusok is feltételeznek, hogy Kierkegaard egzisztencializmusa azért el-

FÉNYKÉPFELVÉTELEK MOLDOVÁN DOMOKOS
„HALÁLNAK HALÁLÁVAL HALSZ..." CÍMŰ RÖVIDFILMJÉBŐL

választhatatlan a paradox kereszténység doktrínájától, mert a kor minden filozófiai kérdésfelvetésének központi problémája a keresztenység volt, és mert a vallás és egzisztencializmus gyökerei nagyon analóg jellegűek. Bár ezek kétségtelenül tények, Kierkegaard kidolgozhatott volna egy olyan teológiai filozófiát is, amely nem kerül ellentmondásba a hivatalos egyházi ideológiával. Ő azonban éppen mert a kérdésessé vált személyiség önelvesztésének megszüntetéséért harcolt, tisztán látta, hogy ezt a küzdelmet csak az elidegenedés lélektani következményeinek, mindenekelőtt az objektum—szubjektum ellentétének az ideológiai megszüntetésével érheti el. Minthogy azonban Kierkegaard, a Marx előtti gondolkodókhoz hasonlóan, nem ismerte fel az elidegenedés reális gazdasági, társadalmi meghatározóit, mert az elidegenedést ő is az objektivációval azonosította, minden zsenialitása ellenére Hegelt, az objektiváció teoretikusát tartotta bűnösnek abban, amit valójában a polgári termelési viszonyok termeltek ki a személyiség elidegenedése terén is. Ez a magyarázata annak, hogy Kierkegaard Hegel-ellenes kritikája, bár számos vonatkozásban nemcsak szellemes, de mély és igaz is, a szorongás kérdésében sem vezethetett elfogadható eredményekre.

Kierkegaard hibásan látta mindenekelőtt azt, hogy a hegeli téves objektum—szubjektum-azonosság felfogásának megszüntetése és a hegeli magánvalónak irracionális egzisztenciaként való deklarálása megszünteti az objektivációt, tehát az ezzel azonosított elidegenedést és következményeit. Az egymásból levezethető kierkegaard-i kategóriák: az egzisztencia, az ittlét, a szorongás, a semmi, a szenvedély, a bűn, az életstádiumok stb. valójában csak más filozófiai síkra terelték az elidegenedés elengedhetetlen következményeit, így a szorongás kérdését is minden elméleti összefüggésével együtt, és minden általánosnak illuzórikussá nyilvánításával az elidegenedés lényegének a megértését, tehát felszámolásának az előfeltételét is lehetetlenné tették.

Itt természetesen nincs módunk a kérdés minden összefüggését kimerítően elemezni, csak a kierkegaard-i szorongáselmélet problematikus volta szempontjából lényeges összefüggésekre térünk ki.

Kierkegaard hibásan látta mindenekelőtt azt, hogy *a szorongás kiváltó oka a semmi*. Minden filozófiai elemzésnek ugyanis, amely a kierkegaard-i filozófiában vagy a későbbi egzisztencializmusban előforduló semmi fogalmának materialista és dialektikus elemzésére épül, el kell vezetnie arra a konklúzióra, hogy az, amit az idealisták semminek feltételeznek, valójában mindig *valami*. Ha ugyanis a semminek bármilyen tartalmi elemet tulajdonítunk, elkerülhetetlenül mindig mint valamit vizsgáljuk, tehát a nemlétként anticipált semmit létként kezeljük. Ha a semmit valójában semmiként tételezem, akkor mint az elemzés bármilyen, akár negatív attribútumokkal jelentkező lehetőségét is ki kell zárnunk.

A fentiekből azonban nem következik az, hogy Kierkegaard szorongáselméletében a semmitől való szorongásnak, a semminek mint szorongáskiváltó oknak nincs semmilyen fajta indokoltsága. A szubjektum a saját halálát mint a saját tudatának semmivé válását joggal tekintheti valami létező megsemmisülésének, tehát valamiből semmivé váltnak. Ha a semmit tehát ilyen értelemben kezeljük és nem kierkegaard-i értelemben, akkor a „semminek" mint szorongásforrásnak a valóságosságát nem lehet kétségbe vonnunk. Nem kell azonban feltétlenül filozófusnak lennünk ah-

hoz, hogy kideritsük: valahányszor a szorongásról panaszkodó egyén nem tudja pontosan meghatározni szorongása okát, az ideggyógyász vagy a pszichiáter kideríti, hogy a *tárgytalan félelem* vagy más néven szorongás valójában nem abban különbözik a félelemtől, hogy nincs tárgya, *hanem abban, hogy ez a tárgy, a félelem tárgyától eltérően, annyira általános, vagy annyira nem tudatosult,* hogy a semmi *látszatát kelti.* Nyilvánvaló tehát, hogy Kierkegaard felfogásával ellentétben a szorongás kiváltója valójában nem a semmi, hanem minden alakjában a valami.

Kierkegaard abban is téved, hogy a szorongás az emberi létezés pozitív jelensége, hogy minél mélyebb valakiben a szorongás, annál tartalmasabb, annál emberibb az ember. Az előbbiekben már utaltunk arra, hogy a szorongás akkor vált társadalmi jelentőségűvé és jelentős filozófiai kérdéssé, amikor az elidegenedés folyamata a polgári társadalom viszonyai között elérte legkiélezettebb megnyilvánulási formáját, amikor tehát a személyiség dezintegrációja a legfenyegetőbb méreteket öltötte. Kierkegaard ezeket az állapotokat — amelyeket sokkal mélyebben élt át és gondolt végig, mint korának legtöbb teoretikusa — úgy vélte legyőzhetőknek, ha a szubjektum, elfordulva a szorongást is kiváltó külső semmitől és az objektív világtól, csak befelé él, és félelmetes emberi szabadságát egzisztenciájának egyetlen „igaz valóságként való kiteljesedésére használja".

E kísérlet illuzórikus jellegére már utaltunk. Ha ugyanis az ember nem vesz tudomást a külvilágról, nemcsak hogy nem cselekedhet szabadon, tehát tartalmas életet sem élhet, de mindenfajta szabadság előfeltételéről, a szükségszerűségek felismeréséről mond le, és így a szorongást keltő tényezőket sem ismerheti meg, tehát nem is küszöbölheti ki őket.

Teljesen indokoltan jegyzi meg Kierkegaard nagy tisztelője, Sartre, hogy: „Marxnak [...] egyidőben van igaza Hegellel, sőt Kierkegaard-ral szemben is, tudniillik ő a konkrét embert vizsgálja, aki munkája által definiálódik, és nem az üres szubjektumot..." (J.-P. Sartre: *Critique de la raison dialectique.* Paris ,1960. 21.)

Marx igazi fölénye mind Kierkegaard-ral, mind Hegellel szemben elsősorban mégsem a konkrét szubjektum valóságos tartalmainak feltárásában jelentkezett, hanem a filozófia alapvető kérdésének helyes megválaszolásában, amely a tárgyiasulás és az elidegenedés világos és szabatos megkülönböztetésének és így a szorongás-problematika helyes megoldásának is előfeltétele volt.

Hegel-kritikája során Marx teljesen meggyőző érvekkel mutatta ki, hogy a tárgyiasulás sohasem szüntethető meg, mert az ember lényegi erőinek mindig tárgyi formát kell ölteniük. Ez azonban nem föltétlenül jár elidegenedéssel, mert az emberi munka tárgyi és művelődési termékei csak a magántulajdonra épült társadalmi rendszerekben, főként a polgári társadalom struktúrájában válnak az emberi egzisztenciát szorongással fenyegető, azzal szembenálló erőkké. Ezért írta Marx: „A *kommunizmus* mint a *magántulajdonnak* — mint *emberi önelidegenülésnek* — pozitív megszüntetése, és ezért mint az *emberi* lényegnek az ember által és az ember számára történő valóságos *elsajátítása:* ezért mint az embernek *társadalmi,* azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése." (Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok.* Budapest, 1970. 68.)

Tehát az individuum és a közösség konfliktusát, amely a klasszikus görögség hanyatlásával kezdődött, és a polgári társadalomban tetőzött, Marx mindenféle utópia leszámolásával a valóságos szubjektum önelidegenülésének megszüntetésében látta. Ez a megszüntetés egyben feltétele a szorongásnak mint a társadalmi közérzetre jellemző állapot megszüntetésének is.

Ennek ellenére az elidegenedés felszámolása nem vonja automatikusan maga után a szorongás minden formájának megszűnését. Mivel, mint már említettük, a szorongás kiváltója nem a semmi, amint Kierkegaard állította, hanem mindig valami, bármennyire is pesszimisztikus következtetésként hangzik, a szorongás nézetem szerint sohasem küszöbölhető ki teljesen az emberi lét lelki tartalmaiból. Nyilvánvaló azonban, hogy a Marx megjósolta társadalmi struktúra megvalósítása, a demokrácia állandó szélesedése, egyén és közösség kapcsolatának mind tartalmasabbá válása megszünteti azokat a társadalmi feltételeket, amelyekben a szorongás lehetősége, az ezzel összefüggő, szigorúan individuális jellegű diszpozíciók tömegméretekben szülhetik a szorongás pszichózisát és orvosi kezelésre szoruló kóros formáit.

Ennek a kérdésnek az elemzése már kívül esik egy filozófiai kérdésfölvetés határain.

Jakab Ilona: Tanulmány a „Vörös Rébék"-hez

AURELIA SÎRBU

SZORONGÁSOS ÁLLAPOTOK

Az ideggyógyászatban szorongásos állapotoknak nevezett tünetegyüttesek napjainkban a figyelem központjába kerültek, mivel több tudományág közös érdeklődési körébe tartoznak; együttes kutatások tárgyát alkotják, mely kutatások sikerének biztosítéka a hivatott szakértők sokfélesége. A szorongásos állapotok megfejtésére irányuló vizsgálatok egyre inkább felkeltik a közfigyelmet is; a szorongást átélők azt óhajtják, hogy minél előbb megszabaduljanak tőle — a megoldást keresők pedig a siker bizonyosságával igyekeznek hatékony módszereket találni.

A szorongás tünetegyüttese legkevesebb három elemből tevődik össze, melyek a következők:

— a fenyegető veszély érzése,
— a várakozás kínzó feszültsége,
— a személyiség elkerülhetetlen „összeomlásának" meggyőződése.

A szorongásban a negatív érzelmi töltés a „várható"-hoz kötött, vagyis ahhoz, ami a közelebbi vagy távolabbi jövőben fog történni. A jövő, az előrelátás, a távlat, a terv — más összefüggésben az élet lendületét kifejező fogalmak — mintegy belebogozódnak a küzdelem nélküli vereség érzésének hálójába. A kétkedésből, bizonytalanságból eredő szorongás, amely a lehetetlenbe vetül ki, áthatja a szorongó személyt, s a kilátástalanság sötét „boszorkánykörébe" hajszolja, megzavarva a határozott döntés és a pontos cselekvés egész racionális rendszerét. A jövőre irányult szorongás fékezi azokat a hasznos adottságokat, melyeket egy-egy konfliktushelyzet esetleg megkövetel, és az elkerülhetetlen akadályokat túlméretezi, valóságos katasztrófákká nagyítva őket.

A szorongásos állapotok megnyilvánulhatnak bármilyen életkorban, részben függetlenül attól, hogy milyen környezetben-keretben él az ember. Kialakulhatnak és ismételten felkeltődhetnek egyes hangoktól, színektől, szavaktól, és „belemagyarázódhatnak" azokba; megnyilvánulhatnak mint bonyolult teória, máskor mint valamilyen jellemző példa vagy eset értelmezése, sokszor egészen egyéni módon. A személyiség felépítésének mind egészében, mind részleteiben való tanulmányozása bebizonyította, hogy tevékenységében váltakozó súllyal szereplő elem a szorongás. Meghatározásában, illetve azonosításában egyelőre közvetett módszerekkel kísérleteznek, ugyanis a szorongás kifejezésére nincs „mértékegység"; az értékelések tehát jellegüknél fogva csupán hozzávetőlegesek, mivel a szorongás nehezen foglalható valamilyen mennyiségi felmérés keretébe. Talán emiatt van még ma is érvényben az a hagyományos vélemény, miszerint az arckifejezés híven tükrözi a szorongást.

A szorongásos állapotok tanulmányozásához az idegélettan is hozzájárul, felvázolva a központi idegrendszernek azokat a területeit, amelyek részt vesznek a szorongás kialakulásában. Kísérletekkel sikerült igazolni, hogy az ún. *formatio reticularis* (a központi idegrendszernek egy agytörzsi

és egy talamusbeli részből álló, az utóbbi évtizedben sokat tanulmányozott területe), valamint a hipotalamus és az ún. *limbikus rendszer* (a központi idegrendszer összetett része a dicefalonban, amelynek jelentős szerepe van az érzelmi élet szabályozásában) bizonyosan részt vesznek a szorongásos állapotok kialakulásában. A genetikusok ugyanakkor egyre inkább arra hajlanak, hogy — akárcsak az érzelmi élet más területein — a szorongás terén is jelentőséget tulajdonítsanak az öröklődésnek, és ezt a hipotézist bebizonyítsák.

Az ellentmondások azonban továbbra is fennállnak, mihelyt mérlegelni próbáljuk a környezet szerepét a szorongásos állapotok megjelenésében és lefolyásában. Azok az érvek, amelyeket a környezeti tényezők tudományosan bebizonyított szerepére vagy a szorongásos állapotok „nevelhetőségére" felhozhatunk, meglehetősen hézagosak. Számos bizonyíték áll viszont rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy a környezetnek jelentősége lehet a szorongásos állapotok létrehozásában vagy semlegesítésében. Napjaink egyik fő témájától, a környezetszennyeződéstől kezdve az űrhajósok elszigeteltségének tanulmányozásáig változatos próbálkozások sora tanúskodik amellett, hogy a környezet sokféle jellegű és irányú szerepe mutatható ki a szorongáskutatás során.

Számos orvosi megfigyelés és statisztikai kimutatás ellenére a szorongásos állapotok *megelőzését* illetően a kétkedésnek és a pedagógia tartózkodásának túlsúlyát tapasztalhatjuk. Ez a kishitűség annak a merev előítéletnek „köszönhető", mely szerint a személyiség nevelhető tulajdonságai csekély számúak, valamint annak, hogy az oktatásban új távlatokat nyitó motivációs elmélet — amely az elmegyógyászatban is hasznosíthatónak látszik — még igen „friss", és alig áztatta fel a pszichopedagógiában kidolgozott módszerek keményre taposott ösvényeit, amelyeken a szorongás finom, változatos és egyedi megnyilvánulásait próbálták megközelíteni.

Bár manapság napirenden vannak a rendszerezési kísérletek, a szorongás kutatásának még mindig csak leíró szakaszában vagyunk. Elfogadottnak tekinthetjük a legtöbbször roham formájában jelentkező és előzetes kiváltó okokkal bíró „szabad szorongás" elhatárolását a „szorongásos alkat"-tól, mely általában széles skálájú, összetett tünetegyüttesben nyilvánul meg. De az elkülönítés kísérletének legnehezebb, már-már virtuozitást igénylő pillanatai ott kezdődnek, ahol a szorongást megpróbáljuk elválasztani az ún. *angoisse*-tól (szervi kivetüléssel jelentkező, drámai szorongásos rohamok) és az ún. *coenesthopathiás* (bizarr szervi hallucinációktól kísért) depressziótól. A tünetek megjelenési sorrendje és a pszichopatológiai jelenségek egymásba szövődése alapján a különféle elkülönítési kísérletek már egész rendszereket alkottak.

A szervezet élettani ritmusa, az ébrenlét és az alvás egymást-váltogatása sajátos jelleget ad a szorongásnak mindkét szakaszban: az ébrenlét hajszolt, az alvás közben fellépő lidércnyomás pedig nem más, mint a szorongás még látványosabb „kirakata". A tudatállapot és a szorongás összevetése újabb átfedéseket és összefüggéseket tárt fel, hol kiegészítve, hol összekuszálva a két terület vizsgálatát. Megállapítást nyert továbbá, hogy a szorongásos állapotok mint az érzelmi élet sajátságai a személyiség minden cselekvését befolyásolják, és számos „dominánsan fájdalmas" érzést vagy kínos ellentétet okoznak, melyek olykor a személyiség széthullásához vezethetnek.

Jobbágy Sándor: Reménytelenül

Az adrenergiás rendszer (szimpatikus vegetatív idegrendszer) és az endokrin rendszer hatása a szorongásos állapotok bekövetkezésére és befolyására már régen elismert tény. A szorongás közvetve „tapintható" az EEG-görbéken is, bár anélkül, hogy jellemző görbéről beszélhetnénk; az alfahullámok megszakadása, a felgyorsult ritmus vagy a széteső görbe a sorok között olvasó számára mindenesetre a szorongásos állapot jele.

Kétségtelen ismereteink ellenére ma még csupán konvencionálisnak és esetről esetre változónak tekinthetjük a természetes és kóros szorongás közötti határt. A vizsgált személy visszamenőleges életrajzi adatai természetesen nagymértékben hozzásegítenek a megalapozott válaszhoz, mert bármilyen munkaigényesnek és kissé avittan hagyományosnak tűnjön is ez a módszer, biztosítja az egyén pontos megismerését.

Az elmegyógyászaton belül a szorongás „detektorai" összehasonlíthatatlanul pontosabban működnek, mint az orvostudomány más területein és mint a pszichológiában, ahol gyakorta fordul elő, hogy elszigetelt tényként fogják fel a szorongást, sőt néha csupán azt az „álarcot", mely alatt tünetegyüttese rejtőzik. Az anxiológusok — szorongáskutatók — által legjobban feltárt terület a neurózisok területe, mely valóságos termőtalaja a szorongásos állapotoknak. Minden neurotikus egyén alapos önvizsgáló te-

vékenységet fejt ki, ami elősegíti a szorongásos állapotok felfokozódását — s ezzel a kóros kör bezárul. A pszichopatológia más területein a szorongásos állapotok diagnózisát jórészt lefolyásuk erőteljessége alapján állítják fel, a neurózisok esetében azonban számolnunk kell sokszínű, szinte kaméleoni változásaikkal.

A szorongásos állapotokat boncolgató tudományos, művészi és filozófiai irodalom olykor igazi mesterműveket termett. A szorongás leírása azonban még csak félút, hiszen egyetlen szorongást átélő egyén sem fogja jobban érezni magát, bármilyen tudós előadást hallgasson is a szóban forgó témáról. A szorongás, ha egyszer felfedeztük, kezelést igényel és megoldást. Mai pszichofarmakológiánk és pszichoterápiánk épp ezért nagy jelentőséget tulajdonít a szorongás kérdésének. Az említett tudományágak a különféle iatrogén „kezelési" ártalmaktól az ún. *weckaminok* (pszichotrop serkentő anyagok) hatásáig terjedő skálán megvizsgáltak minden szorongáskeltő tényezőt, hogy kiindulópontként használják különféle szorongásoldó szerek előállításához és csoportpszichoterápiás módszerek kidolgozásához.

A szorongásoldó szerek előállításának lehetőségét egyes külföldi gyógyszergyárak kereskedelmi célból használták ki, aminek következményeképp gyorsan jelentkezett a visszaélés is ezekkel a szerekkel; az önkezelés aggasztó méreteket öltött, és ehhez sok esetben hozzájárult még a túladagolás, a különféle gyógyszerhatások ártalmas összegeződése, sőt a hozzászokás is. Az alkohol kétes értékű „lelki érzéstelenítő" hatása szintén jelentős szerepet játszik a szorongás önkezelésében, és jóval súlyosabb — nemegyszer helyrehozhatatlan zavarokkal „helyettesíti" vagy tetézi a szorongást.

A szorongásos állapotok avatott kezelése jellegzetesen napjaink problémája, lévén a hatásos módszerek többsége egészen újkeletű. A beteg személyiségének felépítése egyfelől, a gyógyító feltételezett hozzáértése másfelől — döntő jelentőségű tényezők az összetett kezelési mód megválasztásában és irányításában, amelyben a pszichotrop szerek és a pszichoterápiás eljárások alkalmazása felváltva tölthetnek be vezető szerepet, ahogy a pillanatnyi helyzet kívánja.

*

A szorongás jelensége egyaránt igényt tarthat a filozófiai megközelítésre és elemzésre, az irodalmi és más művészi eszközökkel való kifejezésre, a pszichológiai felmérésre és az orvosi vizsgálatra. Minden változat megőrzi sajátosságait, és ugyanakkor igazolja a szorongás jelenségének sokoldalú vizsgálhatóságát; de lehet, hogy a szorongásos állapotok kutatásában tapasztalható érdeklődés és igyekezet valahol ott rejti magában a kutató reménykedését is, hogy megszabadul saját szorongásától.

SZILÁGYI JÚLIA

HIÁNYJELEK

Tudta, hogy hiányérzete lesz.

Hanyatt feküdt, két kezét összekulcsolta a tarkója alatt, úgy várta engedelmesen a szenvedést. Elsuhanó autók lámpái szaladtak fel a menynyezetre, aztán lecsúsztak a falon, egyre keskenyedve a megsemmisülésig. Mellette a párnán emberfejvájta homorulat — ez még nem volt hiány, nyom volt, majdnem jelenlét. Akárcsak a másféle meleg, amit a távozó mint egy égve felejtett lámpát hagyott maga mögött és az emberi szagnak az a vegyelemezhetetlen mixtúrája, amely az ÉN-t a TE-től és a TE-t az Ő-től megkülönbözteti olyankor is, amikor a személyes névmások megfeledkeznek magukról, s átengedik létüket egy grammatikátlanul lebegő állapotnak.

Figyelte magát, várta a hiányérzetet, tudta, hogy bekövetkezik, csak még várat magára, közben előre fogalmazgatta a finoman tagolt panaszt. Ismerte a szenvedés hasznát s az örömet, melyet a hasznosnak tudott szenvedés gőgje juttat az emelkedett léleknek. Ez rossz — taszított el szinte utálkozó mozdulattal egy tolakodó jelzőt. Nincs itt, ismételgette pedagogikusan, elment, hetekig távol lesz. Félni próbált, majdhogynem félni igyekezett ezektől a hetektől, de nem tudta őket elképzelni: nem voltak. Következésképp hiány sem volt. Akinek hiányoznia kellett volna, valóságosabbnak, jelenvalóbbnak tűnt, mint érkezése és távozása között, amikor nem gondolt rá, mint ahogy nem gondolunk a takaróra, amely ránk simul, a zenére, miközben átjár, a virágra öntözés közben, a kávéra, mialatt beszippantjuk aromáját.

Úgy érezte — most, hogy késett —, szüksége van erre a hiányérzetre, olyan fontos, mint a szünet a tételek között, aggasztónak találta elmaradását. Félt az elégedettségtől. Fél órával ezelőtt rendezett is egy műjelenetet, kívánt valamit, amit majd csak megbánni lehet később, jóvátenni nem, valamit, ami benépesíti a hiányérzetet, el lehet vele pepecselni, hadd múljék az idő: hogy is kellett volna, mit nem kellett volna.

Úgy tett, mint a gazdag, aki böjtöl és koldusgúnyát ölt, hogy aztán Schlemihlként felpanaszolhassa tarthatatlan helyzetét. Csakhogy ez a láthatatlan árnyék — nem a kibocsátott, hanem a magába fogadott — egészen áthatotta már. Közömbösen tűrte, hogy hiánynak nevezzék vagy jelenlétnek, vágynak, beteljesülésnek. A dolog neve és a nevek dolga összemosódott. Nem a hiányzó hiányzott, csak a hiány.

Ezen nevetni lehetett volna. Mégse nevetett, nem is sírt. Nyugodt volt. Nem volt miért aggódnia, tudta, lesz hiányérzete.

És ekkor felüvöltöttek a kutyák, a Fiziológiai Intézet kísérleti kutyái. Eszébe jutott, hogy a város egyik népszerű figurája, a lottóárus, akit mindenki szeretett, s az aranyszívű író novellában örökítette meg, csendesen elhunyt az aggmenházban. Alacsony, kövér bácsi volt, teljesen kopasz. Ennek a históriának, persze, semmi köze sem volt a kutyákhoz, hacsak az nem, hogy mind a kettő valami zavaros bűntudatot ébresztett benne. A

bűntudatnak viszont a hiányérzethez nem volt köze, vagyis csak éppen annyi, hogy formát adott az alaktalannak. A fájdalom még nem forma — figyelmeztette magát, miközben átjárta már az iszonyat: kizsigerelt és egyelőre életben hagyott kutya volt és Blatt bácsi és megfagyott gyermek — minden, ami nem lehetett, minden, ami kitaszítottság, megalázó kín, visszhangtalan gyötrelem, iszonyodás a semmitől, ami végül is ennél a mindennél csakis jobb lehet.

Érezte, hogy elálmosodik, mind puhábban süllyed bele a tompa sajgásba, amit a gyerek érez, amikor este magára hagyják a lakásban, és már sajnálta magát. Hiányozni akart valakinek, mert olyan volt, akinek csak az tudott hiányozni, akinek ő is hiányzik. Megdördült az ég, lezúdult az első, heves zápor, aztán szemerkélni kezdett, s ő tudata utolsó éber villámlásával megértette, miért vakította meg magát Oidiposz király.

TÜKÖR

Ha évekre bekattanna mögöttem egy zár, és négy fal húzná ki magát sápadtan, hogy őrizze határaimat, s én csak egyetlen tárgyat kényszeríthetnék, hogy velem maradjon, az nem könyv lenne, nem kép és nem hangszalag, hanem egy tükör.

Elég lenne.

Végre megtanulnám magamat. Eddig nem értem rá, mert szakadatlanul tenni kellett valamit, nőni, megállni, leülni, felállni, elmenni, visszajönni, öregedni, fiatalodni, hallgatni, vigyázni, figyelni, aludni, felébredni, akarni, várni, hinni. Hinni, hogy mindez — valami, és elhinni, hogy az lenne a semmi, ha bekattanna egyszer mögöttem az a zár, a falak összébbhúzódnának, hogy egymásnak vetett vállal őrizzék határaimat, s én tükörszolgám vagy -uram — kiderülne végre, micsoda voltaképp — társaságában maradnék.

Úgy aludnék el az első este, hogy ernyedt markomból koppanna le. Éjszakára megvakulna, mint látható énem álmában, látszat szerint, vagy álmodna helyettem, aki végre csak aludnék, s közben éber is lenne, tárgyilagos helyettem. Magába szívná puhán a sötétséget, és simulna a pirkadathoz, és keményen visszanézne a mennyezetre reggel, úgy, ahogy én sose tudtam, mert mindig mást láttam, mint amit néztem. Megismertetne egy olyan világgal, amelyben nincsenek hasonlatok. Amelyben minden mindenkor önmagával azonos és csakis önmagával, ámen.

A minden — ő lenne. A mindenki — én. Magamat nézném benne, s ő is engem nézne önmagában. Reggel elcsüggesztene, hogy estére megvigasztalhasson. Minden este őszintén hízelegné vissza, amit minden reggel elvesz. Nem hazudna, mert nem szeretne, nem sajnálna és nem irigyelne, olyannak mutatna, szenvtelenül, amilyen *éppen akkor* vagyok, végtelen premier plan-ba sűrítve arcom perceit, perceim arcát.

Naptáram lenne és órám, naptárrá és órává tenné a fogak sárguló zománcát, a szem szürkülő kékjét, mely szépen húzódna le a szemgödör alatti árokba, s ott csúnyán múlna ki, mint a csavargók. Elfelejtene nyomban, amint elvonná szemem elől a fáradtság vagy a rémület, s ismét tel-

jesen betölteném, mihelyt jókedvem szine elé bocsátanám. Csak ő szolgálhatná megvesztegethetetlen hűséggel a változást, ami vagyok, hisz ő maga nem változik sohasem. Nem fagy be, mint a tó, és nem fortyog, mint a láva, csak mutatná, hogy fagyok és fövök, folyékonyan az időben, szilárdan a térben. Mindent megtudnék tőle magamról. Mindent, amit akarok és mindent, amit nem akarok tudni. Megkapnám végre, amire mindenki vágyik, hogy a másik is ő legyen, vele egyszerre szép és csúnya, és halálravált és vidám, elnéző és csúfondáros.

Ekkor következne a döbbenet. Dadogva kérném, hogy szeressen, s az ő szájaszéle is éppúgy megremegne; gyűlölettel merednék rá, ádázul viszszanézne. Hátat fordítanék. Nem üldözne. Kivárná, közömbösen, hogy visszatérjek. Mert mindig vissza kell térnem arcom színhelyére. Csillapíthatatlanul kíváncsi vagyok magamra. Csak magamra vagyok kíváncsi, de ő, a tükör nem kíváncsi rám, csak készségesen kielégíti a kíváncsiságomat. Ez vonzana és megalázna. Rándulna már a kezem, hogy a földhöz verjem, de még tükröt sosem öltem szándékosan, mind úgy haltak meg a tükreim, mintegy véletlenül, éppen akkor, amikor megunták lényemet mímelni.

Első találkozásomra a tükörrel nem emlékszem. Az utolsó tükörben, melyet szép régi szokással, remélem, elémtartanak majd, és nem párásodik be, nem láthatom magam. Éppen a legérdekesebb arcaim hiányoznak majd a kollekcióból, tehát sose olvashatom ki magam — az első fejezet és az utolsó nyomtalanul eltűnik a szemem elől. Tehát mégis a tükör győz végül, a tükör, amelyet nem érdekel a győzelem, amely nem küzd, és nem akar tudni, és nem akar még legyőzni se engem. Mi értelme akkor az egésznek? Mit mondhatnak a közbülső arcok? Ki tette ezt velem, velünk? Miféle kegyetlen vagy — ki tudja? — kíméletes cenzor? Leszármazottja lehetett a mondabeli királynak, aki összetörette országa összes tükreit.

Ne nyissák ki az ajtót. Ne tágítsák határaimat látóhatárrá. Még nem végeztem. Még nem láttam összes magamat.

És vegyék tudomásul, ha a tükrömet elveszik, rajzolni fogok.

Weisz István: Magány

MOLDOVÁN DOMOKOS

„HALÁLNAK HALÁLÁVAL HALSZ..."

Rövidfilm-forgatókönyv*

KODÁLY ZOLTÁN emlékére

„Végezetül pedig arra szeretném a gyűjtők figyelmét felhívni, hogy — ha már hangosfilmfelvétel nem valósítható meg — legalább fényképfelvételek készüljenek a közlőkről, a játék- és táncjelenetekről... Ezzel is közelebb juttatjuk gyűjteményünket a való élethez."

BARTÓK BÉLA (1936)

„Miért ne lehetne természetes ma egy film olvasása is?"

ERNEST BETTS (1934)

I. Tétel: KOPORSÓFONÁS

(Helyszín: Szegvár, Kurca-patak partja.) Pákászok fűzfavesszőt fonnak — mint párkák az élet fonalát.

Csak a kezük,
a vesszőfonadék
látszik.

Láttyátuk feleim szümtükhel, mik vogymuk. Isá pur és chomuu vogymuk. Menyi milosztben terümtevé elevé miü isemüküt Ádámut, és odutta volá neki párádisumut házoá. És mend párádisumben volou gyilmilcsiktűl munda neki élnie. Heon tilutoá üüt igy fa gyimilcsétűl. Gye mundoá neki, méret nüm eneik. „Isa, ki nopun emdül oz gyimilstüül, *halálnek hálálául holsz.*"

A pákászok lassan
befejezik a fonást,
az elkészült fonott-
koporsót két botra
helyezik, s elindul-
nak vele a vízparton.

---

* A Moldován Domokos írta és rendezte, Kende János fényképezte film 1971 októberében az olaszországi Orvietóban megrendezett II. Nemzetközi Néprajzi Filmfesztiválon díjat. majd 1972 áprilisában a Velencei Biennálé I. Nemzetközi Etnológiai és Szociológiai Filmfesztiválján diplomát kapott.

Kaszás e földön a halál,
Ki mindenütt rendet kaszál,
Erejét mutatja,
Kaszáját forgatja,
Virágokat nem szán,
Kórókkal egybehány.
Jaj, ódd magad szép virágszál!

II. Tétel: FEHÉR GYÁSZ

(Helyszín: Csököly, hófedte utca, majd parasztszobabelső.)

Hosszú falusi utca télen,
mindkét oldalán házakkal.
Asszonyok jönnek a házakból, „fehér-gyászba" öltözve, mint megannyi menyasszony. Még hó fedi az utat,
de már olvad, sár van.
Télvégi fehér köd kavarog.
Az asszonyok, férfiak egy
régi ház előtt gyülekeznek,
— itt van a halott.
Egy közülük kiválik, és
a kerten át az út végén
az erdő felé tart.
Szembetalálkozik három
öregasszonnyal, s együtt
folytatják útjukat a
halottas házhoz.
A ház előtt már összegyűltek a virrasztóasszonyok. Némán, egyenként lépnek be a kis faajtón.

A nyitott ajtón át a már
bent lévő virrasztóasszonyok virrasztóéneke hallatszik.

2. kép (parasztszobabelső)

Az ajtóval szemben
fekszik letakarva a
halott a „hidegágyon".
Körülötte félkörben az
asszonyok, a szoba sarkában, a kemencénél a férfiak.
A szoba közepén asztal,
rajta két üveg bor és
énekeskönyv.
Előtte ülnek háttal „férevető" nélkül a rokonok.
A virrasztók énekeskönyvükre
hajolva énekelnek.
A virrasztóének befejeztével
feláll helyéről egy öregasszony — a feleség —, és elsiratja halott férjét.

E mulandó világban
Elvégeztem életemet.
Szomorú koporsóba
Be is tették már testemet.
Vagyon immár boldogságom,
Jézusomnál vigasságom.

(A feleség egyedül kezd siratni.)

Szenvedélyes gesztusaival, mintha a világot akarná magához ölelni, fájdalmában — férje helyett.

Jaj, párom, kedves párom,
kedves, felejthetetlen drága jó párom,
akit nem tudok kimondani,
Kedves, jó dolgos, jó családos,
jó kenyérkereső.
Drága kincsem, kedves párom,
akit nem tudok elfelejteni,
el kell most válnom tűled,
angyalom.
Soha nem felejthetlek,
drága jó párom.
Angyalom-angyalom magamra maradtam,
drága, kedves jó párom,
drága, kedves felejthetetlen
drága jó párom.
Úgy maradtam, mint az útszéli fa,
aki egyedül áll magába,
hajtogatja a szél.
Mint az árva madár,
aki egyik ágról a másikra száll.
Drága kincsem, kedves párom,
az Úrjézus veteményes kertjébe,
drága angyalom, a halottaknak sorába,
oda várasz majd engem is.
Csendes legyen nyugvóhelyed,
Boldog legyen a fölvirradásod.
Isten veled, drága kincsem,
kedves, drága jó párom,
mást nem tudok mondani,
angyalom, angyalom,
drága jó párom.

A többi asszony szintén sír.

Körüljárja a ravatalt, zsebkendőjét szája előtt húzogatva „énekel", a szavak mint megannyi mély seb szakadnak fel belőle, hangja meg-megcsuklik.

Könnyeiből kifogyva, siratástól kifáradva a ravatalra rogy — mint szárnyaszegett madár.

Végző szavai után feláll az asztal mellől egy rokon-asszony, s borral kínálja szomszédját. A borosüveg körbejár, mindenki iszik egy kortyot, s továbbadja. Mintha erőt gyűjtenének a virrasztáshoz, az éneklés, siratás folytatásához.

Egy asszony: Igyanak.
Egy másik asszony: nem, nem iszom.
Egy harmadik asszony: igyék kelt.

III. Tétel: **HALOTTI TÁNC**

(Helyszín: Vargaszeg, udvaron tartott lakodalom éjfélén, kora hajnalán.)

(A dal utolsó sorát halljuk csak.)
... más faluból várom a szeretőmet!

A „halál" — fehér lepedőbe öltözött férfi, kezében kaszával, a lakodalmas nép közé jön, s megáll az asztalok között.

Jelenet Moldován Domokos filmjéből (Szebellédy Géza felvétele)

Mikor ezt egy férfi meglátja a lakodalmasok közül, kiált:
Halljunk szót, uraim!

(A „halál" mondókája, köszöntője.)

A lakodalmas nép előbb egy pillanatra meglepődik, majd lassan-lassan ismét feloldódik.

Csend, figyelem, ezzel kezdem szómat,
Hamar eldarálom mondanivalómat.
Másvilágról jöttem, Halál az én nevem,
Sürgős az én utam, azért idejöttem.

*

Szép koszorús lányokon most végignézek,
Azokat most nem bántom,
Csak a hasamat a hasukra teszem,
Látom szívetekből, nagy a kíváncsiságtok,
Szeretnétek ti is az asszonyok soraiba jutni,
De azt az én kaszám meg nem engedheti.
Szép vőlegény helyett a Halál vár rátok,
Szentmihály lova fel van ékesítve,
Én leszek a kocsis, aki elhajt véle.

*

Nagy mozdulatokkal megfeni kaszáját.

Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Így múlik el aztán földi boldogságtok!

*

Ismét nagy mozdulatokkal megfeni kaszáját, fenés közben körbe forog, hogy jobban láthassa mindenki az asztalok között.

A fészer mögött egy fiatal fiú öltözik, sötét ünneplőjét levetve fehér gyolcs inget-gatyát húz: betyárruhát, fejére pörge kalapot. Átfut a kert mögött a mezőre, s lefekszik a földre, „mint kimerült mulató, mintha meghalt volna." A zenészek észreveszik, s a Bene Vendel játék nótáját kezdik játszani. Játék szerinti szeretője már fut át a mezőn, ráborul a „halottra", elsiratja, majd fehér kendőjével dörzsölni kezdi kezét, lábát, törzsét — mintegy életre hívja. A fiú — Bene Vendel — lassan feléled, feláll, szeretője körüljárja, mire Bene Vendel derékon fogja, s táncolni kezdenek. A lakodalmas nép is felállt az asztaloktól, körülveszi őket, majd szintén táncra kerekedik. Bene Vendel — a fiú — és szeretője — a lány — egyre önfeledtebben táncolnak, már csak az ő átszellemült „táncoló arcukat" látjuk. A ritmus egyre fokozódik, a lány a tánc közben már szinte repül, vadul összeölelkeznek. A kép kimerevedik.

Hát ti süttökön meghízott vőfélyek, hol vagytok?
Bakkecske módjára ne ugrándozzatok.
Kaszával a nyakatok egybül lenyisszantom.

*

Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok, így múlik el aztán földi boldogságtok.

*

Most megtelt szekerem, másfelé haladok, Mind elhordom ezt a sok korhelyt s naplopót.
Te holtraszeppent cigány, Húzd rá az indulót!

(cigányzene és lakodalmas nép éneke:)

Reggel felé, ... ritkulnak a csillagok.
Kelj fel babám, mert búcsúzni akarok.
Fel is kelek, mert nem bírok aludni,
Fáj a szívem, hogy tőled kell búcsúzni.

Egy férfi: Meghalt a Bene Vendel, nézzétek!
Egy nő: Hol a szeretője?

A Bene Vendel-dallam gyors csárdás dallamára vált át.

JEVGENYIJ JEVTUSENKO

CSÖNDES PARANCSOK

Oly szép az, ha parancs szól
hajónak, hadseregnek!
De a csöndes parancsok
szívemnek kedvesebbek.

Rjazány alatt kis házak
pipálnak csöndesen.
Amit ők tőlem várnak —
szívem szerint teszem.

Munkára és családra
vigyázó törzskarok!
Anyókáim, ti drága
varró tábornagyok.

Hallom, hogy zúg a sztyeppe,
hogy harcra hív a szél.
S mintha nekem üzenne —
faluharang mesél.

S Zapertaja vidékén
tömör, fegyelmezett
titkos rendelkezésként
ősz falevél lebeg.

A zászlós nyírfalombok,
és lomb fölött a fény,
mint hadtesthez a drótok —
nyújtózkodnak felém.

S én fölbukom, s kitárom
céltábla-szívemet,
hogy csillag-hadtanácsom
szava szerint tegyek.

És éjjel-nappal hallom
erdők, mezők szavát —
egész hazám hatalmas
parancs: „Lépj hát tovább!"

S a szív, izgága szívem
nem vezényszóra ver —
tábori írógépen
a világnak felel.

Mindent megsímogatna.
Ellopja álmomat.
Parancsba kinyomatja,
lépnem miként szabad.

ANDREJ VOZNYESZENSZKIJ

ÖNARCKÉP

Vékony. Mint a karó. Pofacsontját borosta takarja.
A matracom harmadik napja jajgat alatta.
Vastraverz-árnya a falra borul.
Nem-emberi szája füstöl, s kigyúl.

„Üdv néked, orosz költészet! — szól csikorogva. —
Pisztolyt vagy kést adjak? Mi kéne, ha volna?
Ön egy — zseni? A káoszt akkor nézze cinikusabban.
Vagy kiegyezünk — a bűntudatban?
Fogjuk az újságpapírt, és szépen megnyalintjuk,
s az önműködő önkritikát belecsavarintjuk? . . ."

Hogy van az, hogy szemem láttára megölel?
Hogy van az, hogy az én ingem veszi fel?
Pislog. Szívja bagóm, hogy bűzlik tőle a hely.

El velem, el!
S.O.S.

JEVGENYIJ VINOKUROV

EMLÉKMŰVEK

Gyászének. Hervadt fény. Ezer bocsánat.
A vég ez. És hát — miért mondjuk el?

Az emlékművek a kőről leszállnak,
valahová, a porban, menni kell.
Menni oda, fák gyökerén a bogra,
hol, mint a higany, esőcsepp csücsül.
A bronztérdek meghajlanak ropogva.
Kezek törnek. Bánják, kegyetlenül.

Sajnálom őket. Mily nagy gyötrelem,
ha mindent tudsz — s nem minden érthető.
A bronzhomlokon hetyke légy pihen.
És elhessenteni — nincs már erő.

Félénkek, mint az iskolában voltak.
Megállnak ott, a görcsös lónyomon,
a sóderen. S még ez is semmi volna —
de nyom a múlt, a nagy múlt nyom nagyon.

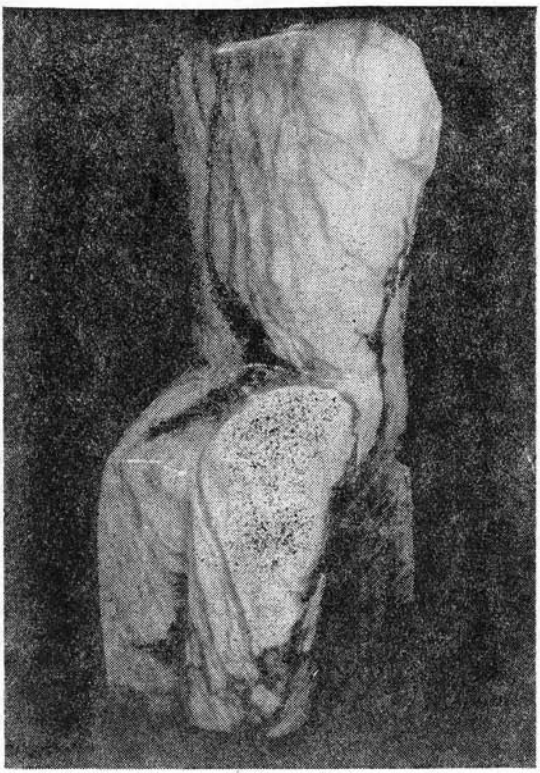
BELLA AHMADULINA

LOVAM

Ki lovon vágsz az éji rétnek,
te, sarkantyútlan kisfiú!
Sajnálj engem. Amit mesélek,
az oly vidám, oly szomorú!
Keveset láttam életemben.
Nem ültem még egy rossz gebén,
s bevallom, sohasem repültem
versenyparipán könnyedén.
Csak gyalog menni — ez a sorsom.
S nem is oly nagy baj az egész.
De egyszer megadatott látnom,
hogy ki a lovas, a merész!
Hosszat kurjantott, s szállt, serényen.
A mén alatta reszketett.
És reszkettek a kerítésen
a fölaggatott ibrikek.
Hogy irigylem őt! Álmodozva
e legényhez száll sóhajom,
és sosem vágyom villamosra —
amin oly gyakran utazom.
Nyugodt volt. Nyugalma — aranyló,
s remegő árnya — csuda volt.
... És tudom, hogy minden igaz ló
égő virágot abrakol.
S van közöttük egy telivér pej,
Moszkvában, ahol én lakom,
nedves füvet kaszálva lépdel
kis lóhere-csillagokon.
Enyém ő!
Válaszomra várva
üget a villamos után.
Hogy feszül a kantára szára!

— a szelek markában, talán ...
Megyünk.
Egyszer levet a földre,
a folyóparton. Levetett,
és mégis! Mintha könyörögve
kérné zablázó kezemet.
És szállunk!
S fel nem zabolázom
e tüzes vérű ménlovat.
Ősz sörénye suhogva szálljon,
és borítsa el arcomat.
Ház és udvar és tyúkól kell-e,
kisfiú? Mind tiéd e kép.
És az a ló!
Sosem vetem le
gondolkodó tekintetét,
pofáját, mely habzik iváskor,
és forró horkantásait.
Szállok!
És elnyeli a távol,
ami már meg nem adatik.

BÖLÖNI SÁNDOR fordításai

Löwith Egon: Torzó

SÖNI PÁL

A VŐLEGÉNY

A szobában egy szál gyertya pislákolt, mint hangulatvilágítás fiatalok házi báljain. De ez eljegyzés volt, nem házi buli, a részvevők pedig — öregek.

Csak a fény táncolt, más senki; és méla, réveteg kifejezés ült az arcokon.

„Különös, különös vőlegény" — mormolta magában Ica, aki valaha a menyasszony osztálytársnője volt. Most ott ült rézsút jobbra tőle, és nézte, amennyire a pisla fény engedte, a férfit, kit Ildi, úgy látszik, hirtelen valahol felszedett.

„Mintha viaszból volna" — állapította meg, tétován.

„Jó messze ültettek maguktól — duzzogott vele szemközt Buba is —: az asztalfőn csak ők ketten, mi pedig tisztes távolban, hogy ne lássuk a menyasszony ráncait... És különösen a mozdulatlan vőlegényt. Alighanem béna az ipse."

— Vagy húsz évvel fiatalabb Ildinél — súgta szomszédjának egy másik vendég.

— Úgy nézem, színes bőrű: itt tanuló afrikai diák...

— Néma — vélte egy harmadik.

A fény meg-meglódult, mintha az ő testére hullnának e súlyos szavak.

Ildi homálybaborult vőlegényéhez hajolt, és szerelmes szavakat suttogott a fülébe. Majd összeszűkült pupilláján át hideg pillantást mért vendégeire:

„Tudni szeretnétek, ugye, ki fia-borja, eszik vagy isszák, s él-e egyáltalán? Bár a nevét ha elárulnám... De hát fontos-e mindez? Fő, hogy eljegyeztem magam... Ezért mind rágtátok a fülem, hát most itt van, tessék... vegyétek és egyétek, ez az én eljegyzésem..."

Körbejártatta tekintetét a rokonok és barátok koszorúján. Hosszasan elnézte zavarukat. Fonnyadó — de még nem petyhüdt! — arcának rózsái benső izgalmáról árulkodtak.

Ámde minek is izgul már, hisz a nehezén túl van?!... A nehéz az volt, míg rávette kirakatrendező öccsét, hogy hozza haza és öltöztesse fel a bábut; míg kieszelte, hogyan ülteti vendégeit, és helyezi el a bábut a homályban; hogyan jön át ő a félkörív-üveges teraszon, és mutatja be, egyszerre mindenkinek, karjának könnyű, királyi mozdulatával: „a vőlegényem"...

Ó, az a pillanat minden pénzt megért!... És azóta is az egész... Ahogy nem tudják mire vélni a dolgot... ahogy eláztatta őket a meghökkenés...

Nem, izgulnia valóban nincs miért: terve tökéletesen sikerült. Azt is bejelentette már, hogy egy óra múlva indul a vonatuk, vőlegénye szüleihez utaznak. A vendégsereg rövidesen visszavonul, kudarc nem érheti már.

Így nyugtatta magát. És mégis... valami hajtotta, hogy tovább... tovább... még feszítse a húrt...

— Mi dolog, hogy senki köszöntőt nem mond? — kérdezte kihívóan. — Hát ne éljen az ifjú pár?!

— Lássunk előbb egy menyasszonyi csókot — kiáltotta válaszként egy rekedtes férfihang.

— Úgy van, úgy van... — kaptak a szón, dúltan-felvidultan.

És magasba emelkedtek a poharak.

Ildi halántéka fájón lüktetett; érezte, felmegy a vérnyomása. De engedelmesen oldalt fordult, vállára emelte a bábú kezét, és ajkát ajkára tapasztotta.

— Éljen... brávó! — örvendeztek a vendégek.

— Hoch! — kiáltotta a legöregebbje.

Egyszerre megeredt a nyelvük, csípős megjegyzések röpködtek a levegőben:

— Férjeddel ugyan sok bajod nem lesz...

— Hogy mondtad? Most mindjárt utaztok vőlegényed szüleihez?... No, csak ügyelj, esküvő előtt túl messzi ne menjetek...

— Ugyan, báb való még neki, nem férfi...

— Az ám! Babám, a bábosné!...

Mi történt? Csók közben fényrekerült a bábú? Vagy valami más módon megbizonyosodtak?

Mindegy: az eljegyzés megtörtént, és tudjuk, hogy ki a vőlegény.

HORVÁTH ISTVÁN

A KELJFELJANCSI

Szívlökdöső kacagások.
Kígyómarások pirosa
embervigyorú jégcsapok közt.
Idilli mosoly pállott méze.
Szolgaalázat légyrajzása.
Gőg a rettegés palástjában.
A percek küllővillogása
szétpallja semmi közé
a Játék ólomkatonáit.
A Jelen jelez, s világgá indul.
Rászabott örök mosolyával
billeg a keljfeljancsi.
Azt hiszi, világot renget,
s önmagában is lecövekelt,
halott remények csontja közt.

ANGI ISTVÁN

AZ ESZTÉTIKUM GROTESZK–TRANSZCENDENS TENGELYRENDSZERE

Az egyes és az általános a művészi különös két aktív pólusát alkotja: általuk két ellentétes irányba nyílik meg a különös, de oly módon, hogy területi autonómiáját mégsem adja fel, sőt e bilaterális nyitással függetlenségében kétszeresen is megerősödik. Nyitott tengelyrendszerré válik — az esztétikai modellek és a művészi struktúrák rendszerévé.

Tengelyrendszerünk modelljei és struktúrái azonban különböznek az emberi általánosítás egyéb modelljeitől vagy struktúráitól; sajátosságuk az, hogy az esztétikai különös körét mérik fel. Az esztétikai különös pedig egy sajátos egyes és egy sajátos általános között formált különös: a *groteszk* egyes és a *transzcendens* általános különöse. Így a művészi struktúrák analitikus modelljei a *groteszk—tanszcendens tengelyrendszerre* épülnek.

$$\text{GROTESZK} \quad \frac{\text{esztétikai modellek}}{\text{művészi struktúrák}} \quad \text{TRANSZCENDENS}$$

A pólusok dialektikája az esztétikum genezisét tehát két végletből származtatja — a „lentiből" (groteszk) és a „fentiből" (transzcendens); a pólusok viszonya pedig a *még* (nem az) és a *már* (nem az) vonzásában rögzítődik.

A groteszk az esztétikai szféra alsó határát jelöli, a művészi feldolgozásra váró valóságot, a *még* állapotát, amely a *már* pólusával kontrasztál.

A groteszket az ókorban úgy szemlélték, mint „valami hibát... csúfságot... rút és torz valamit" (Arisztotelész). De hasonló a jelentése a következő időkben is: valami *még* tökéletlent jelöl. Maga az elnevezés — *groteszk* — a reneszánszban jelenik meg: a *grottá*ból származik. A grották — mesterségesen létrehozott barlangok — mulatozásra szolgáltak, a kései hellenisztika örökségei voltak. A groteszk: a reneszánszkori grották díszítéseinek az elnevezése. Ezek a díszítések emberi, állati testek vagy növényi részek amorf motívumaiból hevenyészett freskó-relief struktúrák voltak; minden bizonnyal a közvetlen valóság rögtöni lenyomatai: kéz-, lábnyomok, levél-, viráglenyomatok stb. a barlang agyagfalán. Inkább önkényes, véletlen-váratlan formák voltak, és nem szükségszerű-konvencionális kompozíciók. Bár később az építészetben a belső terek díszítésében gyakoriakká válnak, jellegük továbbra is kihangsúlyozottan negatív marad. A szépség kánonjait hirdető művészek és teoretikusok tiltakoztak is e „barbár stílus" (Vitruvius) ellen. Már

Györkös Mányi Albert műtermében (Kabán József fotógrafikája)

Horatius pálcát tör a groteszk fölött, és elszántan óvja a szépet a groteszk bárminemű beszűrődésétől. Klasszicista esztétikája századokra előre megpecsételi a groteszk sorsát. Törvényes jogait a groteszk alig a romantikában nyeri el, „a groteszk és a fenséges típus egyesítésében" (Victor Hugo). És önálló, tudatos művészi gyakorlattá igazán csak századunkban, különösen az avantgarde művészetben válik. De megkésett elméleti elismerése ellenére is a groteszk egészen korai esztétikai forma, és történelmi szerkezetváltozásaival bizonyítja, hogy a tengelyrendszer a groteszk pólus irányában a legrégibb időktől nyitott, hogy alapvető szerepe van az esztétikum szervező mezőjének a kialakításában, gazdagításában: a groteszk részt vett és mindig is részt fog venni a művészi általánosításban. Ez — történelmi tény; nyomon követhető a *realista* tendenciák történetében, a valóság hű bemutatásában, bírálásában, leleplezésében, fellelhető a *romantikus* általánosításban is az eszmény kontrasztálásában, a sötétség—világosság, a fény—árnyék művészi dialektikájában. Így válik a szép még szebbé a romantikában, így lepleződik le a csúf a naturalizmusban, így lángol fel a harc a torz ellen az avantgardizmusban, és így zsugorodik össze a rút a nemzeti iskolák, majd a szocializmus művészetében. Összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy a groteszk pólus tengelyrendszerünk „baloldali ajtaja", amely szűrőjén át a *valósat* vezeti be a művészi esztétikum körébe, amiként az *eszményit* majd a „jobboldali ajtó" vezeti be, a transzcendens pólus.

A transzcendens fogalma, amellyel a tengelyrendszer ellentétes pólusát jelöljük, kimondottan eszmei töltésű, eredete bölcseleti, szintén a legrégibb időkből. Ha a mitológiai gondolkodásban már beszélhetünk

fogalmi tartalmakról, akkor a mítosz nyelvét transzcendensnek tekinthetjük. A platonikus filozófiai gondolkodás pedig azáltal, hogy magát az esztétikumot is az egyetemes eszme körébe vonta, szerepét transzcendens jelleggel ruházta fel. A szép transzcendenciája Arisztotelésznél is érezteti a hatását, és még inkább a középkori gondolkodásban. Itt a fogalom eszmei jellegéhez misztikus-vallásos hittételek kapcsolódnak. Majd csak Kant fogja a transzcendens terminus virtuális-tudományos tartalmát meghonosítani. Rendszerében a transzcendens azt jelenti, ami meghaladja a „gyakorlat határát". Eszerint a kanti transzcendens olyan mozzanat, amely az egyeditől való eltávolodásában *már* nem tételezhető az esztétikum eszmei elemeként. A „leszálló transzcendencia" (Lucian Blaga) is csak akkor válik művészivé, ha bejuthat a különös körébe, és esztétikai reakcióba léphet a valóssal. Persze, ez a kapcsolat a művészettörténetben sokáig külsőleges, „szimbolikus", és a passzív szemlélődés szintjén marad. A valóság—eszmény viszony filozófiai radikalizálása, az *Én és Nem-én* összekapcsolásában, először Fichténél jelenik meg. Végül Marx az, aki a reális objektum és a reális szubjektum dialektikáját forradalmi következetességgel tárja fel, és így alkalmat ad az esztétika számára is, hogy a különös szférájában tudományosan elemezhesse a művészi objektiváció folyamatát.

Tengelyrendszerünk a transzcendens pólus irányában is nyitott. A huszadik század művészetében, de már Baudelaire-nél vagy Rimbaudnál, leplezetlenül ott találjuk az „üres transzcendenciákat" a *Nagy Ismeretlen* keresésében. Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy ha a groteszk pólus a szépség „esztétikum alatti" valós potenciálját képviselte, akkor a transzcendens pólus az „esztétikum feletti" eszmei premissza megjelenítője: azt bizonyítja, hogy az ember a közvetlen gyakorlat átlépésével képes meghaladni saját helyzetét, és éppen az őt létrehozó feltételek meghaladása révén létezik. Így az esztétikai különös szféráját a groteszkhez hasonlóan a felső pólus is nyitottságával erősíti meg. Mert sem a groteszk, sem a transzcendens pólus nem valamiféle „fix pont", hanem a tengelyrendszer kettős nyitottságának dinamizmusát jelöli.

A tengelyrendszer dinamikus modelljei a groteszk és a transzcendens pólusok között épülnek fel; teljes „anyagcseréjük" az esztétikai különös szervező centrumában bonyolódik le: a modellek és a konkrét művészi struktúrák dialektikája a transzcendens—eszmei és a groteszk—valós oldalak számos lehetséges kapcsolatát alakítja ki, amelyek összességükben a kor esztétikumát testesítik meg. Persze, ez a panoramikus egész belsőleg tagolódik: hiszen maguk a modellek külön-külön a dinamikus mezőnek csak bizonyos mozzanatait — a megszakítottság ilyen vagy olyan minőségét — hangsúlyozzák, amelyek majd az adott műfaj és műforma szerkezeti és tárgyi specifikumai szerint érnek be műalkotásokká.

Ezekből a mozzanatokból kíséreljük meg a modellek összefüggő-dialektikus rendszerét kiépíteni. Tengelyrendszerünk alkalmas erre a célra, mert egyaránt hangsúlyozza a belső mozzanatok szerves összefüggését és viszonylagos önállóságát is; három fontos mozzanatot különböztet meg, amelyek három fő modellt és számos struktúrát hozhatnak létre. A három fő mozzanat a következő: a) egyensúly-állapot, b) mennyiségi eltolódás, c) konfliktus — mindhárom, persze, pozitív

és negatív változatban és nyitottan a művészi struktúrák konkrét megalkotásai felé:

GROTESZK	konfliktus,	mennyiségi eltolódás,	egyensúly, egyensúly hiánya,	mennyiségi eltolódás,	konfliktus TRANSZCENDENS

A groteszk—transzcendens tengelyrendszer egyensúlya mindig az esztétikum *szép*-megnyilvánulását vigyázza; az egyensúly hiánya viszont a szép hiányát, a *csúfat* jelöli. Az egyensúly történelmi: az emberi szépségeszmény évezredes fejlődését tükrözi — természetben, társadalomban, magában az emberben, és nyilván a művészetben. A szép diszkrét mozzanata az esztétikai különösnek inkább a jelenét rögzíti és kevésbé a fejlődése irányát. Utóbbit inkább a tragikum és a komikum mozzanatai hordozzák; ezek konfliktusos állapotuknál fogva feltétel nélkül igazolják a dialektika igazságát, azt, hogy „a fejlődés az ellentétek harca". A szép tehát a valóságeszmény egyensúly-viszonyát tükrözi. Ez a viszony a kor esztétikumának a szerkezetétől függően különbözőképpen jelenhet meg, s éppen ezért mindig konkrét különös elemzést igényel. A szép egyensúly-állapota nagyon széles skálájú: a narratív és ataraxiás antik görög szemlélődéstől napjaink aktív-dinamizált szépségélményéig tart, amelyek már-már az egyensúly elvesztését sejtetik zenében, képzőművészetben egyaránt (például Webern kamarazenéjében, Klee, Cézanne már-már boruló csendéleteiben stb.). Ezt a tényt igazolja a szépet kísérő érzelem évezredes fejlődése is: bár mindig úgy jelenik meg, mint a nyugalom—nyugtalanság dialektikája, vibrálásai a hangsúlyt előbb-utóbb pólusai egyikére, illetve másikára teszik, és saját affektivitásaink egyensúly-fokát tükrözik — azt az egyensúlyt, amely az esztétikai viszony keretében, a valóság és eszmény keresztüzében bennünk megvalósult, illetve megvalósulásra vár, vagy éppen pusztulás fenyegeti.

Úgy véljük, nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az esztétikai egyensúly bensőségességét és viszonylag rövid tartamát, az egyhangúság és közömbösség elkerüléséért a művészi szép hitelesebben tükrözi a kis műfajokban és műformákban: a csendéletben, a kamarazenében, a szonettben stb. Persze, elég példa akad arra is, hogy a szép nagy művészi formákban nyilvánul meg, és arra is, hogy a kis formák más esztétikai mozzanatot elevenítenek fel, mint a csendes szép.

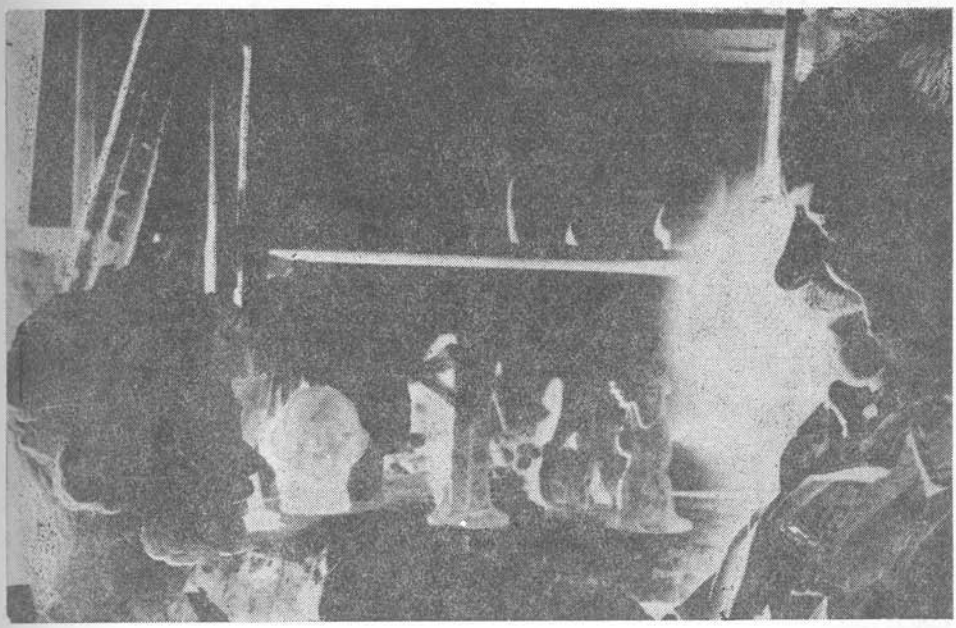
Az eszmény és a valóság viszonyának mennyiségi eltolódása a groteszk—transzcendens tengelyrendszerén pozitív értelemben mindig az esztétikum *fenséges*, illetve *hősies* megnyilvánulását jelzi, ha pedig ez az eltolódás egy szörnyű valóságot vagy eszmét dinamizál, akkor az *aljas* jelenik meg előttünk. Itt tehát nem találkozunk egyensúllyal. A szervező mező hullámzásának újabb megszakított mozzanata a pozitív vagy negatív előjelű mennyiségi eltolódás, a mértékfelettiség állapota. Ennek az eltolódásnak a vektora a tengely egyik vagy másik pólusán óriási feszültséget kelt, amelynek a kisülése hatalmas feloldódást, felszabadulást, diadalérzést von maga után.

A széphez hasonlóan, persze, a fenségesnek is hosszú történelmi fejlődése van. Tévedés lenne viszont a fenségest teljesen önálló-elszi-

getelt esztétikai alakzatnak tekinteni. Az esztétikum fenséges — és mint látni fogjuk, tragikus — mozzanatait ugyanis inkább a szép kiteljesítéséhez vezető út szakaszainak tekinthetjük, semmint önálló útnak — inkább eszköznek, mint célnak. Hiszen a nagy feszültségek, konfliktusok mindig egy eljövendő újabb megnyugvás jegyében feszültségek, konfliktusok. (Az persze lehetséges, sőt szükségszerű, hogy egy művész éppen a fenséges, illetve tragikus mozzanatot tekintse alkotása központi céljának.) Talán ez az oka annak, hogy az esetek nagy többségében a fenségről és a tragikumról szóló elméletek később és késve jelennek meg, mint a szépről szólók. Mert az esztétikai gyakorlat mindig a szép meghaladása újabb szépségek felé; az elmélet viszont — a realizált szép szentesítése. Így a szép elmélete majdnem mindig anakronisztikus: a szép gyakorlata után jár, de egy újabb szépség gyakorlata előtt, mert a beiktatott régi törvényei épp most válnak meghaladottakká. Ezért mint elmélet nem a saját gyakorlatával esik időben egybe, hanem a másik két fáziséval: az eltolódás, illetve a konfliktus állapotaival, de ezeknek az elméletét már megkésve mondja ki, hiszen közben újra a szépség gyakorlata hat.

A fenséges elméleteit empirikusan a következőkben foglalhatjuk össze: a) a mennyiségileg mértékfölöttivé növelt eszmény és valóság lehető legdinamikusabb bemutatása, ti. az ember mérhetetlen erejét és ellenállását az előtte tornyosuló akadályokkal szemben fenségesen csak úgy lehet tükrözni, ha a fenséges eszmény — mint például a béke, a barátság, a szabadság stb. eszménye — erejét próbára téve, magát a valóságot is eltúlozva mutatjuk be úgy, hogy lebírása valóban rendkívüli győzelmet jelentsen; innen a fenséges nem mindennapi *diadalérzése*; b) de a fenséges erő áradása átfogja a groteszk—transzcendens tengely mindkét pólusát, és az esztétikai reakciót mindkét irányba dinamizálja; innen a diadal érzését kontrasztáló, szintén rendkívüli *rettenet* affektivitása; c) mégis a mennyiségi eltolódás kibontakozása egyértelmű: az eszmény mindig diadalmaskodik a valóság akadályai felett, és megdicsőíti magát az eszmét hordozó hőst is. És fordítva, az aljas esetében a győzelem-élmény helyén az iszony jelenik meg: a tengely dinamizálása ezúttal valamilyen aljas eszme érvényesüléséhez vezet, de amelynek „hőse" elnyeri, mégpedig példásan, erkölcsi, sőt fizikai bűnhődését is. Persze, mind a csúf, mind az aljas szerkezetei inkább „antiszerkezetek", és csak ritkán jelennek meg önálló műalkotásokként; rendeltetésük a művészi formák totalitásában jobbára kiegészítő: a groteszk—transzcendens tengely pozitív mozzanatainak valamelyikével kontrasztálnak.

A groteszk—transzcendens tengelyrendszer konfliktusos állapotait a *tragikus* és a *komikus* mozzanatok tükrözik. Ezek a konfliktusok kibékíthetetlenek, és csak az ellentmondás egyik, illetve másik oldalának a teljes felszámolása árán oldódnak meg; tartalmuk szó szerint emberközpontú, töltésük mindig etikai-esztétikai. A tragikus eszményt hordozó hős bukása óriási emberi értékek kikerülhetetlen pusztulását jelenti; bukása oka — tévedése, de tévedése felismerhetetlen: csak a konfliktus végén, végzetesen későn derül ki, mert világtörténelmi tévedésről van szó akkor is, ha a halódó régi preegzisztens hatalma dől meg (Marx), és eszménye többé már nem pozitív, hiszen ellentmond a tár-

Benczédi világa (Kabán József fotógrafikája)

sadalmi haladásnak, és akkor is, ha a korán jött, törékeny új pusztul bele egyenlőtlen küzdelmébe, és eszménye, minden pozitívuma ellenére is, saját hőse számára csak ígéret marad. A tragikus bukás mindkét formája *katartikus*, de a korán jött új pátosza pozitív eszményéből fakadóan rendszerint erősebb, mint a halódó régié.

A komikus eszményt hordozó hős is elbukik, sőt nem is egyszer, mint a tragikus hős, hanem többször is: rendszerint végigbukdácsolja a komikus cselekmény összes epizódjait, és minden alkalommal újra és újra leleplezi álnokságát, gyengeségét, időszerűtlenségét, alantasságát és még sok más hibáját... Mert bukása oka szintén tévedése, de tévedése felismerhető: személyes; rendszerint még ő sem hisz eszméjében, különben nem rejtené idegen látszat alá, és nem keresne képmutatásban, meg szofizmában menedéket (Marx). Bukása jól megérdemelt; büntetése — a leleplezése, *nevetségessé tétele*.

A katarzis — a tragikus konfliktus érzelmi reakciója — összetett érzelem, amely a cselekmény konfliktusos kibontakozása során szintén ellentmondásossá válik, és csak a történet végén oldódik meg. A katarzis, amint már Arisztotelész meghatározta, „a *részvét* és a *félelem* felkeltése által éri el az ilyenfajta szenvedélyektől való megszabadulást". A katarzis tehát ambivalens: a részvét és a félelem vektoraira bomló affektivitás. A részvét a nemes eszmény szuggesztív hatására történő azonosulásból fakad a nézőben: együtt érez a tragikus hős következetes harcával, tévedésével és, persze, sorsával is; a félelmet ezzel egyidőben a cselekmény vaslogikája vagy a sors hatalma (lásd sorstragédiák) idézi elő a nézőben: tudja-érzi a tragikus kifejlet megmásíthatatlanságát, a kikerülhetetlen pusztulást, a bukást, és félve számol a következmények-

kel, mert lelkileg azonosulva a céllal, a következmények alól sem vonhatja ki magát. A katarzis ellentétes oldalai csak a cselekmény végén hozzák létre az érzelmek megtisztulását. De ez az érzelmi oldódás ugyanakkor hatalmas lelkesedést sugall, küzdelemre, harcra, igazi nemes célok megvalósítására késztet.

A nevetést a komikus hős sorozatos bukása, „bukdácsolása" váltja ki; „eszménye" — komikus eszme, amely, mint láttuk, lehet egy teljesen átlátszó, anakronisztikus idea vagy valamilyen önző kompromisszum, avagy legtöbbször egy kicsinyes-alantas cél. A nevetés is ezért mindig árnyaltan jelentkezik. Árnyaltsága a komikus kimenetel, a tévedés és a megérdemelt büntetés súlyától függ: lehet *szatirikus,* megsemmisítő nevetés, lehet *ironikus,* az alkotó személyét sem kímélő nevetés, és lehet *humoros,* megmosolygó-megbocsátó, nevelő nevetés is.

Foglaljuk össze az esztétikai különös diszkrét mozzanatait a groteszk—transzcendens tengelyrendszeren:

GROTESZK	konfliktus,	mennyiségi eltolódás,	egyensúly, egyensúly hiánya	mennyiségi eltolódás,	konfliktus	TRANSZCENDENS
GROTESZK	nevetés,	iszony,	lelki nyugalom, félelem	diadalérzés,	katarzis, lelki megtisztulás	TRANSZCENDENS
GROTESZK	komikus,	aljas,	szép, csúf	fenséges,	tragikus	TRANSZCENDENS

A groteszk—transzcendens tengelyrendszer három megszakított mozzanata között a folytonosság elvontságát számos közvetítő láncszem konkretizálja. E köztes szerkezetek harmonikusan töltik ki az esztétikai különös szervező mezőjét: az esztétikum fő formái között közvetítenek, és jobbára a formális oldalt, „a kellő formát" (Hegel) erősítik. Ha a szépet, a fenségest, a tragikust esztétikai kategóriának fogjuk fel, akkor ezeket a közvetítő láncszemeket az esztétikum interkategoriális formáinak tekinthetjük. Ilyenek: a *grandiózus,* a *monumentális,* a *miniaturális,* a *bájos,* a *kellemes* (graciózus), a *varázslatos,* a *tragikomikus,* a *visszataszító,* a *torz* stb. Ezért szerepük: stilisztikai — a belső tagolás. Mert az interkategoriális formák a stílus szempontjából akár egy egész művészeti korszak panorámáját is meghatározhatják, vagy disztingválhatnak egyetlen művészi áramlaton belül, sőt, jellemezhetnek egyetlen életművet is. Gyakorlati lehetőségeik szinte kimeríthetetlenek. Létezési módjuk azonban mindig valamelyik fő mozzanathoz köti őket. Itt, persze, a lehetséges kombinációknak még a szelektált felsorolására sem vállalkozhatunk. Éppen csak néhány alaptípust említünk meg. Így például a kellem és a báj általában a szépség jelzője, a miniaturális — a komikumé; a grandiózus — a tragikumé, a monumentális — a fenségesé; a torz — a csúfé; a visszataszító — az aljasé. Az alaptípusokból kinövő változatok pedig (szép + monumentális; fenséges + humoros; tragikus + bájos) jelentősen megrövidíthetik a három fő mozzanat közti távolságot, sőt, teljesen ki is tölthetik.

Az esztétikum interkategoriális tagolódása a megszakított mozza-

natok árnyalt egymáshoz közelítésével a groteszk—transzcendens tengelyrendszer belső dialektikáját tárja fel: a folytonosság és a megszakítottság átcsapásos minőségeit.

A tengely „bővülése" az esztétika történetében a három megszakított mozzanat megszervezéséhez és kikristályosításához vezet: a szép, a fenséges, a tragikus önálló kategóriákká különülnek, s a múlt századi realizmussal és romantikával bezárólag fokozatosan bővítik a tengelyrendszert. A bővülés reakciójaként a huszadik század fordulóján a tengelyrendszer sűrítésének a tendenciája tör előre, amely a megszakított mozzanatok egymásbatolásával a groteszk és a transzcendens pólusok reciprok közelítéséhez, átcsapásához, majd lényegcseréjéhez vezet. Így a huszadik század avantgardista művészetében az esztétikai különös szervező tere egyre radikálisabban besűrítődik, és végül a következő antinómiás sarkítást mutatja:

GROTESZK

művészi gyakorlatból kiszűrődő kategória; kezdetben gyakorlati tény: VAN, később már LÉTEZÉS: az avantgarde művészi szemlélet egyik alapállása

TRANSZCENDENS

filozófiai kategória, kezdetben legmagasabb rendű elvonás, később a művészeti anyag és eszme közeledésében az avantgarde művészi szemlélet másik alapállása

a jelenkori szellemi tevékenységben mint képzeti, szemléleti, fogalmi különbségek jelentkeznek, amelyeket a mai művészet ellentétpárokká ötvöz: a harci vágy és a harc valóságának dinamikus, ellentétes egységévé

mert a groteszk az eszményi valóság hiányát ábrázolja

a transzcendens az eszmény meztelenségét jelöli

így lesz a groteszk bíráló eszmétől terhes, és így ébred rá a művészeti valóságon át közeledő transzcendens a reális valóság kiürültségére

a groteszk bírálat: eszmeközelség fényében leleplezett valóság; a megnem-szépítés bátorsága, ha kell, az iróniáig menően

a transzcendens bírálat: a valóságközelbe jutott eszmény próbatétele: ideálissá tehető-e még ez egyszer a valóság, avagy az eszmény erejéből már csak illúziókra futja

a kétfajta bírálat egységben van, de átcsapásos egységben

a groteszk művészi építkezése közben eszmével töltődik fel, de ez a feltöltődöttség állapota irreális: egy valótlan máslét állapota: szürreális lét

a transzcendens eszme a groteszk valóság közelségében is meztelen gondolat marad; bár keveredik a groteszk létezésével, mégis üresen kongó eszme: expresszionista sóvárgás

mindkét pólus esztétikumtól terhes: a modern valóság és eszmény sajátos dialektikáját hordozzák, átcsapásaik tengelyt hoznak létre: széles skálarendszert, amelyen a modern esztétikum legkülönbözőbb művészi megnyilatkozásai is elrendeződhetnek, a két véglet pedig mindig

A VIGYORGÓ GROTESZK

A VÁKUUMON FESZÜLŐ TRANSZCENDENS

Az avantgarde művészet számára tehát a groteszk—transzcendens tengely a lényegek cseréjének a modellje. Azt jelöli, hogy kicserélődnek a lét és tudat funkciói, az ember és környezete lényegei, hogy minden túlközvetítetté bonyolódik: a viszonyokból újra fenyegető dolgok lesznek, amelyek kiterjesztik amőba-csápjaikat az esztétikumon túl, az erkölcsi értékelések szintjére is.

Századunkban az avantgarde művészet elsők között érzékelte az esztétikum és etikum belső összefüggéseit. De ha visszatekintünk a művészet történetére, megállapíthatjuk, hogy ezek a viszonyok, sajátos fajsúllyal, mindig reális viszonyok voltak a művészi gondolkodás történetében, és mindig konkrét mozzanatokba rendeződtek az esztétikum—etikum bonyolult koordinátáiban. Ezúttal is csak az alapállásokra hivatkozhatunk

— a szép és a jó (kalokagathia),
— a szép és a rossz (démonikus),
— a csúf és a jó (romantikus),
— a csúf és a rossz („anti-struktúra")

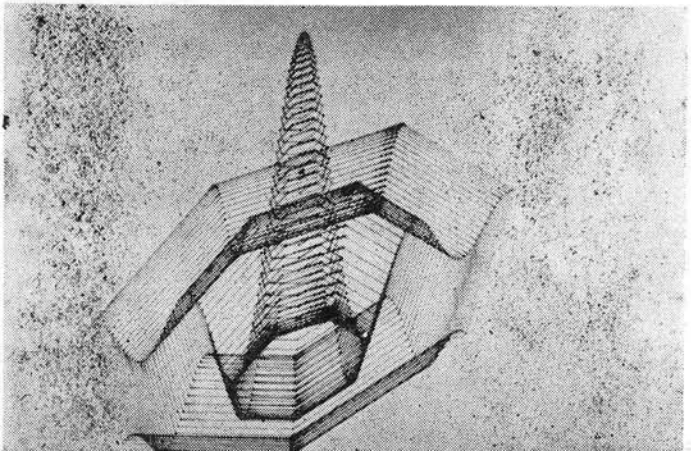
összefüggéseire.

Persze, valamennyi mozzanat minden korban megkövetelte sajátos modelljeit, amelyek aztán különböző művészi struktúrákban konkretizálódtak.

Az avantgarde által besűrített groteszk—transzcendens tengelyrendszer újranyitása és a pólusok felszabadítása csak az új társadalmi-történelmi tényezők révén vált lehetségessé; mert csak a szocializmus-kommunizmus társadalma képes az ember és környezete, az objektum és a szubjektum egyensúlyviszonyainak a megalkuvás nélküli helyreállítására. Az ember valódi magára találása mindig egykorú volt azoknak a művészi struktúráknak a megalkotásával, amelyek a gondolati, az érzelmi és a nyelvi egység közösségére alapoztak. A századfordulón és a két világháború között ilyen művészet volt a nemzeti iskolák (második felvirágzás) művészete; ezt követte új társadalmi talajon az *esztétikum—etikum*, a *hagyomány—újítás*, az *egység—sokféleség* és az *egyetemes—nemzeti* dialektikus viszonyai között fejlődő szocialista művészetünk, amelyben a sorsa fölött szuverén ember megéneklése tudatosított kívánalommá emelkedett.

A groteszk—transzcendens tengelyrendszer pedig továbbra is nyitott marad...

Mihai Jalobeanu: Komputer-grafika

SZILÁGYI ISTVÁN

EGY SZERENCSÉS REGÉNYHŐS KÁLVÁRIÁJA

Ha az író nem jelzi, hogy regénye önéletrajzi regény, nincs jogunk annak tekinteni, ilyenként vizsgálni akkor sem, ha ez netalán könnyebb, célravezetőbb volna az elemzés szempontjából. És akkor sem, ha ezt kínálná egyhősközpontú volta, sőt lineáris, kronológiákat tiszteletben tartó, az egy hős pályaképét is megrajzoló fejlődésregény mivolta.

Továbbá, a mű értékelésénél az sem szempont — régideje —, mennyi érdekes esemény zajlott le írója életében, „miken ment az író keresztül", mikből meríthetett. (A művész sorsa alakulása monográfiaírókat érdekelhet.) Ha „nagy élete" volt, ez talán az olvasó szerencséje, az ilyen szerző általában szélesebb olvasótáborra tarthat számot. Ha keskenyebb a saját sorspászta, a befogott spektrum azonos élességű kontúrokkal foglalható műbe — s ez talán az író szerencséje. Bár valószínű, részünkről ez az állítás nem nélkülöz némi önkényességet, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a művet az író alkata sorsánál is döntőbb mértékben determinálja. Az alkalom szüli a tolvajt, vagy a tolvaj keresi az alkalmat örök dilemmája ez. De hogy itt most vallomásosan líraiak legyünk: az író az emberi világ bizalmasa; s az már az érzékelési képességek végességén is múlik, mekkora környezet milyen mennyiségű hangjaira, színeire, eseményeire képes ráfigyelni, s ezekből mit, mennyit tud számon tartani és művébe emelni, aki nagy formátumú elbeszélésbe kezd. Annyi bizonyos, a nagy kiterjedésű hátországokkal rendelkező írók általában nem félnek széthúzni a frontokat. Hiszen olyan nagy katasztrófa akkor sem történhet, ha itt-ott beszakadna is a frontvonal.

*

Tompa István *Három Demeter* című új regénye késztetett a fentebbi morfondírozásokra. Ez a regény egy lehetséges ciklus első köteteként készült el, itt most mégis úgy szeretnénk tovább töprengeni fölötte, mintha a 418. oldalon a szerző nem jelezné: „vége az első kötetnek". Mindenekelőtt elkerülhetetlen, hogy ha nagyon vázlatosan is, ne mondjuk fel, miről is szól ez a könyv, s hogyan tagolódnak a benne foglaltak szerkezetileg.

1.

Valamikor a hatvanas évek legvégén kezdődik a regény *egyes számú jelene*, s az összidőtartam, amennyit e jelen a kötet végéig befog, talán két hónap lehet. Ennek a metszetnek a színhelyei („fontossági" sorrendben): egy tröszt igazgatói rezidenciája és környéke; a gyermekkori cimbora betegágya; családi otthon. Ezek között hajszolják életviszonyai és lelki-

ismerete, fizikai és pszichikai értelemben egyaránt, Demeter András, a jó negyvenes, tehát pályája delelőjére ért, magas beosztású vezető embert. Napjainkban sok szó esik időhiányról, ami egy bizonyos embercsoport életében krónikus, illetve akut, már-már válságokat előidéző. Anélkül, hogy le akarna beszélni valakit is arról, hogy trösztigazgatói székre vágyjék, Tompa, ahogyan ennek a Demeter András nevezetű embernek a munkaviszonyait egy gazdasági nagyegység élén bemutatja (lehet, szándékától függetlenül), szinte elképeszti az olvasót a mai társadalmi teherviselés bizonyos aránytalanságaival. Könyvoldalak tucatjain méri be, néhol percnyi pontossággal, egy nagyon is drága munkaidő hozamát: életbevágóan fontos döntések és bosszantóan fölösleges akadályoztatások vektorainak eredőjeként. Amellett, hogy a regénynek ez a rétege külön stúdiuma egy nagyon is égető társadalomszervezési kérdésnek, az is bizonyos, a bürokrácia anatómiájának ilyen ismerőjével, mint Tompa, nem találkozhattunk eddig hazai könyvoldalakon. S a jelenségre való figyelem-reáirányítás akkor is érdekes, ha a fúrások, frázisok, ankétok lovagjai — akik néha mintha csak azért kerülnének elő a föld alól is, hogy regényhősünk életét már-már kilátástalanná tegyék — képtelenek valós emberábrázatot ölteni. Talán a szerzőnek a jelenséggel szembeni türelmetlensége lehet — vagy e jelenség untig-ismerése? — az átvághatatlannak látszó bűvös körök eme alakjai megrajzolatlanságának az oka. Ugyanakkor érdekes lenne elsorolni azt is, hogy Tompa mi mindenhez „ért", visszakövetkeztetve, lebontva ezt a tudást az ebben a regénymetszetben fölbukkanó történéselemekből. Mert ez az ismerethalmaz akkor sem közömbös, ha általában azt tartjuk: az írónak az a dolga, hogy ismerje az életet, hogy legyen széles körű pozitív tudása is arról a világról, amelyben él stb. stb., neki, ugye, ez kutya kötelessége, ha egyszer ő az emberi világ bizalmasa... Tompa viszont, amikor egy grafikonok fölé görnyedő, termelési és beruházási problémákkal küszködő regényhőst megformál, mindezt szinte páratlan gazdaságszervezési, politológiai, vezetéstudományi, társadalomlélektani jártassággal teszi. (Egy helyt például a regénybeli tröszt vezérkara olyan munkaszervezési javaslatot dolgoz ki, amely a „valóságban" jóval a regény megírása után, valamikor a nyomdai átfutás ideje alatt került minálunk országosan a gazdaságszervezés napirendjére. Hiába na, az író tudatos új jövőbe lát... Hányféle érvényessége lehet egy ilyen alapigének is!) Persze nyilvánvaló, a prózaírói tudásnak általában nem ezek a legfontosabb összetevői, kellékei. Itt azért is hívtuk fel a figyelmet rájuk csak mint sajátosakra. És az sem valószínű, hogy éppen a gazdaságszervezési eszmefuttatás lenne a szépprózа kenyere — ha ugyan van a szépprózának kenyere. Mert ha úgy tennénk fel a kérdést, például ennek a motivációtöbbletnek a vizsgálatánál is, hogy elképzelhető-e az életnek valamely területe, amely ne szerepelhetne szépirodalomban — ha túlzsúfolt háttérként bár —, mindjárt megváltozna ez az optika.

Az egyes számú jelenben nagyjából a következők történnek: a tröszt Glória nevezetű alegységénél a vezetőség tagjai (igazgató, főmérnök, főkönyvelő) eszik egymást, de helybeli, valamint központi támogatóiknak „köszönhetően" Demeter András trösztigazgató képtelen közöttük „radikálisan" rendet teremteni. Ezt a helyzetet súlyosbítja, hogy főhősünk nem sokkal ezelőtt — kicsit a „régi motoros" jogán (de legalábbis attitűdjével) — „betartott" egy minisztériumi vezérigazgatónak, Sabinnak, aki ezt

nyilván nem nyelte le, s alkalomadtán várható, hogy benyújtja a számlát; egy minisztériumi embernek pedig az efféle leszámítolásra ugyancsak alkalma van: vizsgálatot rendel el éppen a Glória ügyében, a Glóriánál történtekért viszont Demeter András is felelős, akkor is, ha rég tudja a megoldást, s akkor is, ha ezt rég írásba is adta a minisztériumnak. Mindez így elmondva afféle bürokrata huzakodásnak tűnik. De ahogyan ennek a regényben megmutatkoznak az arányai, s ahogy a rálátás társadalmi dimenziókig „biztosított" — félelmetes kép. Félelmetes az a természetesség, ahogyan a hiúságában sértett állami hivatalnok a hatalmával élni kész; ahogyan összeköttetések, elvtelen kapcsolatok érvényesíthetők. És félelmetes az a magátólértetődés, ahogyan Tompa hőse mindezt tudomásul veszi, amikor szembekerül velük. Mert ezek a torz viszonylatok nem a regény idejében jönnek létre, Demeter András sem itt veszi tudomásul őket, úgy tűnik, itt — amint beléjük ütközik — ki tudja hányadszor —, már rég nem töpreng okaikon. Ezekben az összecsapásokban, az az érzésünk, egy-egy szenvtelen technokrata („csak-szakember") már-már arisztokratának számít. No de ezek a „jobb emberek" mind *a másik oldalon* vannak, később talán kiderül (a következő kötetekben?), hogyan kerültek oda. Mert azt, hogy Demeter András hogyan került az innensőre, tökéletesen megmagyarázza majd ennek a regénynek a kettes számú jelene.

De egyelőre nézzük, a fentebb jelzett bűvös körökben maga Demeter András hogyan él, s hogyan szemléli saját magát. Milyen ennek a meghajszolt embernek a magánélete? Nyilván, amilyennek elképzelhetjük. Holtfáradtan érkezik haza, a házastárs lassan belefárad a végeérhetetlen várakozásokba; kislányával elmaradnak a megígért séták; asztalán egyre halmozódnak az elolvasatlan szakmunkák, melyek a „lépéstartást" lennének hivatottak biztosítani. Lassan mindennek keseredik az íze, egyre halasztódnak a régi cimborákkal százszor megbeszélt dumapartik; szakadoznak a baráti szálak feltartóztathatatlanul. S mikor mindez, úgy látszik, állapottá rögzítődnék, cseng a telefon. (Ezzel indít a regény.) S abban, hogy cseng a telefon, semmi rendkívüli, a furcsa csak az, hogy nem minisztériumi ellenőröknek kell szállodaszobát szerezni, még csak nem is munkabaleset miatt zargatják odahaza: Pásztori Dénes lett rosszul hirtelen, Göcs, a gyermekkori pajtás, majd közgazdász pályatárs. További telefonálgatás, orvos ismerősök mozgósítása; gyors műtét, s aztán már ott szorongunk a klinika folyosóján, majd órákat töltünk később Demeter Andrással Göcs ágya mellett, mert ezek az órák az elkövetkezőkben helyet követelnek maguknak a legzaklatottabb napok rohanásában is. S ha Göcs nem gyomorrákkal későn operált nagybeteg lenne, Demeter Andrással való barátsága ugyanúgy enyészne el, mint a többiek. De itt kell ülni naponta, tartani Göcsben a lelket, áltatni, biztatni a régi barátot, s ez a kényszerű és mégis szívesen vállalt plusz-teher szinte észrevétlenül támasztja föl a hajdani Demeter Andrást — Frankot, a gimnazistát, majd az útkereső fiatalembert. Ezek az órák késztetik állandó mérlegkészítésre a jelen trösztigazgatóját is, sarkallva a saját életével való szembenézésre. De amint a két barát a tévét nézi, miközben beszámol egymásnak: Göcs magát is áltatva az egészségi állapotáról; András régi emberekről s a tröszt dolgairól mesél — néha már azt sem tudjuk, melyiket sajnáljuk jobban. Göcsöt, a plebejusi eresztés, örök jótanuló szuper-szakembert, aki legalább összebütykölt egy ízléses villát magának, s aki négy-öt éven át tekerte munkaidő után a szá-

mológépet, de végül mégis kidolgozta a saját üzemszervezési rendszerét? Egyik nap éppen András jön a nagy újsággal, hogy alkalmazták Göcs módszerét, s Göcs a hír hallatán halálraítéltén is talán élete legboldogabb perceit éli át. Ne Demeter Andrást szánjuk-e mégis jobban, aki hozta ugyan a jó hírt, de el kellett hallgatnia az igazság másik felét, hogy bár a módszert alkalmazzák, Göcsnek a nevét sem említik? S ne őt szánjuk vajon azért is, mert ő az, aki tudja, hogy Bori, a Dénes felesége, a korszerűen berendezett villába talán kinézte magának már a Göcsöt követő férj-utódot is? Néha elszorul a torkunk, s rájuk kiáltanánk, „meddig bírjátok még az ön- és egymás-ámítást?" Valahol itt lesz a regény regény. És itt válik a regény hőse önsorsát szemlélő emberré is. Mi pedig, amint a magát vallató Demeter András tépelődését követjük (újra csak könyvoldalak tucatjain), arra gondolunk, milyen különös erkölcsiségű is ez a regényalak, aki bár tudja, „mások előtt vizsgázni könnyebb", az önigazolás és önsajnálat veszélyes gleccserei között is vállalja a maga fölött való ítélkezés ódiumát. (Például: beolvasok egy hiú nagyságnak, az igazamat — bár alátámasztják azok a körülmények, melyek megfogalmaztatták velem —, mégis talán helyesebb lett volna elhallgatni, hiszen ha benyújtják azt a bizonyos számlát, ez nemcsak a személyemet érinti majd, hanem kihat a közösségre is, melyet vezetek. Vagy: a magam szintjén én is hatalommal bírok, ha nekem olvasnak be, én hogy járok el? Le tudom gyűrni magamban a riposzt kényszerét? „Házi használatra", elég eredeti módon, ezt úgy oldja meg, hogy maga mellett tart egy villogó szemüvegű, kiváló képességű közgazdászt, mint magába beépített tüskét, élő lelkiismeretén, mivel ezzel az emberrel méltánytalanul járt el valaha.)

Az viszont érdekes, hogy ez a Demeter András élete jelenére sohasem a miérttel kérdez rá, sohasem azon akad fönn, hogy volt-e értelme tettnek, vállalásnak, hanem azzal vallatja magát, hogy milyen mértékben felelt meg annak a valahol belül hordozott mércének: tett és vállalás. Vagyis: szó sincs itt afféle felsóhajtásokról, hogy „meddig tart még ez a nyomás?", „mikor lélegezhetünk már föl egy kicsit?"; vagy pláne: „élhettem volna gondtalanabbul, hiszen egy életem van nekem is". Nem, itt nincsenek alternatívák. Szinte azt kell éreznünk, hogy egyfajta furcsa „bűnhődés" ez, a hajdani jövőbe vetett hitért. Valahol a saját meggyőződését építgető gimnazista szinte gyermekien naiv forradalmár-álmai, jövőelképzelései bosszulják itt meg magukat.

*

S a rég volt gyermekembert szintén a halálra ítélt Pásztor Dénessel töltött órák keltik életre, mint mondtuk, s indítják útjára, mikor Demeter András egyik látogatása után föllapozza hajdani naplójegyzeteit. A régi füzetoldalakon fölelevenedő világ lenne a regény *kettes számú jelene*, mely szerkezetileg fejezetről fejezetre az elsővel együtt halad. Ezt a kettősséget pedig, el kell ismerni, bravúrosan oldja meg a regény tagolása. A nyolc, római számos nagy fejezet további ötven kis fejezetre osztódik, s ez a továbbtagolás lehetővé teszi a két jelen zökkenőmentes együtt-pergetését a nagyobb szerkezeti egységeken anélkül, hogy egyik helyszín- és cselekményvonulatnak a másik keretévé kellene válnia. Tehát: mindenik nagy egység indít az egyes számú jelenben; helyszín: a munkahely, néha az otthon, ahonnan Demeter András beteg barátjához indul; itt felidéződik

Göccsel közös srác-koruk, majd a látogatás után odahaza előkerülnek a régi füzetek, s ezekkel (általában a harmadik kis fejezettől) benne vagyunk a regény másik jelenében, mely tart a nagy egység végéig (háromtól kilenc kis fejezeten keresztül). A kettes számú jelen időtartama — mely végigpereg az első jelen hatvan napjával párhuzamosan — hat esztendő. Kezdődik az eszmélkedő tizenöt éves Demeter András kisérettségire készülődésével (1938 nyara), s tart Kolozsvár fölszabadulásának pillanatáig (1944. október). Így ennek a jelennek (oldalszámban is nagyobb terjedelmet kap) sokkal gyorsabban kell peregnie, hogy „lépést tarthasson" az előzővel. E két különböző „távolságú" idő regénybeli együtt-haladásának érzékeltetésére egy, a klasszikus regényesztétikából ismert hasonlatot használunk („a regény tükör, mely úton halad"), tovább alakítva, megduplázva a tükröket. Képzeljünk el (itt) azonos középpont köré rajzolódó két kört, melyek mezejét nyolc sugárral felosztjuk (nagy egység) úgy, hogy az a sugár, mely metszi a belső kis kört, ugyanaz érintse a külső nagy kört is. Az olvasó a körök középpontjában áll. A belső körön (egyes számú jelen) „útjára" indul az egyik tükör, halad, míg róla egy kép a külső, nagyobb körön (kettes számú jelen) várakozó tükörre nem vetül, mely ebben a pillanatban startol, majd sokkal fokozottabb iramban halad az előzőnél — hiszen itt már jóval nagyobb a körív a két sugár érintési pontja között.

*

De mielőtt megpróbálnók leolvasni a külső körön haladó tükörről, ami rajta pereg, hadd mondjunk el még néhány dolgot a regény egészének húsát-vérét képező epizódok szín-, terep- és mozzanat-állagáról. Tompa nagy kedvvel rendezi be színhelyeit, egyetlen olyan házba, szobába sem nyit be olvasójával, amelyben ne lenne minden a helyén, ne sugallná minden bútor és tárgy azoknak az egyéniségét s még inkább társadalmi-anyagi helyzetét, akik ezeket használják, közöttük élnek. Nincs a regényben olyan kert, bár, étterem (szereti a patyolat abroszokat — persze: ki nem?), utcarészlet, ahol ne igazodnánk el leírásai alapján. De ez a körültekintően megrajzolt környezet Tompánál nem válik drámai percek ágyazatává (nem azért lóg handzsár a falon, hogy kellő pillanatban érte nyúljanak); és ugyanakkor önálló életet sem kívánnak élni itt, mondjuk, a bútorok, mint a tíz esztendővel ezelőtti francia új regényben. Mindezt bármiféle számonkérés nélkül jegyezzük meg, csakúgy, mint azt, hogy Tompa semmiféle áttételességnek nem híve; nem él jelképek ballisztikai lehetőségeivel. S ha az elején frontokkal példálóztunk, hadd mondjuk meg itt — a regényírást hadviseléshez hasonlítva —, hogy bár Tompa harcmodora korszerű (lásd szerkezet), eszközei nem csodafegyverek. Nem is lenne az baj, hogy a szerző nem rendelkezik, mondjuk, a lírai sűrítés lézersugarával, hanem inkább az, hogy egyes mozzanatok körülményeskedő agyonírásával gyakran a cselekmény ritmusát is lefékezi. Lehet, kíméletlenség ezt az észrevételt illusztrálni is, de megtesszük, annál is inkább, mert remélhető, ha előbb nem, az elkövetkező kötetek megjelentekor ez a szövegrész is újra kiadásra kerül, s akkor az ilyen kisiklott mondatokon még igazítani lehet, vagy el lehet kerülni őket: „Szinte úgy tűnik, nem is egészen biztos, hogy igaza volt"; „S nekem eszem ágába sem jutott neheztelni emiatt"; „És András nagyon hálás ezért. Semmi mást sem kell tennie, mint belehelyez-

kedni a fiatalasszony által könnyed természetességgel megszabott keretbe" stb.

Na de inkább lapozzuk Demeter András régi füzeteit, figyeljük a kettes számú jelent.

2.

A félárva Andris — vagy tán egészen az —, a református kollégium kisdiákja, két agglegény nagybátyja (Simon és Gyula) és vénkisasszony nagynénje (Mari) környezetében nevelkedik. Mindhárom kitűnően egyénített regényalak, a gyermek korán elhalt édesanyjának idősebb testvérei, s azért külön hálásak vagyunk nekik, hogy végül is a gondjaikba vett kicsi legényt nem valami agresszíven nevelik. Nem nyúzzák lecke-kikérdezéssel; kikunyerálható tőlük a tánciskola s idővel a teniszfelszerelés. Gyula bank-cégjegyző, végeredményben ő biztosítja a család vagy inkább furcsa együttes számára az anyagiakat; Simon különös baloldali értelmiségi típus, a külvilág szemében tengő-lengő kávéházi lélek, valójában a legtisztábban látó felnőtt Andris környezetében. Nagy ritkán mozgalmiak tűnnek fel a háza táján, s a gyerek korán megsejti vitafoszlányokból, egy-egy ottfelejtett Korunk-számból, hogy nagybátyja számára a polgári létforma néhány látszata milyen titkokhoz paraván.

Ennek a jelennek a másik színhelye Bogát, egy dél-erdélyi üdülőtelep, amely valahová Brassó környékére képzelhető el a faluval együtt, amelyben Andris apja körorvoskodik. Itt telnek el a kisdiák vakációi. Micsoda környezet, micsoda vakációk! Ebben a helységben élnek a nagyszülők is, Kati nagymama, a katonás csángóasszony és idős Demeter András, a régi vágású nyugalmazott járásbíró, aki régideje túl van azon, hogy fölrezzenhetne még a világ zajaira. A legidősebb Demeter puritán világának ellentételeként ott a Kert, a másik Demeter-panzió, melyet a körorvos második felesége, Nadja Bronecki tart fenn, jórészt a maga széles körű lengyel, görög, francia s ki tudja még milyen nációkból ötvöződő félarisztokrata rokonsága számára. Előkelő, összeszokott, bogaras társaság, jórészt fővárosiak: bukott színésztől tábornokig — valódi „jobb emberek" —, közöttük még szenátor is akad. Az egész közösség furcsa, bonyolult társadalmi képződmény, körükben idegen a hangos szó, annál kevésbé a flört. A csángó személyzet szinte föllélegzik, amint a panzió konyhájába visszavonulhat. A viselkedési szabályok itt egyedül az orvos Demeter Andrással kivételeznek, aki ha beteghez hívják, öregedő dámák epekedő sóhajtozása közepette hagyja magára a társaságot — úgy tűnik, sokszor nem esik nehezére. Nos, ennek a színhelynek a megrajzolásában Tompa igazán elemében érezheti magát. A Kerten csak átsuhanó arcok vonásai is emlékezetünkbe vésődnek. Pedig történni ezen a különleges szigeten nem történik semmi különösebb. Regényt olvasnak (franciát, de sokat), pletykálnak, kirándulnak, ki-ki életkora és vérmérséklete szerint. De a tábornokot nem a mi jelenünkben szarvazta fel a felesége (ez is az előző idényben történt). S ha a szenátor egyszer őfelségét idézi, az már szenzációszámba megy. A legifjabb Demeternek pedig csodálkozni semmin sem szabad, bármennyire is idegen számára ez a világ, mely ellen esetleg a pingpongasztalnál lázadhat. No meg talán azzal, hogy a személyzet közül nem áll ellent

Esztinek, a fiatal csángó asszonynak, akit a férje otthagyott. Apjával rendszerint kétszer beszélget egy-egy ilyen vakáción: érkezésekor s amikor elbúcsúzik. Néha már annak is örvendünk, ha idős Demeter András kiküldi az autóbuszmegállóhoz unokáját, hogy számolná meg, az utolsó járattal hány vendég érkezett. Andris magányossága itt — hiába a maga módján csöppet sem „elidegenedett" társaság — kolozsvári „otthonánál" is didergetőbb. Mert Kolozsvárt legalább ott hortyog a szomszéd szobában Simon, aki néha mégiscsak pallérozgatja, s valamiképpen a fiú jövőjére is gondot visel. No és ott az iskola, Kémény meg Göcs, a haverek, majd később a hűvös kispolgárlány, a szépséges Julika, akit ha reménytelenül is, de ideig-óráig szeretni lehet. Mégis mindezek jelenlétével együtt elhisszük az ifjú Demeternek, hogy bántja az élet szürkesége, és végül azért sem neheztelünk rá, amiért magárahagyatottságában talán a kelleténél többet meditál. Mindenesetre, ennek az állapotnak a túlrajzolása, ha egyébre nem, arra igencsak alkalmas, hogy Tompa a véletlenszerűt és a sorsszerűt együtt vonja be a magát kereső fiatalember pálya- és meggyőződésalakításába. Tehát az, hogy az eszmélkedő, magányos fiatalember „szellemi" fogódzókat keres a maga-eligazításhoz, ez szükségszerű. Hogy a Simon asztalán éppen baloldali filozófiai irodalomba lapozhat bele, ez sorsszerű. S hogy ez a két tényező arányosan jut szerephez a hős irányválasztása pillanatában, ezzel kiküszöbölődik az a régről ismert erőszakoltság, mely hasonló tárgyú regényeknek az elmúlt évtizedekben nagyon megtépázta a hitelét.

Mivel a kettes számú jelen felnőttei nem tolonganak a fiatal Demeter András körül rokoni érzelmeikkel — talán ennek köszönhetően? —, a „külvilágtól" sem szigetelik el; sőt, Gyula és Simon, de a Kert vendégei is kiváló „antennáknak" bizonyulnak: rádiót hallgatnak — ahol nincs villanyáram, ott telepest —, felkiáltanak a napihírek olvastán, hadviselő országok esélyeit vitatják. Aztán a világ változásai, amint Kelet-Európa felé gyűrűznek, a kettes számú jelen színhelyei biztonságát is kikezdik: Bogátot 1940 őszétől országhatár választja el; Demeter doktor a határtól északra vállal állást, a Kert Nadja gondjaira marad; új arcok, más egyenruhák és slágerek s az előzőnél képzettebb politikai rendőrség. Ekkorra Demeter András már egyetemi hallgató, Göccsel a közgazdasági karra iratkoztak, Kémény medikus lett.

És milyen szerencsés ember ez a Demeter András: az igazi megpróbáltatások várattak magukra, míg felnőtt férfivá lett. Mert most már meggyőződése, kiformálódott világképe eligazítja a háborús évek szakadékai között, és megvédi az életében elkövetkező tragédiák lélekroncsoló hatásától is. Gyula bátyja kórházba kerül, majd Simont letartóztatják; a kolozsvári állomáson egy készenlétben tartott rabszállítmányt bombaszőnyeg semmisít meg; valószínű, hogy ott pusztul el Simon is valamelyik vasúti kocsiban. A fiatal Demeternek tevőlegesen alig lehetett köze a mozgalomhoz, talán annyi, hogy valamelyest gyanúsnak érezhesse magát. Ezért miután a németek megszállják a várost, s az egyetemi kurzusok megszakadnak, jóakarói tanácsára lakást változtat. Most már a túsz-állapot is megkérdőjeleződik — túl kell élni: hónapokat? heteket? —, hogy az egyre többet vitatott elkövetkező idő egyáltalán rátalálhasson — mikor kiváltani értük jön — a maga túszaira.

*

Tompa István *Három Demeter* című regényében csak nevet közel száztízet adott. Ezek jó része (mintegy hetven) nyilván csupán név marad: cselédek, diáktársak, teniszpartnerek, katonatisztek, fizetőpincérek, dzsesszmuzsikusok neve. De a következő harminc név a száztízből már úgy talál gazdát, hogy jól kivehetők az arcvonások is: ezek a pályatársak s a távolabbi rokonok. S ez már rengeteg. Hogy aztán a főhős körül közvetlenül húzódó gyűrűben legalább tíz, minden tekintetben megformált, „hús-vér" regényalak mozogjon. Viszont ezeknek a figuráknak zöme a kettes számú jelen lapjain „él". Sőt, a közbülső „gyűrű" regényalakjainak a java is. Ugyanakkor ebben a jelenben a hősök egymáshoz való viszonya sokkal „titokzatosabb", mint az egyes számú jelenben. Néhol az iránt nem illik érdeklődnünk, ki honnan jön, máshol pedig, hogy ki miből él. Szinte azt sugallják ennek a jelennek az alakjai: „olvasd le arcunkról, kik vagyunk, azért állít az író ilyen árnyaltan eléd". Az egyes számú jelenben viszont éppen a viszonylatok tisztázottak, ott senkiben sem hagy a szerző kétséget afelől, hogy melyik alakja merre tart, mit akar. Az pedig érdekes és valós írói hozzáállás, hogy a szereplők meggyőződését nem elsősorban osztályhovatartozásuk határozza meg. A szűkebb és főleg tágabb értelemben vett rokonság és köre, melyben Demeter András nevelkedik, igaz, „homogénnek" semmilyen szempontból nem mondható (egy helyütt az is leíródik ezekről az emberekről, hogy „modern értelemben" nem gazdagok; a regényből ez több ízben ki is derül), mégis távol él a kor társadalmának plebejusi rétegeitől. Távol akkor is, ha naponta érintkeznek velük. Talán ebből fakad az a nosztalgiaszerű különös anti-parvenűség, amellyel Andris — s itt leírhatjuk, vele együtt: Tompa — a plebejusi világot szemléli. Az „egyszerű" emberek nála szinte kivétel nélkül melegszívűek, szorgalmasak, családjuknak élők, konok szavatartók, házuk tája ragyog a tisztaságtól és így tovább. Sorsuk alakulása viszont sok esetben szánnivaló (Göcs esete vagy az öreg harcos Gligoré); talán mert tiszta emberségük miatt védtelenek. Tehát ha a Tompa hőseinek meggyőződése, világképe a társadalmi hovatartozástól ugyan nem mindig determinált, annál döntőbb e hovatartozás meghatározó szerepe a jellembeliek alakulásában. Az is érdekes, hogy a társadalmi gravitáció mágneses mezői (Tompa talán reá sem figyelt) milyen szorosan tartják, mennyire kötik a regény szereplőit. Nincsenek itt sem egyik társadalmi csoportból a másikba való visszahullások, sem osztályhatárok áttörései; nincsenek feltörekvő, a másik oldalra vágyó, jobb emberek világába kívánkozó Lucien de Rubemprék. Szinte csodáljuk, hogy ebben az általában illúzióktól mentes emberi környezetben a főhős Demeter András hogyan építi ki hitét s alakítja jövőszemléletét. Talán éppen a látott illúziótlanság tagadásaként? Csak így lehet.

*

Manapság elég kevés regény születik. Hogy miért, az okok valószínűleg nem csak alkotáslélektaniak, szociológiaiak is. Irodalomszociológiaiak. A regényötletnek, a „sujet"-nek önmagában, amiből írnitudással könyv lehet, gyenge az árfolyama; a nagyobb méretű életmetszet műbe foglalása — s ez az, amire kevesen és ritkán vállalkozhatnak — még mindig a legjárhatóbb útnak bizonyul. Tompa erre az útra vállalkozott, szerintünk sikerrel.

JEGYZETEK

Sors – jelképpel és anélkül

Méliusz József születésnapjára

„Mi oly korban éltünk, amelyben egyikünknek ez volt a sorsa" — egy elfelejtett költőről írták ezt le nemrég. „Mi is oly korban éltünk" — válaszolta Méliusz Geo Bogzának, mielőtt a tél elől s 65. születésnapja elől a messzi-mediterrán Cap-Martin-be utazott.

Aki egy ember sorsával egyidőben született (s Méliusz ünneptelen ünnepére fogalmaz itthoni üzenetet), bizonyára rosszul olvassa majd ezt a sorsot. Talán mert olyannyira benne él e korban, hogy sors helyett mindenütt jelképet olvas, magatartás helyett szerepet, történelem helyett — egy könyvet. Ez a könyv lenne szerzője sorsa?

Aki e könyvvel egyidőben született (valamikor 1943 áprilisa és 1973 augusztusa között), bizonyára rosszul olvassa majd ezt a könyvet is. Talán mert — a jelképeket átugorva — tényeket, múltja tényeit keresi benne. S jobb híján a könyv történetével is beéri.

Ez a kései olvasó tehát a könyv szövege helyett a könyv sorsában keresi saját történelmét. Elfogadja a fikciót, hogy történelme azoknak a könyveknek a története, amelyek gyermekkorával együtt kiestek az emlékezetéből. A Sors és jelkép *is ilyen könyv. Alkalom arra, hogy most felfedezze magának egy kiadás történelmi kontextusát: a Magyar Népi Szövetség Kiskönyvtárának füzetei közt a* Tanú a nép *című riportot, a Józsa Béla Athenaeum könyvei közt az első romániai magyar könyvnap kiadványait.*

Ez a kései olvasó így hát gyanakvással fogadja a szerzői szándékot: a könyv sorsának jelképesítését. Őt a szerző és a szöveg önmagában vett sorsa érdekli, a könyv 1949-es, 1956-os, 1968-as és 1972-es környezete. Mivel az utó szó e tekintetben inkább szűkszavú, mint bőbeszédű, az olvasó kénytelen a könyv sorsán túl a könyv szövegét is ténynek tekinteni.

Ahhoz, hogy a szöveget ténynek tekinthesse, a fiatal olvasónak le kell számolnia az illúzióval, hogy ezt a könyvet az ő okulására írták. Nem enged tehát a restaurátor szirén-énekének, nem akar választani az átjavított és az eredeti szöveg között. Neki az 1946-osra éppúgy szüksége van, mint az 1973-asra. A szöveg nem változataiban, hanem történelmi változásában érdekli. A fiatalabb és „joggal kritikus korosztályok" tehát nem azt keresik a könyv lapjain — elődjeik tegnapi megjelenítésében —, amik ma ők. De a szövegben is azt keresik, hogy kik ők és honnan jöttek. A szövegben is hagyományaik folytonosságát keresik. Ebben talán a szerző intése szerint járnak el.

Mit tehet azonban e „kritikus korosztályok" olvasója, ha a szöveg maga csupa jelképekből áll? Persze a jelkép is tény, mely szerzőre és olvasóra egyaránt jellemző. És az olvasó tudja, jelképet csak abból lehet csinálni, amink van. Ez a nemzedék tehát a jelképek változásán méri a szöveg változását. S a jelképek, úgy tűnik, ahelyett hogy sűrűsödnének, inkább szám szerűleg növekednek egyik változattól a másikig. Mintha megnőtt volna a nagybetűs szavak ázsiója. Kisbetűsből nagybetűsbe fordul át a nemzetiséggel való azonosulás kulcsszava: a Sors, és mellette az Anyanyelv, a Kollégium. Pátoszt kap az Igazság, Szépség, Szabadság, Ésszerűség, Függetlenség, Jog, Béke, Valóság, Hid, Szó és Gondolat, elhatalmasodik a Hatalom, a Rend, a Semmi, az Úr és az Elviselhetetlen, megszemélyesül a Bécsi Döntés. Csak a háború marad mindvégig kisbetűs.

A jelzők növekvő gátlástalanságát is számba veheti az olvasó. Miért lesz a vadból barbár, a borzasztóból észvesztő és az észvesztőből rémületes? Miért és hogyan lesz az éreztük- és sejtettük-ből visszamenőleg is tudtuk és biztosak voltunk benne? A „kritikus korosztály" összefüggést keres a főnevek, jelzők és igék változása között. Megpróbálja kiolvasni a szövegből a főnevek, jelzők és igék több mint negyedszázados történelmét.

A kései olvasó azonban, aki végül is magatartásbeli, etikai hagyományait keresi a szövegben, legfőképpen a jelképek tartalmára van utalva. A történelmi példákkal viszonylag könnyű a dolga. Ezek ugyan a szerző mentegetőzése szerint elkoptak az idők folyamán, mégis a könyv legmaradandóbb elemei: nem kellett hozzájuk tenni vagy elvenni belőlük, mindössze itt-ott magyarázni kellett őket. A magyarázat azonban nem az olvasóra tartozik. A kései olvasónak az a dolga, hogy a jelképek történelmi példatárából megtanulja kiválasztani azt, ami ugyan közhellyé kopott, de új tartalommal lehet megtölteni. El kell választani azt, ami ma is időszerű, attól, ami már csak közvetve, tényeire lebontva lehet időszerű.

Persze nehezebb a dolga egy robbanásokkal változó világban helyét kereső ember jelképeivel. Egy nemzetiséget, osztályt és hazát egyszerre változtató és választó ember bonyolult idegenségére és gyökér-keresésére, magányosságára és közösség-keresésére, sors- és Európa-vállalására alig van példánk a történelmi példatárban. (A valóságban annál több.) Ezért a sistergő terminológia, a nálunk oly ismerős irodalmi és nyelvi szecesszió. Az együttélés konkrét emlékezete helyett az irodalom esztétizáló emlékezete.

Vigyáznunk kell magányos öregeinkre. Ha el is távolodnak tőlünk szerepben és nyelvben, kollektív emlékezetünkre: hozzánk intézett üzenetükre sohasem volt nagyobb szükségünk, mint ma, el kell fogadnunk minden érvényes üzenetüket, szóljon az akár az utószavak, akár a főszövegek mély rokonságú és egymásrautalt nyelvén. Meg kell tanulnunk az öregek nyelvét; nekik már nincs idejük megtanulni a miénket. Meg kell tanulnunk akkor is, ha anyanyelvünkön belül — más a mindennapi logikánk. Mert miénk a magányuk, az emlékezethiányuk, s a sorsuk — jelképpel és anélkül.

Aradi József

A szobrász metamorfózisai

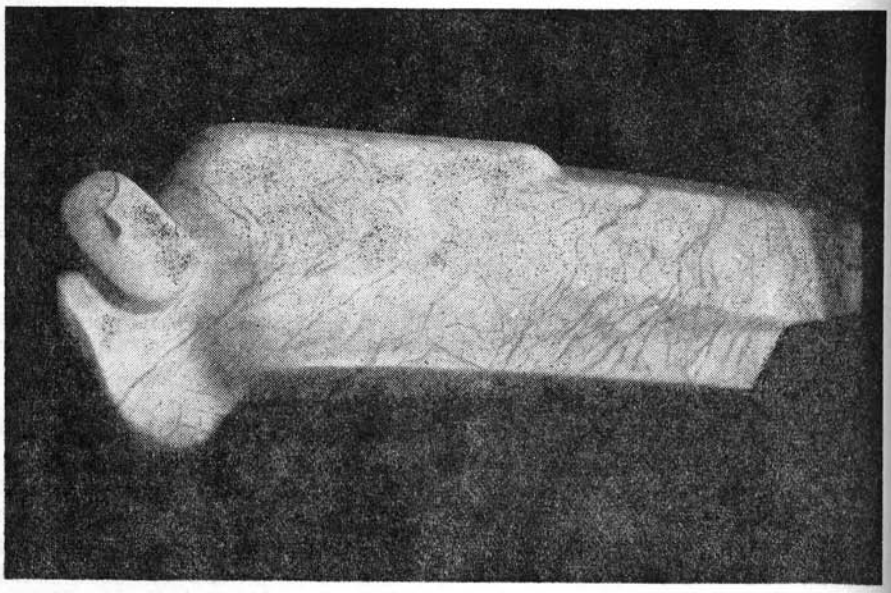
Honnan ez az óriási felfogásbeli változás? Hogyan lehetséges, hogy az egykori műveivel drámai hatásokat kiváltó Löwith Egon most a míves szobrok mesterévé lett? Jó ez így? Vajon nem megy egyénisége rovására? ... Kérdést kérdésre halmozhatunk. De a választ csak a munkák adhatják meg. Azok igazolhatják alkotójukat.

Csak röviden az előzményekről. Művészetének első, az 50-es évektől a 60-as évek elejéig tartó időszaka a háború és a meghurcoltatások rettenetes élményeiből táplálkozott. A mondanivaló határozta meg a formát. Löwith Egon túllépett az akkori idők dogmatikusan értelmezett realista igényein, s elnyújtott figuráinak megalkotásában expresszionista túlzásokhoz folyamodott. Művei felzaklattak, nyugtalanítottak. De nem mindig vezettek el a művészi megnyugvás, kielégülés, katarzis érzéséhez. Természetes követelményként állíthatta a szobrász ezek után maga elé azt az igényt, hogy szép formákat alkosson. Így jött aztán egy nem túl hosszú keramizáló időszak — a megnyugtató, a harmonikus keresése, a visszafogottság, a halkszavúság jegyében. S ezzel párhuzamosan néhány eszményített vonalú szobor. Még mindig elnyújtott alakú női torzók, de már mint a gyöngéd, lírai szépségek kifejezői ...

1965-ben Löwith Egon súlyos betegségbe esett. Három évig nem vehetett vésőt a kezébe. Töprenghetett léten és elmúláson, s talán ott, a nemlét közvetlen közelében érezte meg igazán az emberi élet szépségét. Énje áthangolódott, s amikor újra munkához láthatott, már tudta, hogy mit kell tennie. Négy éven át tartó, pihenést, nyugalmat nem ismerő tevékenység eredményeként nagyméretű egyéni kiállítással jelentkezhetett 1973 áprilisában a kolozsvári Képzőművészeti Szövetség tágas helyiségében. Így ünnepelte meg ötvenedik születésnapját.

A hosszú időn keresztül egysíkúan drámai, majd átmenetileg ugyancsak egysíkúan lírai korszaka után új munkái az ellentétek egysége jegyében fogantak. Ezek a művei úgy nyugodtak, hogy van bennük valami feszítő is. És úgy árasztják a feszültséget, hogy egyben meg is nyugtatnak.

Különböző eszközökkel éri el ezt az ellentétekből épülő egységet. Megteremti, de mindjárt meg is bontja a harmóniát. Alapjaiban magáévá teszi a klasszikus szépségideált. Nem a csúnyát, a természetes arányoktól különbözőt keresi — a szép formát igyekszik megvalósítani. Ez önmagában azonban kevés volna. Érzi, tudja, hogy korunk életérzése mást is kíván. Hiszen racionális művész Löwith Egon. Szinte semmit nem bíz a véletlenre. Van néhány pusztán dekoratív szobra (például a sík formákból megszerkesztett Madár*) vagy plasztikája (így homorú körtükörformákból álló konstrukciója), de ezek érzésem szerint nem az igaziak; egysíkúak, hiányzik belőlük a Löwithnél már elmaradhatatlannak tetsző ellentétes hatás. Igazi modernsége figurális szobraiban mutatkozik meg. Ezek között is találunk fokozatokat. A* Birkózók *azt bizonyítja, hogy a mozgásellentét önmagában még nem elegendő. Stilizált, síkszerű, hajlított tömbként ábrázolt, két szembenálló, összefogózkodó figurát látunk. Szembenállásuk harmonikus szoboregységben valósul meg, de ennél többet nem kapunk. Egy lépéssel előbbre jut az* Álmodozásban. *Alig hátrahanyatló nőalakja valóban a nyugalom érzését fejezi ki — tömören, feszülő izgatottság-*

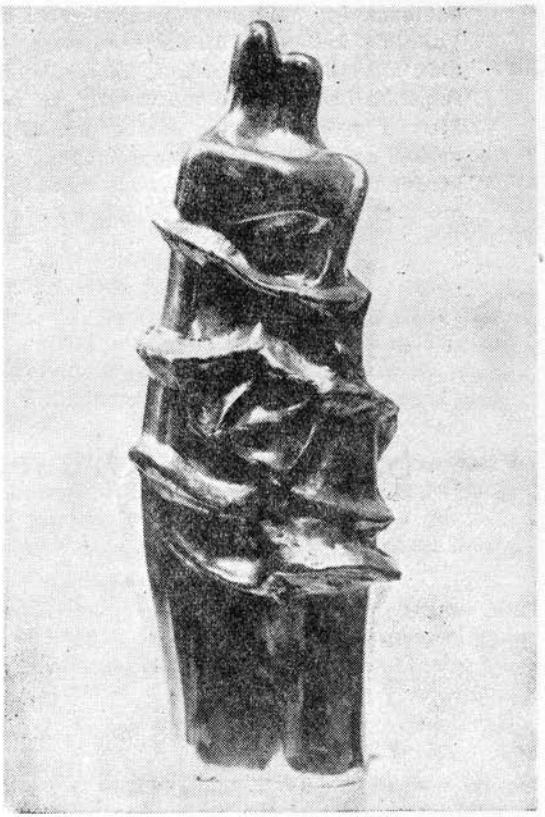

Löwith Egon: Gondolkodó

gal. De a test summázó ábrázolását nem támogatja kellőképpen az arc jóval naturálisabb naivitás-kifejezése. E tömbhatású szobrok legkiválóbbjai a Gondolkodó, *az* Öreg kor *és a* Nyugalom. *Formai megoldásuk szintén harmóniát áraszt, s az ellenpontozást a feszítő tartalom adja. Ez töri szét a fekvő figura nyugalmát, tölti meg nyugtalansággal a botjára támaszkodó Öreg szoboralakjának halkságát. S ez sarkall arra, hogy a két nagy, ellentétes tömbre épülő fekvő aktfigura láttán töprengeni kezdjünk, s a sokszor megmagyarázhatatlannak tűnő művészi hatás titkát próbáljuk feszegetni.*

A művek másik csoportja a klasszikus formaeszményből indul ki. A görögösen fegyelmezettből, a szikáran fenséges harmóniából. De: valamivel mindig megbontja a „tökéletest", s ezzel biztosítja az ellentét-hatást. Hősi torzóján *például a jobb láb és a bal kar csonkjának ellentétes irányú lendülete a zárt egységet megbontó elem.* Antik stílusú szobor *című, kisméretű művén (bronz) egyrészt a felső test födetlensége és az alsó test drapériába burkoltsága adja a klasszikus feszültséget, de a művész a figura jobb térdénél megnyitja a drapériát, szabálytalant vive ezzel a szabályosba.*

Még szembeötlőbb ez az ellentétjáték barokkos szobrain. Az Üzeneten *az idealizált vonalvezetésben, eszményítő felületkiképzésben megnyilvánuló klasszikus harmónia és a drapéria barokkos gyűrűzése biztosítja a kettős egységet. Még tagoltabban, már-már klasszikus fegyelemmel s éppen ezért érzésünk szerint túl racionalizáltan valósul meg a klasszikus—barokk ellentét a* Táncban. *A kecses testtartású nőalak bal oldalán a haj hullámzik le barokkos omlással a csípő magasságáig. Ahol ez véget ér, ott kezdődik a jobb oldal megbomlása a ruhaanyag lobogó kifelé gyűrődésével. S mert odalenne a feszültség, ha minden ilyen matematikai pontossággal kiszámítottnak hatna, úgy töri meg a művész a mellrész nyugalmát ívalakú hármas redőzéssel, hogy nem állít*

Löwith Egon szobra

annak egyensúly-ellentétpárt. Legszélsőségesebb szobra ebben a típusban a Győzelem, *amelyen a barokkból a romantikába csap át a drapéria szabálytalan lobogása. Nem is ismétlődik meg más munkákon az ilyenféle, többnyire külsőségekre alapozott nyugtalanság. Az a jellemzőbb Löwithre, hogy a kevéssel, a formai lefokozottsággal minél inkább a lényegre szorítkozón fejezi ki magát. Az érzelmek széles skáláján játszik ilyenkor.* Filozófusának *és* Shakespeare-jének *bronzalakjában a groteszk és a szikár fensége egyesül. S az eredmény? Egy kis cinizmus, egy kis komolykodó komolyság, játék a „naggyal", a „szenttel". Formajáték (a lefelé süvegszerűen elkeskenyedő testalakkal) és tartalomjáték (a komoly és komolykodó keverésével).*

Legteljesebbnek, legmodernebbnek a Szerelem *című kis bronzszobrát érzem. Egyik legutolsó alkotása ez. Meghittséget és egymásrautaltságot, együvétartozást és összezártságot, gyönyört és kínt, harmóniát és harmóniátlanságot egyszerre fejez ki. Megbomlik a klasszikus arányrendszer az alakoknál, görcsösebb, töredezettebb, szabálytalanabb a drapéria abroncsszerű, a két egybeolvadó figurát egymáshoz láncoló gyűrődése. A hatás még az eddigieknél is feszítőbb, nyugtalanítóbb.*

Ha tavaszi kiállításának izgalmai óta nem ülne újra töprengőn, magakeresőn, nagy halom — munkák számára előkészített, de még munkába nem vett — mészkőtömb között Löwith Egon, azt mondhatnánk, hogy „megtalálta"

önmagát. Így csak azt jegyezzük meg: az utolsó négy év termése őt igazolta. Vállalnia kellett az újrakezdést, mert így tudott előrelépni. S azok számára, akik szeretik előre gyártott, jól meghatározható, nagyszerűen körülírható skatulyákba behelyezni a művészeket, itt az újabb talány. Vajon mi jön ezután? Mert a gyönyörű, már önmagában is lírai hatást kiváltó alabástrom után, amiből az említett művek nagy többsége készült, a mészkő törvényei már mást kívánnak. S elképzelhető, hogy néhány év múlva egy újabb arcváltozásnak, művészi metamorfózisnak lehetünk majd a szemtanúi.

Gazda József

Sziszüphosz–Orpheusz

„Ma és jelen két világ: a ma az a múlt ölelése, a jelen a múlttól elszakadó, önmagát építő világ; az a világ, amely önmaga mer lenni — az önmagával szembenéző világ."

(BRETTER GYÖRGY: *Vágyak—emberek—istenek*)

Sziszüphosz visszatért a máslétből a létbe. Sziszüphosz, a körmönfont, életében becsapta az embereket, halálában az isteneket. Becsapta az isteneket, akik ironikus mosollyal kísérték naiv tettét ...

Sziszüphosz öröme határtalan volt. Megadatott neki az, ami eddig egyetlen halandónak sem: visszatérhetett a máslétből.

A máslétben az emberek szellemei, a tudatok töprengenek a lét ki nem használt lehetőségein, ostromolják Tartarosz áttörhetetlen falait. A testnélküli rációk elkeseredett harca ez, lehetetlen kísérlet a visszatérésre, a visszatérhetetlenség, a test pusztulásának tudatában.

Az istenek a világot létre, nemlétre és máslétre osztották. A lét a van világa. A nemlét tökéletlen: a nincs, de a van szférája is; a van szférája a létben, s ez az alkotás, a mű. A máslét a van illúziója, a nincs realitása. A máslét büntetés: az istenek büntetése a máslét létének érvényesítésével; a test büntetése a tudaton azáltal, hogy megszűnik; a tudat büntetése a tudaton azáltal, hogy feleszmél, tisztában lesz a hiánnyal, a lét elszalasztott lehetőségével.

Sziszüphosz tehát visszatért a máslétből a létbe, a büntetésből a — büntetésbe ... Bűnhődött, mert ott és úgy folytatta, ahol és amikor abbahagyta. Bűnhődött, mert Sziszüphosz csak a látszatlétbe tért vissza. Ez a lét — a máslét volt. Visszatérése a létbe már sziklagörgetés. Sőt! Sziszüphosszá válásának pillanatában már sziklát görgetett.

Lehetőséget kapott a sziklagörgetés valami mással való felváltására, de az istenek tudták, hogy Sziszüphosz számára a lehetőség sosem válik valósággá. Sziklát görgetett, mert mindig ugyanúgy, ugyanazt cselekedte.

A ma, az a „múlt ölelése". A sziszüphoszi ma, az a múlt, ma, jelen, jövő tökéletes azonossága.

Sziszüphosz cselekszik. Sziszüphosz nem cselekszik. Sziszüphosz boldog. Sziszüphosz boldogtalan. Sziszüphosz él. Sziszüphosz meghalt. Sziszüphosz van, és Sziszüphosz nincs. Sziszüphosz van, mert van mint Sziszüphosz, Sziszüphosz nincs, mert csak mint Sziszüphosz van, tehát nincs.

Azzá vált, amivé lett. Bűne az, hogy elfogadta, törvénnyé emelte maga számára ezt a létet. Nem tudott, vagy nem akart tudni (?) másfajta létről. Sziszüphosz lényegévé tette a lét e formáját, s ezért bűnhődött. Bűnhődött anélkül, hogy tudott volna erről. A vegetálás örömével gurította a sziklát, melyet sorsává tett, s azt hitte, hogy ez a tökéletes boldogság. Azt hitte, mert csak a látszat-mában, a máslétben élt.

Orpheusz életében létezik: alkot. Halálában megszűnik mint Orpheusz, de tovább él mint orpheuszi dallam. Orpheusz véges mint orpheuszi lét, végtelen mint orpheuszi dallam. Végessége az övé, végtelensége másoké.

Orpheusz lényege az orpheuszi dallam, de ez a lényeg, az emberi lényeg: az alkotás. Műve emberi mű, dallama emberi dallam.

Az alkotás csak akkor kap értelmet, ha másokévá lesz. Orpheusz műve másokévá vált, másokévá válhatott, mert lényeg, mert emberi lényeg, mert alkotás. Műve, végesekben létező végtelen, véges emberi létekben megnyilvánuló végtelen lét.

Orpheusz lényege a véges létek végtelenének, idők végtelen idejének igenlése, az idő igenlése.

Sziszüphosz a máslétben görgeti sorsát, a sziklát, de görgethetné a létben is. Görgeti is! Tudat nélküli teste a kicsapongás, dorbézolás, csalás szikláját a létben, testnélküli tudata a ma, látszat-ma szikláját a jelen hegyére. A hermetikusan zárt végtelenben végzi mechanizmusát.

Megkapta a végtelen teret, elvesztette a véges—végtelen időt. Elvesztette, mert eggyé lett magaalkotta mechanizmusával, feloldódott benne. De ez nem az emberi, ez a sziszüphoszi lényeg.

A circulus vitiosus állandó ismétlődéséből számára nincs kitörés. Nincs kitörés, mert nem tud, nem akar tudni, nem tudhat a lehetőségről. S ha a lehetőség fel is villanna — mint ahogy fel is villan — előtte, soha nem használhatná ki: a máslétben elvesztette az embereket, az időt. A máslétből nincs többé visszatérés. Számára megszűnt az idő, hisz nincs szüksége rá; ugyanazt cselekszi mindig. Sziszüphosz léte: az idő, az emberek tagadása.

Sziszüphoszt megajándékozták büntetésével. Megkapta azt, amit egyetlen halandó sem, s olyan büntetést kapott, amilyent egyetlen halandó sem. Sziszüphosztól elvették az időt. Halhatatlanságot nyert ezáltal, de ez a halhatatlanság borzalmas: sem múltja, sem má-ja, sem jelene, sem jövője nincs. Számára csak a sziklagörgetés van a múltban, mában, jelenben, jövőben.

De az istenek kegyetlensége határtalan: megmutatják a jelen—jövőt, a létet, az időt, az elmulasztott lehetőséget, a végesben létező egyetlen, értelmes végtelen lehetőségét.

Elpusztítják Eurüdikét, Orpheuszt az alvilágba küldik érte, s Orpheusz lantjának hangjai elárasztják, betöltik Hádész birodalmát.

Sziszüphosz megpihen egy pillanatra, s mélyen elgondolkozik. Jegyezzük meg jól: elgondolkozik! *Már csak gondolkozhat, a cselekvés lehetősége nélkül. Rájön arra, hogy becsapták, hogy saját magát csapta be, hogy az ajándék büntetés volt. Rájön arra, hogy teste megszűnt szelleme számára, a létet végérvényesen felváltotta a máslét. Tudja, teste és szelleme többé nem egyesülhet. Tudja, az együttes cselekvésben megvalósuló totalitás lehetőségét többé soha nem használhatja ki.*

Sziszüphosz szelleme emészti önmagát, szeretne megsemmisülni, de nem lehet: megkapta a halhatatlanságot. Sorsa mozgás a térben, látszatmozgás, s ezentúl ennek tudata.

Sziszüphosz szenved. Orpheusz alkot!

Schleininger Tamás

A budapesti Kassák-kiállításról

Tűhegyes ceruzák egész kötegben, folyóiratszámok, egy szemüveg, amit, azt hiszem, csak íráshoz használt, és a híres „Kassák-kalap"... Emlékszobák ravatali rendjét, megvallom, valahogy mindig hamisnak éreztem. Nem tudtam elhinni (amit pedig sugallni akarnak), hogy minden azonmód maradt meg, mintha az elhunyt „éppen most" kelt volna ki a karosszékéből. Dehát itt nem fért kétség az elrendezés hiteléhez. Egy halkszavú, őszbecsavarodott hajú asszony, Kárpáti Klára (1939-től Kassák Klára — a második feleség) éppen harmincéves élettársi automatizmussal igazított a tárgyakon. Mondták: ha akarom, bemutatnak. Nem akartam. Úgy éreztem, közelebbről figyelhetem meg, ha mint ismeretlen kiállításlátogató nézem végig, ahogy a tárgyak között jár, ahogy elgondolkozva áll meg a relikviák egyike-másika előtt. Mit is mondhatott volna többet annál, amit ez a nagyszerű kiállítás akár az életrajz intimitásából is bemutatni kívánt.

Kassák Lajosnak számos kiállítást rendeztek életében. Persze, azok Kassák, a festő bemutatói voltak. A magyar proletárforradalom emigránsának Bécs és Berlin galériái nyíltak meg. Azután a századelő avantgarde-jának újrafelfedezői, mai méltatói nem engedik kihullni nevét a nagy formabontók névsorából. A düsseldorfi Dada-kiállításra, a kollázs 60 évének párizsi bemutatójára s ismét a Dada-hívek párizsi Musée d'Art Moderne-beli seregszemléjére kérik ki otthoni műveit.

Ez a mostani kiállítása mindegyiktől különbözik. A budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum törekvéseivel, ahogy mondani szokták, „profiljával" teljes összhangban életmű és pálya egészét kívánták az érdeklődők elé tárni. Műfaji különlegessége miatt volt számomra is nagyobb élmény, mintha csak képeit vagy csak irodalmi hagyatékát — megőrződött kéziratait — láttam volna.

Az értékelők máig vitatják, miben adta Kassák a legtöbbet. Egy dologban értenek egyet tökéletesen: olyan univerzális tehetség volt, aki az avant-

garde csillagzata alatt egyesítette a saját és a formabontásra receptív pályatársak törekvéseit. Ha a századelőnek a megújulásért indított, lélegzetállítóan gyors és izgalmas stafétájában magyarok is célvonalba érkeztek, annak Kassák tevőleges részese, tevőleges szervezője volt. Talán ebben a teljesítményben, ebben az összeredményben mérhetők meg igazán hagyatékának értékei.

Nem tudom pontosan idézni, amit egy Erdélyből elszármazott (különben Kassák-ellenző!) pályatársa mondott róla, de körülbelül így hangzott: Érckakasnak képzeltem mindig, aki palánkjára felrebbenve rikoltotta bele kételyeit a világba. Mindig akkor, mikor már nagy volt a csend, és nagy volt a béke. Öregkori éveinek egyik ismerője, Nemes Nagy Ágnes pedig így határozta meg művészi indulásának „axiómáit": eltörölni minden eddig-valót, a régihez semmiben sem hasonló újat teremteni.

Ez lenne hát a kassáki mű lényege? „Érckakas" voltához nincs mit hozzátennünk. Úgy igaz — akkor is, ha nem kevés iróniával mondták el róla. Ebben hasonlít leginkább az izmusok prófétáihoz — és persze az örökös formatagadásban. Ebben közelíti meg leginkább az avantgarde manifesztumok hangját.

„A művészet pedig — írja — ott kezdődik, hogy az ember olyasvalamit és úgy tudjon megcsinálni, ahogyan azt még mások nem csinálták meg..." Ez a kiállítás mindennél jobban példázza, hogy a tagadáson semmiképp sem megsemmisítést értett. Ha avantgarde lapjainak hangvételével — írhatnám így is: művészetpolitikájával — sokan nem is értettek egyet, s ha ő maga határolta el magát olykor nem is ellenséges, csak kevésbé aktív társadalmi rétegektől, életműve mégis beépül korának egész kultúrtörténetébe. Tagadáson azt értette: a régi formák továbbélése, lassú és kínos agóniája nélkül kell a XX. század műveltségében újat adni.

A kassáki aktivizmus is feltétlenül ezt jelenti. Ha irracionalista elképzelések szülik is az önmagáért való cselekvést hirdető aktivizmust, a világháború tisztító viharában az aktivizmus hívei közül sokan, magától értetődően Kassák is, társadalmi felelősségtudattal követelik a változást.

A Petőfi Irodalmi Múzeum életmű-kiállítása a Kassák-hagyaték ilyen sokrétegű összetevőit mutatja fel. Képek sorakoznak a falakon, azután minden bevezető nélkül fényképek, montázsok, verseinek fakszimile-kéziratai, majd ismét képek, rajzok, Kassák-versek sajátkezű illusztrációi, folyóiratok maga tervezte fedőlapjai váltakoznak. Egy betű-kép kollázsára (1922!) merész ötlettel fénykép-önarcképét ragasztja be, amint írógépe mellett dolgozik... És levelek sokasága. Avantgarde folyóiratainak szerkesztési titkai, a munkatársakhoz fűződő kapcsolatai elevenednek meg bennük. Rengetegen lettek a hívei, és nem kevesek tagadták meg. Művészetszemléletének sarkos és erőszakos volta, türelmetlen vagy éppen tarthatatlan állásfoglalása csendes szakításokra, de még többször polemikus elfordulásokra vezettek. Mindez a múlté már...

Képeit nézem. Két korszak művei sorakoznak a falakon. Az emigrációtól számított festő-voltának képi hagyatéka, majd az ötvenes évektől, átmeneti belső emigrációba vonulásától újraéledő munkásságának termése. Megértem, miért tartják a kollázs úttörőjének is. Kollázsai ötletesek, grafikailag kiérleltek, nagy képi kultúrával szerkesztettek. Konstruktív képei (a magyar aktivizmus, amint ezt Moholy-Nagy vagy Bortnyik művészete is példázza, a képkultúrában a konstruktivizmus híve) különösen a Bauhaus törekvéseivel rokonok. A képarchitektúra mint fogalom is Kassák invenciója! Nemcsak a magyar művészet, a külföld is így tartja ezt számon. Geometriai formák esztétikus viszonya —

valahogy így határozta meg szerkesztett felületeinek lényegét. De továbbmenően, e dekoratív formáknak önmagukban is „kollektív szellemiséget" kellett sugallniuk. Lehet (majdnem biztos), hogy a mai néző, különösen ha csak egy-két képét látja valahol, legfennebb a színes felületek dekoratív szépségét, harmóniáját fogja fel bennük. Kassák és nemzedéke (gondolok itt a mi Mattis Teutschunkra is) még hittel hirdette: a modern ember, az új társadalmak szellemisége igenis visszaadható ebben a dekoratív — végül is absztrakt — művészetben. Így írták, így propagálták, nem is hatástalanul. Mindehhez azonban a kor és emberének ismerete, történéseinek átélése kell. Ez a múzeumi kiállítás, ha nem is hozhatta a teljességet, térbe és időperspektívába helyezte Kassák műveit.

„Kassák-kalapos" fényképét nézem meg még egyszer, és képei hangulatához annyira találó verssorait próbálom memorizálni.

merre fordul az árnyék amin röpülök
fekete vagy fehér ez a pont
tengeren ringatnak hogy kiáltsak
hallgatok
alszom

Murádin Jenő

Népi gyógymódok, orvoslási szokások

Azt hinné az ember, hogy a meglehetősen polgárosult Kalotaszegen a népi gyógyítás és a vele kapcsolatos sokféle szokás régen kihalt. A valóság egészen más. Kalotaszeg-szerte még rengeteg népi gyógymód él, s ugyanazzal a ragaszkodó konzervativizmussal magyarázhatjuk, amellyel megőrizték viseletüket, hímző, faragó és bútorfestő művészetüket.

A kérdés a természetfeletti erőkkel való gyógyítástól az empirikus orvoslásig sok mindent felölel, s nem bonthatjuk alkotóelemeire, hiszen a gyógyítási tapasztalat és annak misztikus köritése a nép szemléletében határvonal nélkül folyik össze; az ősi szokások a sokszor misztikus babonaanyagba olvadva adódnak át az utódoknak. Az elkülönítést rendkívül megnehezíti a mai falukép is. A művelődési élet olyan információs anyaggal látja el a falvak lakosságát, hogy annak fénye erősen elhomályosítja vagy éppen megkérdőjelezi az ősi gyógyító eljárásokba vetett hitet. A falvakba is kijutó orvos és az orvosi rendelő jelenléte pedig empirikus gyógymódjaikat teszi fölöslegessé. Ennek ellenére — főleg a központoktól távolabb eső falvakban, de helyenként még az orvosi rendelők tövében is — fellelhetők a babonákkal összeforrt, tapasztalati gyógymódok, különösen az idősebb korosztálynál. Egy helyen, egyszerre előfordulnak az ősi betegápolási eljárások és a tudományos megalapozottságú gyógymódok, a kettő még egyelőre békésen megfér egymás mellett. Egy-egy betegség gyógyításában a kialakulási idősorrend is sokszor érvényesül még, hiszen gyakran az ősi gyógymódok előző végigpróbálása és hatástalan volta hajtja a beteget az orvoshoz. Egy biztos: a kalotaszegiek általában sokkal több

gyógymódról tudnak, mint amennyit elhisznek és gyakorolnak. Ez a tény elénk vetíti az 50—100 évvel ezelőtti kalotaszegi embert. A népi gyógyszerek sorát pillanatnyilag még csak kiegészíti a „bróza" (szódabikarbóna), az „ineresztő pópium" (metilszaliciumos kenőcs) vagy az orvos rendelte antibiotikum, de kétségtelen, hogy a népi gyógyeljárások, főleg a legrégibb, a természetfeletti erőkkel és a varázslással történő gyógymódok háttérbe szorulnak. A mai generáció többnyire már nem hisz bennük; sokan csupán megengedik, hogy nagyszüleik „ártalmatlan" próbáikat rajtuk elvégezzék.

Ezek az eljárások néha valóban „ártalmatlanoknak" tűnnek, máskor viszont egyenesen elképesztőek. Az, hogy derék- és hátfájás esetén az igen használatos eljárást, a „megtaposást" csak a „hetes" (a hetedik gyermek), az ikergyermek vagy legrosszabb esetben egy özvegyasszony kellett hogy elvégezze, vagy hogy fülfájás esetén a fülbe dugott, saját készítésű viaszgyertyát égettek el (Bogártelke), nem befolyásolta sem ilyen, sem olyan irányban a betegség lefolyását. De már a náthásoknak a kapca elégetésével történő megfüstölése, a kutyamarás által okozott sebnek egy babszemmel való eldugása, a „pokolvarnak" összetört kőrisbogár, liszt és pokolvarfű keverékével való gyógyítása, a sárgaságnak néhol a viaszpohárban befalazott, máshol befalazatlan 9 élő tetűről, 9 poloskáról és ugyanannyi bolháról — hosszú időn át történő vizivásos eljárása, valamint a nyílt sebeknek „pucigporral" (a régi kemencék melletti alvóhelyen összegyűlt por), szúporral (Ketesd) vagy „húgyos földdel" való kezelése (Szentlászló) csak súlyosbította a bajbajutottak amúgy is súlyos betegségét.

A ráolvasások is eléggé divatosak még e vidéken. Az árpának a szemről való „leáratásánál" egészen hosszú verses mondóka divik még ma is. A fejfájás, a lázas betegségek (forró-hideglelés), az igézés és szeplő gyógyítására szintén mondogatnak pár mondatos „varázsszöveget".

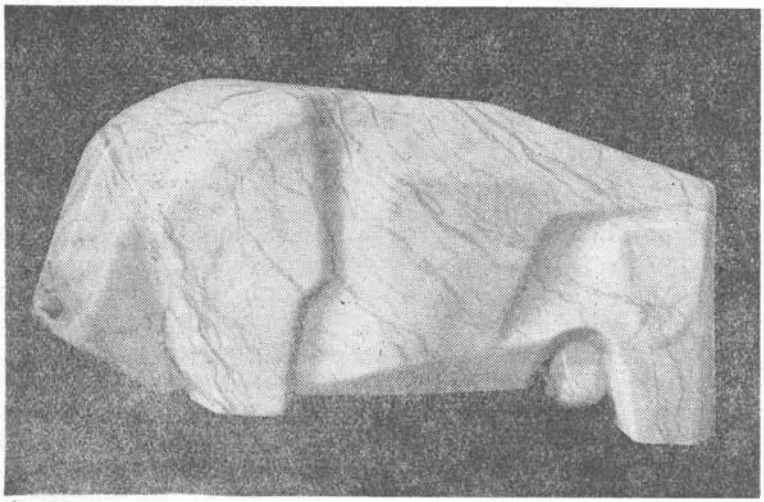
A gyógymódoknak egy másik, elterjedt kategóriáját az analógiás eljárások alkotják. Ebben az esetben a betegség külső megjelenési formáját és színét hasonlítják össze a természetes jelenségek, növények, állatok, tárgyak alakjával, színével, és a megegyező tulajdonságukat használják fel a betegségek gyógyítására. Erre vonatkozólag talán legérdekesebb egy nyárszói példa. Az ember és állat szédülése, „káptyássága" esetén azt tartják, hogy a huzat vagy szél okozta, amely behatolt a fülön keresztül. A betegség gyógyítására előkerül a „szélkalannyél"; ez nem egyéb, mint többszörösen megcsavarodott ág, amelyet szintén „a szél alakított ilyenné". Ezzel a „szélkalannyél"-lel dörzsölik meg többször is a szédülő beteg fejét, a fa felcsavarodásának irányával ellenkező irányban körözve. Hitük szerint a szelet ezzel a fordított mozgással ki tudják húzni a fejből.

Az alak mellett a szint tartják nyomravezetőnek a betegség gyógyításában, de gyakran csupán a név is elegendő. Így például a „kíkpokolvaron kíkfejtőt" húznak keresztül, és a beteggel „kíkszamártövis" (Cirsium furiens) teát itatnak, a szamárköhögéses betegnek szamártejet és szintén szamártövis-teát adnak, a sárgaság ellen pedig csupa sárgaszínű orvosságot javallanak. Ilyenkor a sárgarépába fúrt bemélyedésből itatják (Nyárszó), de néhol abba is vizeltetik a beteget (Sztána), és csaknem mindenütt a beteg sárga viaszból készült pohárból iszik, amelybe aranygyűrűt tesznek. Arannyal versenyző (homoki pimpó — Potentilla arenaria), szentgyörgyvirág (tavaszi kankalin — Primula veris) és pünkösdi rózsa (zergeboglárka — Trollius europaeus) sárga virágjából és a növényből főzött teát itattak vele.

A jellegzetes formával, színnel és szaggal rendelkező virágok mintegy „felkínálják" magukat az ember számára, aki a két tulajdonság között kapcsolatot vél „felfedezni". Ez a kapcsolatteremtés nyilván önkényes, de hát kialakulása idején más, tudományos álláspont híján útkeresést jelentett. Ilyen módszerekkel mégiscsak sikerült bizonyos eredményeket elérni, s szükség volt rájuk, hogy az ember megtalálja a hatékony, a tudományos eszközt.

Kalotaszeg-szerte a gyógyászatban állandóan használt növények száma több mint hetven. Ezek hatóanyagait a népi megfigyelésekre alapozva kutatta fel a korszerű tudomány. A nép gyógytea-készítésének receptjeit ma már tudományos közlések ismertetik, intézményesen megszervezték a gyógynövények gyűjtését, árusítását is. A beléndek (Hyosciamus niger), cintoria (Centaurium umbelatum), cickafark (Achillea), fekete nadály (Symphytum officinale), fodormenta (Mentha piperita), kékiringó (Eryngium planuum), mezei zsálya (Salvia verticillata), pirosló hunyor (Helleborus prespurenscens) ma már minden gyógynövényleíró munkában szerepel. Más növények hatóanyagainak a felkutatása még várat magára. Feltárásuk korunk vegyészeinek érdekes feladata volna. De a gyakorlati felhasználáson túlmenően a gyógynövények, orvoslási eljárások és a varázsigék tanulmányozása érdemleges megfigyelésekhez juttathatja a történészeket vagy a néprajz művelőit is. Az ugyanis sok tekintetben jellemző egy falura, nagyobb tájegységre, népcsoportra, hogy milyen füvekkel orvosol, miféle gyógymódokat alkalmaz, vagy minő hiedelmek, mondások kapcsolódnak a kuruzslásokhoz. Más növényekkel gyógyítanak az alföldön vagy a havason, eltérő a vándorpásztorok vagy a megtelepült földművesek orvoslási eljárása, hiedelemvilága, de eltérést jeleznek a civilizáció különböző fokán álló tájegységek is.

Vasas Samu

Löwith Egon: Bika

FÓRUM

Új Napló Váradon

Ady Endre 1901. május 22-én ezeket írta a *Nagyváradi Napló* szerkesztőjének: „Én hát meguntam másféléves iskoláját a megalkuvásnak, bármennyire szerettem légyen is azokat, kik társaim voltak a munkában. De ugyane másfél év alatt ismertem és szerettem meg nagyon ezt a csodálatos levegőjű, merész, hódító várost, melyet elhagyni még nincs erőm, hajlandóságom. De megismertem Önt, Szerkesztő Úr, az Ön igaz szavú lapját is. Egy a kérésem. Jelöljön maga mellett helyet annak az újságírónak, akinek még nem csupán kenyérszerző az újságíró penna. Független, becses hatású, őszinte lapjának fogadja katonájává." Jó ötven esztendő óta Nagyvárad azt a hagyományt idézi, amelyet Ady Endre tolla, a *holnaposok* jelentkezése, a századelő szellemi pezsgése munkált ki számára. S amelybe immár egyképpen beletartozik — nagy szintézisteremtő az idő! — Janus Pannonius is, Pázmány Péter is, Csokonai is, Iosif Vulcan is, a magyar és román progresszió minden vállalható öröksége. Ebben a városban, amelyet Ady nem elfogultságból nevezett „csodálatos levegőjűnek, merésznek, hódítónak", azóta minden irodalmi kezdeményezés, lapindítás, írói est *folytatás* kíván lenni. A nagy örökség serkent és kötelez (vagy néha egyenesen bénít!). Volt példa arra, hogy ezt a hagyományt ki akarták sajátítani, de megkerülni, mellőzni soha nem lehetett. Váradon újságot írni, lapot szerkeszteni Ady nélkül lehetetlen!

Három esztendő óta újabb magyar folyóirat kíván munkálkodni a bihari progresszió, a román—magyar kölcsönös megismerés, a nemzetiségi öntudat jegyében, érdekében. A megyei pártbizottság és a megyei néptanács magyar nyelvű napilapja, a *Fáklya* időnként, alkalmakként folyóirat jellegű és rangú mellékletet ad ki, *Bihari Napló* címmel. Már az elnevezés jelzi a váradi hagyomány folytatását, hiszen az egykori *Nagyváradi Napló* címével csendül össze. Az új *Napló* szerkesztői majd minden számukban módot találnak az Ady-kultusz ápolására, ismételten hangsúlyozva elkötelezettségüket. Mindjárt induláskor közölték a készülő *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* terjedelmes címszavát Ady Endre emlékének romániai ápolásáról, később Ady-novellát adtak közre, az első román nyelvű Ady-kötetről számoltak be, az Ady-filológiát új adatok közlésével gazdagították, s nyilvánvalóan igen sok riport, irodalmi emlékezés hivatkozik a költő váradi éveire. Persze, mindez önmagában még nem jelent okvetlen hűséget Ady szelleméhez. Az eddig megjelent hét szám mindegyikében azonban érezni a feltörő becsületes, néha bizony bátortalan szándékot arra, hogy Ady nyomában járjanak. S ha ez nem is mindig sikerül, ha a hangütés, a látásmód sokszor kényszerűen nem érheti el az Adyét — tehetség, adottságok és ezer más körülmény szól bele az ilyesmibe —, a *Bihari Napló* egyetlen jelentősebb közleménye sem méltatlan a mába kivetülő hagyományhoz. Ennél na-

gyobb elismerést talán nem is igényelnek a mai *Napló* lelkiismeretes, küszködő, fáradhatatlan szerkesztői.

Három év alatt hét szám jelent meg a *Bihari Napló*ból, mindegyik harminckét oldalon. A mellékletek nincsenek számozva. Az első 1970 decemberében hagyta el a nyomdát, a második melléklet éppen egy esztendő múlva — 1971 decemberében — követte. Az 1972-es évben már bizonyos rendszerességgel három kiadványt olvashattunk, májusban, júliusban és decemberben; 1973-ban pedig, december elejéig, két számot kaptunk kézhez, júliusi és októberi keltezéssel. A szerkesztői felfogás érdekes változását észlelhettük a három év alatt. Az első számok nagyobbára *napilap jellegűek* voltak, vagyis minden olyan rovat, műfaj képviselve volt, amelyeket a napi sajtóból ismerhetünk. Fokozatosan áttértek azonban a súlypontos számok szerkesztésére, vagyis a hangsúlyozottabb folyóirat-jellegre, és az 1973-as két szám már egy-egy nagyobb tematikai egység körül épült ki: egyik a Bihar megyei múzeumokat tekintette át, másik a bihari néprajzi kutatásokat.

Természetesen, e két utóbbi, kimondottan súlypontos szám is közölt időszerű társadalmi-gazdasági anyagokat, irodalmi alkotásokat, szórakoztató rovatokat. Előbbiek a melléklet létjogosultságát teszik biztonságosabbá, utóbbi rovatok a több ezres vásárló közönség szórakozási igényeit veszik tekintetbe. A *Bihari Napló* ugyanis már indulásakor nagyobb példányszámban jelent meg, mint bármelyik magyar nyelvű irodalmi-művelődési szemle eddig ezen a tájon. Az olvasói érdeklődés bizonysága, hogy a melléklet egészében elfogy, s nemcsak Bihar megyében vannak várakozó olvasói, hanem — személyes tapasztalatunkból is állíthatjuk — az ország minden magyarlakta vidékén. A *Bihari Napló* immár beleépült a romániai magyarság irodalmi tudatába, művelődési életébe.

Elsőrendű és következetes törekvése a *Napló* szerkesztőségének, hogy bemutassa a mai bihari valóságot. Sajnos, ez a tisztes szándék ihlette eddig a legkevesebb emlékezetes írást. A napilap-jelleg, a mindenről egy kicsit és éppen csak borzolva a felszínt — itt azonnal kitetsző lesz a többi anyag társaságában. Fura módon élvezetesebbek, hitelesebbek azok az írások, amelyek a váradi és bihari múlt eseményeit, forradalmi hagyományait idézik fel, és erőtlenebbek, halványabbak a pezsgő jelen krónikái. A való élet nem tud eléggé életessé válni a *Napló* ipari és mezőgazdasági cikkeiben, félig-riportjaiban, gazdasági beszámolóiban. A Gubán Balázsról közölt portré-féle (szerzője Boros Endre) színesebb, hihetőbb, élvezetesebb, mint a sokkal nagyobb súlyú kérdésekről közölt ankétok, kerekasztal-beszélgetések, oldalas felmérések. Különös tartózkodást érezhetünk a jelen konfliktusainak felvillantásánál — ábrázolásukat meg sem kísérlik —, mintha a párt nem biztatta volna erre ismételten a toll munkásait, s mintha a jelenkori összeütközések, egymásnak feszülő jelenségek, konfliktusok feltárása idegen feladat volna a *Napló* számára. Ne legyünk igazságtalanok, a melléklet nem egyedül marasztalható el emiatt, de Ady városában valahogy szembetűnőbb ez is. Az a hajdani *Napló* járhatott volna csupán a váradi korzó napos oldalain. De akkor aligha jelentkezik katonának hozzá Ady Endre!

Leggazdagabb az irodalmi termés. A *Napló* szerkesztői igen érzékenyen vigyáznak mindarra, ami igazán váradi haladó hagyomány. Előbb talán nem is a versekről, novellákról ejtenénk szót, hanem a hagyományfeltáró igyekezet országosan is fontos eredményeiről. Az 1971. decemberi szám, a *Familiá*ban megjelent első közlés nyomán, közreadja dr. Petru Groza eddig ismeretlen levelét Vlad Spoială tanárhoz az egykori Arany János-ünnepségek előkészületei kapcsán. Mint közismert, a nagy román államférfi 1957. március 3-án az *Előré*ben emlékezetesen szép, őszinte levélben köszöntötte Arany János ünneplőit. A most közreadott Groza-levél — elismerés a *Familiá*nak, amely elsőnek publikálta, 1971 októberében! — újabb ta-

núsága, hogy milyen mély érzelmi kapcsolat fűzte a bácsi diákot, a későbbi miniszterelnököt és államfőt, a lelkek békéjének munkálóját a legnagyobb magyar epikus költőhöz. E levél előzményei: Vasile Spoială, mint a váradi múzeum igazgatója, 1956. szeptember 15-én felkérte Grozát, hogy pártfogolja Arany János évfordulójának megünneplését. A választ betegágyán írta Petru Groza, lábadozása idején:

„Sorai hozzájárultak lelkem megerősítéséhez... Ehhez a megerősödéshez egyéb is hozzájárult: Önöknek az a szép kezdeményezése, amelyet a mi Erdélyünkben több mint 1000 éve együttélő román és magyar nép egymáshoz közelítése terén tettek... Hosszas betegségem folyamán hónapokig mozdulatlanságra voltam kényszerítve. Amikor aztán az orvosi megszorítások kötései lazultak kissé körülöttem, legkedvesebb kezelőim egyike, Dr. Kahána — régi erdélyi értelmiségi, a magyar irodalom jó ismerője — meglepődve hallotta kérésemet, hogy hozza el nekem könyvtáramból Arany János kötetét, a Toldi-trilógiát.

Ezt a pompás kötésű, aranyozott fedőlapú kötetet nem a piacon vettem, hanem mint a szászvárosi »Khun Géza« magyar református liceum VIII. osztályának román diákja kaptam, tanév végén, líceumi első díjként a magyar nyelvből és irodalomból elért eredményeim elismeréséül, s amint az első oldalán a dedikációból kiderül, e könyvvel együtt egy aranyérmet is átnyújtottak akkor nekem.

A külső világtól való teljes elzártságom óráiban Arany János e munkája hetekig, hónapokig volt csodálatos társam — orvos barátom sorról sorra végigolvasta nekem."

Irodalmi szociológiánknak is hasznos munkát végez a *Napló*, amikor olyan bihari parasztköltőkről ad hírt, mint Sárközi Gerő vagy Földi Janka. Az árpádi Sárközi Gerő egykor sokat szereplő „őstehetség" volt a romániai magyar irodalomban. „Sárközi Gerő a bihariak mind erősebb hangú és egyre híresebb parasztköltője... — írta róla 1933 áprilisában az *Erdélyi Helikon*ban Reményik Sándor. — Friss, meleg, eredeti, természeti képeiben Erdélyi Józseffel és Bartalis Jánossal hasonlítható össze, és mégis a maga lábán jár, senki utánzója." A bihari parasztköltőt azóta mindenki elfeledte. A *Napló* riportjából tudjuk meg, hogy él, ma is dolgozik a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Többre is kíváncsiak lennénk, de Horváth Anna írásából nem olvashatjuk ki például, hogy Sárközi kezében miként akadt el végképp a versíró toll; hogyan látja régi és mai önmagát. Miként izgalmas lenne ez a Földi Janka esetében is, aki vagy két évtizeddel ezelőtt *Kádár Kata* balladájából operaszöveget írt. Felkapták az újságok, a népi tehetség diadalát ünnepelték. Aztán... elfelejtették. Implon Irénnek elmondja most — a *Napló* hetedik számában jelent meg a riport —, hogy közben életregénybe kezdett, azt is abbahagyta, írógépe sincs már meg (azon írt!), szeretné végképp legyűrni magában az írás kényszerét. Mikor és miért szólal meg egy népköltő, parasztköltő, s mikor és miért hallgat el, eddig is el lehetne — kellene — jutni életsoruk végiggondolásában. Kiből és miként válhatik egy Horváth István, s miért kell másoknak visszahullni a névtelenségbe?

Biharban ugyanis most is élnek „falusi költők", fiatalok is. A *Napló* rendszeresen és szívesen közöl tőlük. Gábor Ferenc több sikerült, jó versét olvashattuk; Páskándi Géza nyilvános biztatása, úgy látszik, kedvét növesztette. Máté Imre Érmihályfalváról küldi a *Napló*nak verseit. (Azóta önálló kötettel jelentkezett.) Sorsuk közügy.

Váradon, Biharban élő írók, költők, tollforgatók mind teret kapnak. És mind teret kérnek! Horváth Imre majdnem minden számban szerepel, költeményekkel, anekdotákkal, aforizmákkal. „Öreg" költő számba megy már Fábián Sándor is. Vagy Tóth István. És a műfordításban Bölöni Sándor. Mellettük egész raj fiatal szeretné önmagát a költészetben megmutatni. Gittai István, Mérei Csilla, Gera F. Attila. A prózaírók között az elszármazott Váradi B. László — a „régi" váradiakat

is hűségesen számon tartja a *Napló*, és ők is a folyóiratot —, Bonczos István, Nagy Ilona, mellette Millye Ibolya, Szilágyi Aladár, Köteles Pál, Török Miklós, F. Diós-szilágyi Ibolya nevével találkozhatunk gyakran. És a Gy. Szabó Gyuláéval. Szívszorítóan szép írásai a magányról azt az érzést sugallják, hogy ez a negyven körül járó, különös módon halk és szemérmes újságíró (aki bizonyára restelkednék az *Utunk*nál, *Igaz Szó*nál önmagától jelentkezni) igen jó prózaíróvá nőhetné ki magát.

Hagyományápolás és a modern irodalom döntő kérdései egyképpen helyet kapnak a hasábokon. Cseke Péter érzékletes riportban vezeti végig az olvasókat Petőfi erdélyi útjain. Erdélyi Ágnes emlékét egyik barátja villantotta fel, meleg közvetlenséggel. Okos tanulmányok teljesítik a hagyományidézést a jelen irodalmáról, az érthetőségről és modern törekvésekről, az értékről és az ocsúról. Robotos Imre és Fábián Sándor véleménye érdemli figyelmünket.

Állandó gondja a *Bihari Napló*nak a folklór. Utóbbi számaiban nagy összeállításokat olvashatunk friss bihari gyűjtésekből. A legújabb melléklet súlypontja a népköltészet és a néprajz. Faragó József tanulmánya vázolja a bihari magyar folklór gyűjtésének történetét, a jelesebb gyűjtőket Arany Lászlótól a *Fáklya* önkéntes, műkedvelő folkloristáiig. Jó két évvel ezelőtt alakult meg a váradi folklórkör magyar tagozata. Közös kutatóutakat szerveztek, a Bihari folklórnapok alkalmával előadásokon vitatták meg a diószegi népköltészet különböző vonatkozásait. A *Fáklya* folklórgyűjtő pályázattal serkentette kedvüket. És a lap, illetve melléklete, a *Bihari Napló* sorozatosan közli a legfrissebb feljegyzéseket. Ez is egy lap dolga lenne? Tisztelet érte, hogy magukra vállalták. Valakinek el kell végeznie ezt is.

Fekete-Körös völgyi néprajzi jegyzetfüzetemből, ez dr. Kós Károly öt oldalnyi dolgozatainak összefoglaló címe. Negyedszázaddal ezelőtt járta be Kós Károly a völgy falvait, jegyezte fel, rajzolta le a látottakat, vallatta meg a népélet tárgyait, hagyományait, nyomait. Negyedszázad óta néprajztudósunk fiókjában őrizte a megírt munkát, míg a *Bihari Napló* érdeklődő szerkesztője el nem kérte tőle. Kós Károly dolgozatai köré csoportosul a többi közlemény, köztük talán legérdekesebb Dánielisz Endre írása fésűkészítő kismester őseinek szakmai titkairól.

Magyar folyóirattól azt is elvárja az olvasóközönség, hogy sűrűbben, mélyebben foglalkozzék a nemzetiségi lét sajátosságaival, a romániai magyarság önismeretével és a román—magyar kölcsönös megismerés, testvériség időszerű dolgaival. A *Bihari Napló* azonban mintha eleve tudottnak tartana sok mindent, nem figyel arra sem, amire pedig szintén figyelnie kellene, mégpedig ez esetben a bihari nemzetiségi sors sajátos jegyeire. Mindjárt az indulásnál Horváth László, a magyar nemzetiségű dolgozók Bihar megyei tanácsának elnöke arra tesz ígéretet, hogy „tanulmányozzák a magyar nemzetiség életének különböző oldalait, sajátos kérdéseit, szocialista társadalmunk általános összefüggéseiben...". A folyóiratból azonban hiányoznak ezek a sajátosságok, a maguk bihari vetületeiben, illetve csak általánosságok szintjén jelentkeznek. Titus Popovici *Ion és János* című, a *Luceafărul*ból átvett cikke az egyetlen, amely elevenbe vág, őszintén meggondolkoztat, internacionalista szemléletre nevel, szocialista, nemzeti, nemzetiségi önérzetre bátorít. És éppen ezért, éppen ezzel: a testvériséget erősíti.

Harminckét oldalon szórakoztató anyagoknak is kell helyet szorítani, jól tudják a *Bihari Napló* szerkesztői. Frappáns, eleven humoreszkek, gondosan elkészített keresztrejtvények színesítik a folyóiratot. Ne feledjük: a *Napló* igen széles közönségnek készül. Könnyű a szerkesztőségnek, mondhatjuk, hiszen Bajor Andor hűséges váradi, aki soha nem felejt el írást küldeni. Fábián Sándortól sem idegen az élcelődő írásmód. És „belső munkatárs" Lakatos András, akinek telibe találó, ízes humoreszkjei eléggé ki nem aknázott tollát csillantják meg.

Lakatos András különben az utóbbi két számon már feltünteti a nevét: szerkesztőként. Az igazságnak tartozunk azzal, hogy elmondjuk, ez a melléklet az ő fáradhatatlan tenniakarásának eredménye. Jó szerkesztő társa Fábián Imre, a technikai dolgokban pedig Tóth Jenő és Sütő János, de az ötlet, a törődés, a végigvitel a Lakatos Andrásé. Amit tesz, a főszerkesztő, a szerkesztő fontosságát igazolja mai sajtóéletünkben. Szürke, jellegtelen szerkesztőnek az újságja is hozzá hasonló. Az adott kereteket a szerkesztői lelemény, céltudatosság, felelősségérzet és pártos bátorság töltheti ki úgy, hogy a lapnak, a folyóiratnak egyénisége, saját hangja legyen. Milyen gyötrelmesen szegényes is lenne az a kórus, amelynek mindenik tagja csak ugyanazt a szólamot tudná énekelni.

Beke György

Hajdu Zoltán: Z-akt

HAZAI TÜKÖR

Családszociológiai felmérés a sepsiszentgyörgyi Líceum lakónegyedben

I.

A sepsiszentgyörgyi *Líceum* lakónegyed tizenhárom tömbházában 380 lakás van. Két-három szobásak, első osztályú kivitelezésűek, átadásuk három éve kezdődött el, és most is tart.

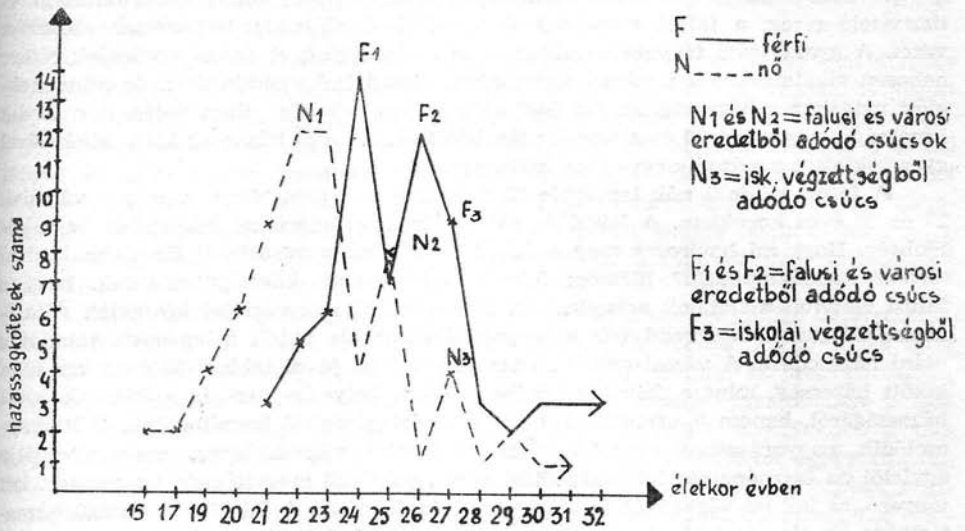
A 380 család egyötödével, 76 családdal töltettem ki a kérdőíveket. A párválasztás és családtervezés tényadataiból levonható következtetések ellenőrzése végett még kitöltettem nyolc kontroll-kérdőívet házasság előtt álló fiatalokkal. A kérdőíveken 55 kérdés van; 25 a család összetételére és személyi adatokra, 17 a családtervezésre, 10 a gyermeknevelésre, 3 a blokklakásra vonatkozik. 40 kérdést dolgoztam fel. A vizsgálat eredményeit két fejezetben ismertetem.

A CSALÁDOK ÖSSZETÉTELE

Házasságkötési kor

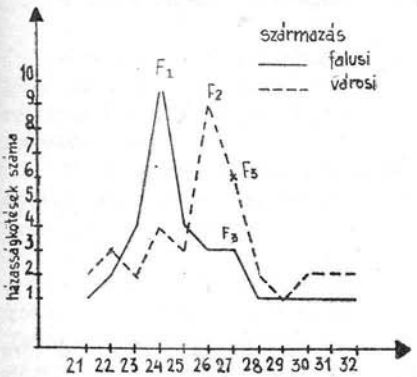
Hány éves korukban nősülnek, hány éves korukban mennek férjhez a fiatalok? Melyik a legelőnyösebb, melyik a legelőnytelenebb életkor a családalapításra? A demográfusok a korai házasságra szavaznak, mert több gyermek születhet a hosszabb házasélet folyamán; a modern, városiasodott ember későn akar házasságot kötni, nagyobb a boldogságigénye, „szabad" szeretne maradni egy ideig. Ki melyiket tudja megvalósítani? Útmutatásért forduljunk a szakirodalomhoz: a korai házasság az iparilag fejletlen országok sajátja, de itt sem általános, például Kínában a születéskorlátozás egyik módja a késleltetett házasság. Az iparosodással párhuzamosan emelkedett a házasságkötési kor a Szovjetunióban is: 1916-ban átlag 23 évesen alapítottak családot, 1960-ban 27 évesen (az adatok Kovács Ágnes *Szaporodjatok és sokasodjatok* című könyvéből valók). Átlagosan számítva hazánkban a nők férjhezmenési kora 23 év, a felmérésünkben szereplő nők házasságkötési kora 22,7 év, a férfiaké 25,5 év.

Azokat az esetenkénti életkorokat, melyekből az átlagérték kikerekedik, az 1. számú grafikon összegezi. 67 férj és 68 feleség házasságkötési kora szerepel a grafikonon; a felmérésben szereplő 76 családból 9 férjet és 8 feleséget nem tüntettem fel, mivel második házasságban élnek és az első házasságkötésük időpontját nem jegyeztem le.

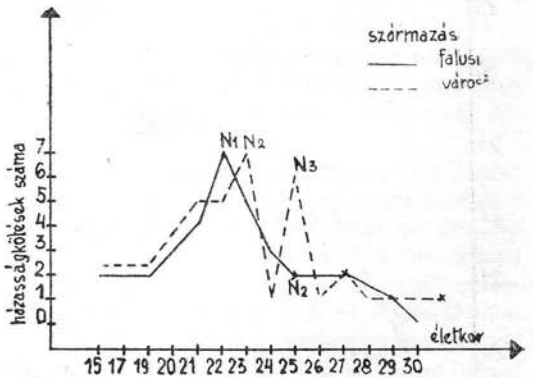

Házasságkötések számának változása életkoronként

A grafikon szélső értékei: férfiaknál 21 és 32 év, mindkettő az értelmiségi réteg sajátja. A nők szélső értékei: 15 év és 30 év. A rendhagyó esetek nagyrészt rendkívüli családi eseményeket, élettörténeteket fednek, például a szülők, testvérek elvesztését. A férfiak átlag házasodási kora 3 évvel magasabb, mint a nőké. Mindkét nem grafikonján két-két csúcsérték van. A nők első tömege 22—23 éves korban megy férjhez, a második 25 évesen. A férfiak első hulláma 24 éves korban nősül, a második 26 évesen. A felmérésünkben tapasztalt, életkor szerinti két hullámú házasságkötés okát a házastársak különböző társadalmi összetételében látjuk, elsősorban a környezeti eredetben, másodsorban az iskolai végzettség fokában. A 2. és 3. számú grafikon a férfiak és nők házasságkötési korát mutatja, a falusi és városi eredetet külön-külön. Itt visszakapjuk a két-két csúcsértéket, de most már összetevőjüket is ismerjük.

A falusi és a városi férfiak házasságkötési számának alakulása életkor szerint

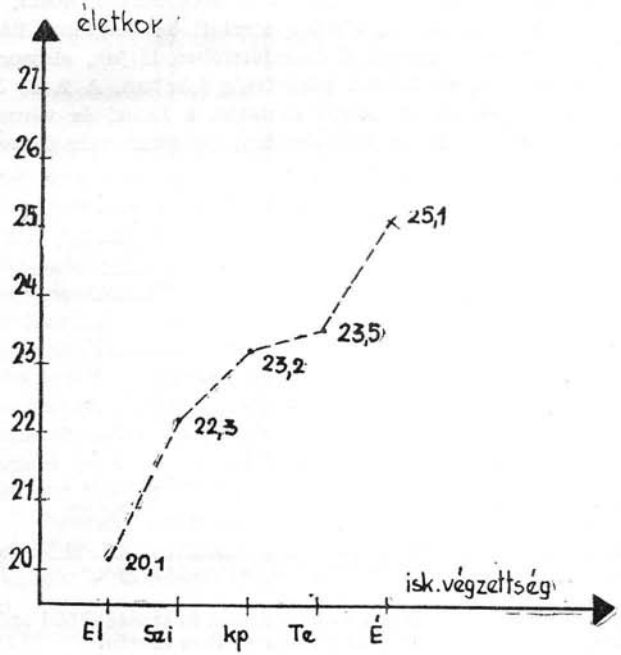

A falusi és városi nők házasságkötési számának alakulása életkor szerint

A magas arányú második házasságkötés és a válás terén az értelmiségi és tisztviselő réteg, a falusi eredetűek és az 1935—1940 között születettek csoportja vezet. A gyakorisági tényezőket okoknak is tekinthetjük. A falusi eredetűek rétege nehezen alkalmazkodik a városi életmódhoz, társadalmi mobilitáshoz, de mindenekelőtt magához a házassághoz. Az 1940 után születettek közt nincs válás. A második házasságot nagyrészt 30 éves koruk után kötötték. Az első házasság kettő kivételével gyermektelen, a második egy- vagy kétgyermekes.

A falusi eredetű nők legtöbbje 22 éves korában ment férjhez, míg a városiak 23 és 25 éves korukban. A falusi és városi férjek csúcsértékei között két év a különbség. Hogy mi határozza meg a falusi ifjúságnak a városiénál fiatalabb korban történt családalapítását? Először: felmérésünkből arra következtethetünk, hogy a falusi életvitel a fiatalok aránylag korai társadalmi integrációját követelte. Általánosan elfogadott értékrend volt a lányok elemi iskola utáni, a legények katonaság utáni házasodása. A városi eredetű házastársak közt jóval több a 30 éves kor után kötött házasság, mint a falusiak körében. Tehát helyesen nem is a falusiak *korai* házasságáról, hanem a városiak *későbbi* családalapításáról beszélhetünk. S itt kapcsolódik magyarázatunk második része az iskolai végzettséghez, mely nivellálja egyfelől az össznépesség házasságkötési korát, másfelől megvilágítja az említett két tényező, az iskolai végzettség és környezet összefüggését. A falusi származású házastársakat az alacsonyabb, a városiakat magasabb iskolai végzettség jellemzi. A két tényező közül az iskolázottsági fok a döntő a házasságkötési korra.

A csak elemi iskolát végzett férjek mind falusiak, a szakmai iskolai végzettségűek pedig — kettő kivételével — szintén azok. Egyetemet a falusi férfiak közül hárman végeztek, városiak 18-an, technikumot pedig 2 falusi és 5 városi. Az asszonyok közül elemi iskolát végzett 12 falusi, 3 városi; szakiskolát 8 falusi, 5 városi; középiskolát 9 falusi, 12 városi; technikumot 3 falusi, 7 városi; egyetemet egy falusi nő végzett, a városiak közül 9.

A nők házasságkötési korának változása az iskolai végzettség, függvényében

Az iskolai végzettség és házasságkötési kor — mint a 4. számú grafikonból is kitűnik — fordítottan arányos.

A falusi lányok a VII., VIII. osztály elvégzése után ma is gyakran férjhez mennek. A családalapításhoz szükséges anyagi javakat a szülőktől kapják. A városi lányok munkába állnak, igyekeznek szakképesítést szerezni, és a házassághoz szükséges anyagi eszközöket nagyrészt a keresetükből szerzik be. Ma azonban a falusi lányok is egyre többen tanulnak tovább; ha mást nem, akkor a IX—X. általánost végzik el. Az iskolázási szint növekedésével a falu és város közt mutatkozó házasságkötési korkülönbség csökken, későbbre tolva a falusi átlagos férjhezmenési kort. A férjek ugyanilyen grafikonját nem készítettük el; két-három éves eltolódással alapvető irányvonalaiban megegyezik a feleségekével.

A házasságkötési kor a gyermekszületések számát a nőknél jobban befolyásolja, mint a férfiaknál. A korán, 15—19 évesen férjhezment nőknek ugyan nincs több gyermekük, mint az átlag házasságkötési korban, 22,7 évesen férjhezmenteknek; eltérés a kései házasságoknál tapasztalható. A gyermektelen családokban a nők férjhezmenési kora átlag 26,5 év. Azoknak a házasságoknak, amelyekben a nők férjhezmenési kora 26 év felett van, 50%-uk gyermektelen, 30%-uk egygyermekes, 20%-uk kétgyermekes. A férfiak 28 év feletti nősülési kora nem befolyásolja kimutathatóan a gyermekszámot. Ugyanígy a házastársak közti korkülönbségnek sincs döntő szerepe. Az ideális korkülönbséget a megkérdezettek 2—3 évre teszik. Az átlag korkülönbség 3,7 év. Leggyakoribb esetben (30) a férj két évvel idősebb feleségénél. A nagy korkülönbség — 10—15 év — a második házasságoknál gyakoribb. A fiatal generációnál a korkülönbség csökken, különösen az értelmiségiek körében.

Végezetül megállapíthatjuk:

— a házasságkötési kort az egyedi, szubjektív tényezők mellett — melyekre nem tértünk ki, mert nem változtatják meg lényegesen az irányvonalat — az iskolázottsági fok és környezeti eredet befolyásolja;

— az iskolázottsági fok növekedése csökkenti a környezeti eredetből adódó korkülönbséget;

— a gyermekszületések számát a kései házasságkötés (a nők esetében) rossz irányban befolyásolja. A probléma alaposabb feltárásáért vizsgáljuk meg az alábbiakban a környezeti eredet hatását a családok szerkezetében.

Származási hely — gyermekszám

Kovászna megye az utóbbi 4—5 évben kezdett iparosodni. Sokszor emlegetett tény, hogy az iparosodást a városlakók számbeli növekedése követi, s ennek nagy részét a falusi népesség fedezi. Hogyan tükröződik ez az elméleti megállapítás felmérésünkben?

Népességünk származási hely szerint három rétegből áll: falusi, sepsiszentgyörgyi és más városi házastársakból. A táblázatból adódó első észrevételünk a falusi eredetű házastársak magas — 47,3 — százaléka. A falusi származású családok alig 3—4 éve laknak városon. 13 család egyenesen faluról költözött a tömbházba, a többi azelőtt egyszobás lakásban vagy albérletben lakott. Ezek a családok erősen kötődnek a faluhoz. Az otthoni kertek, zöldségesek nagyjából ellátják háztartásukat. Tehát még nem a modern, városi fogyasztókhoz, hanem az átmeneti, most alakuló, városiasodó réteghez tartoznak. Második észrevételünk a helyi származású házastársak kis számára — 21,7% — vonatkozik. Az új lakásba költözés előtt a fiatalok a szülőkkel együtt vagy egyszobás lakásban laktak. Ezek a családok alkotják a

nem mobil kisvárosi jellegű réteget. A megyeszékhelynek a nagy arányú falusi beköltözéssel sem sikerült a megyéből fedeznie munkaerő-szükségletét, különösen nem a magasabb képesítést igénylőt. Népességünk 30,9%-a más városból való. (Egy részük főleg azért költözött ide, mert lakást biztosítottak számára.) Ezek a családok alkotják a városiasodott mozgékony réteget.

A fentebb tapasztalt területi mobilitás rétegenként változó adaptációs problémák elé állítja a családokat, és nagymértékben kihat a gyermekszületések számára.

A faluról bekerült családok tömege nemcsak a városba költözés könnyítő-nehezítő körülményeinek következményeit viseli, hanem az ezzel járó foglalkozásváltoztatás előnyeit és hátrányait is. Melyek ezek? Az előbbi fejezetben láttuk, hogy a falusi népesség iskolai végzettsége alacsonyabb a városiénál. A falusi ember alacsony kategóriájú munkásként dolgozik, ha nincs szakképesítése. Városba költözésének legjárhatóbb útja a tömblakás vásárlása. A 28 falusi családból 15 vásárolta

férj származási helye

feleség származási helye ↓ / férj származási helye →	Falu	Sepsiszentgy.	Más város	Összesen
Falu	28	4	4	36 47%
Sepsiszentgy.	3	8	8	19 25%
Más város	5	2	14	21 28%
Összesen	36 47%	14 18,5%	26 34,5%	76 100%

A grafikon kiolvasása: pl. az 5 szám azt jelenti, hogy a házastársak közül 5 esetben a feleség más városi, a férj falusi

A házastársak környezeti eredete

meg a lakást, a városiak közül csak négyen. Az alacsonyabb képesítés általában alacsonyabb keresettel is jár, s ha ehhez hozzávesszük a lakásrészlet fizetését, akkor nyilvánvaló ennek a rétegnek — a többihez viszonyított — anyagilag hátrányos helyzete. Természetesen esetenként a falusi indulási pont átsegíti őket a kezdeti nehézségeken. Eladják otthon a belsőséget, amiből kifizetik az előleget. Otthonról, a szülőktől, rokonoktól kapnak segítséget élelem formájában, sőt a gyermeknevelésben is. Több család nevelteti gyermekeit a nagymamánál.

Ismét visszatérek a demográfiai irodalom tételes megfogalmazásához, mely szerint a meglévő, bár csökkenő népszaporulat nagyobb részét a falusi lakosság „termeli". Ilyen irányú vizsgálatunk teljesen igazolta ezt a megállapítást. Felmérésünkben a családokat származási hely szerint csoportosítottuk, a családonkénti gyermekszám a következő:

28 falusi származású családnál összesen 64 gyermek van

családátlag: 2,28

ebből gyermektelen család 1; egygyermekes 6; kétgyermekes 12; háromgyermekes 5; négygyermekes 2; öt- és hatgyermekes 2.

Leggyakoribb családtípus a kétgyermekes.

16 falusi—városi házastárs összesen 29 gyermeket nevel

családátlag: 1,81

ebből 1 család gyermektelen; 3 család egygyermekes; 10 család kétgyermekes; 2 család háromgyermekes.

Uralkodó családtípus a kétgyermekes.

8 sepsiszentgyörgyi származású családnak összesen 16 gyermeke van
családátlag: 2

ebből egygyermekes 3; kétgyermekes 3; három- és négygyermekes 1—1 család. Uralkodó típus az egy- és kétgyermekes család.

10 sepsiszentgyörgyi és más városi házastársnak összesen 13 gyermeke van
családátlag: 1,3

ebből gyermektelen 2; egygyermekes 4; kétgyermekes 3; háromgyermekes 1 család. Uralkodó családtípus az egygyermekes.

14 másvárosi családnál összesen 16 gyermek él
családátlag: 1,1

ebből gyermektelen 4; egygyermekes 4; kétgyermekes 6 család. Uralkodó típus a kétgyermekes és gyermektelen család.

Megalapozatlan volna nagyobb területre általánosítani a fenti adatokat. Tény azonban, hogy a falutól a város felé, kisvárostól a nagyváros felé haladva, a családonkénti gyermekszám fokozatosan csökken. (Nagyvárost írtunk, mert a másvárosiak közül 31-en jöttek Kolozsvárról, Brassóból, Marosvásárhelyről, Nagyváradról és Tordáról.)

A 138 gyermekből 93, azaz 67% született falusi kötöttségű családban. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy a falu—város irányú vándorlás nem hat rosszul a szülési kedvre. Érdemes megvizsgálni a 33 gyermek születési évét: 40,2%-uk született tömbházba költözés után. Magas ez az arány, ha hozzávesszük, hogy van család, mely már túlhaladta életkorban az átlag termékenységi kort. Ezzel szemben a városi környezetből új lakásba költözött családok gyermekeinek mindössze 25,09%-a született a költözés után. A száraz statisztikai adatoknak társadalmi okozat háttere van. A falu—város irányú mobilitás társadalmi előrehaladást jelent, ami jó társadalmi közérzetet eredményez, fokozza a szülési kedvet. A nagyváros—kisváros irányú mobilitás komplexebb probléma, és ebben az esetben a szélesebb okozati vizsgálathoz igen kevés a családok száma. A más városból ideköltözött családok többségét fiatal értelmiségiek alkotják, tehát képesek volnának a gyermek világrahozatalára és felnevelésére. Iskolai végzettségük és „városi fokuk" a népesség többi részéhez viszonyítva magasabb. Ezek az egyetemet végzett házastársak hamar teljesítik csekély gyermek-„tervüket", utána anyagi javak megszerzéséhez látnak, miközben fennen hangoztatják a háromgyermekes család ideális voltát. Különösen negatívnak tűnik ez a magatartás, ha figyelembe vesszük, hogy társadalmi helyzetüknél fogva adott esetben könnyebben jutnak hozzá bizonyos javakhoz, s ugyanakkor jövedelmük is magasabb. Egy gyermek felnevelése, 16 éves átlagot számítva, véleményem szerint, havonta 500—550 lejbe kerül. Ebből a teherből 200—250 lejt vállal az állam, a többit a család viseli. A sokgyermekes, alacsony képesítésű és ennélfogva kisebb keresetű családok fedezik a népesség-utánpótlást, s vállalják az ezzel járó fáradozást a gyermektelen vagy egykés családok helyett; a felmérésből ez világosan kiderül. Tipikusan kisvárosi és kispolgári családeszmény ezen a tájon — hajdan sem a falusi székelynek, sem a munkásnépnek nem volt sajátja — a születéskorlátozás. Az elmúlt évtizedek során a sajtó széles körben feltárta az egyke társadalmi-gazdasági negatívumait, nem kímélve az egyént sem. A kispolgár erre így reagál: „ne csak egy gyermekem legyen, mert az ugye elítélendő, hanem inkább kettő — így a kényelmem még biztosítva marad." Ha a költözés és környezeti alkalmazkodás rossz irányban befolyásolja a gyermekszületést — amit nem látok eléggé bizonyítottnak —, akkor a sepsiszentgyörgyi családok előnyös helyzetben vannak a más vidékről jöttekkel

szemben. A nagyszülők könnyen elérhető segítsége megkönnyíti a dolgozó nőnek a gyermeknevelést. Azt, hogy a sepsiek között nincs gyermektelen család, részben annak tulajdoníthatjuk, hogy a kisváros pressziócsoportként hat, számon kéri a gyermek jövetelét, és elítéli a gyermektelen családokat.

Említettem, hogy az értelmiségiek mint szakemberek többnyire „kapták" a lakást, míg a munkások, falusi származásúak inkább megvásárolták, mert csak hosszabb idő után kaptak volna. Hogyan alkalmazkodtak a blokklakáshoz a családok? Egyharmada elégedett, szereti a lakását, másik harmadának szokatlan, ugyanennyi pedig részben elégedett, részben nem. Miért szeretik? Mert kényelmes, nem gond a fa, a víz; mert könnyű mosni, tisztálkodni; mert a gyermek könnyen megtalálja társaságát. Nem így az elégedetlenek; érvelésük széles skálájú. A munkás- és falusi családok elégedetlenségének eredője tényszerű, szorosan kapcsolódik a hétköznapi élethez: „A játszás az udvar végett nem jó; belát a szomszéd; nincs befejezve; hibás az ablak, ajtó; a sok pénzt kiadtuk, nem végeztek minőségi munkát, perelünk is az építővel." Ezek a családok, esetenként az említett hibákon kívül, elégedettek a tömblakással, és szeretik. A városi értelmiségiek egy része viszont nincs megelégedve a lakásával, eszménye a garázsos, közművesített magánház. Elégedetlenségüket elvontan, túlozva fogalmazzák meg, s nem ismerik el a tömblakás tényleges, a civilizáció fokában előremutató minőségeit sem. Például: kényelmetlen, „blokkbetegséget" kapnak, vagy: hátrányos. A „szűk és kicsi" válaszuk hallatán megkérdeztem, hogy miért nem vásároltak nagyobb, háromszobás lakást? A válasz: „Nem azért végeztem egyetemet, hogy még blokklakást se kapjak." Sajátos érvelés. Egyesek nem a szakma, nem a pálya szeretete miatt tanulnak, hanem hogy bizonyos szolgáltatásokból előnyös módon részesüljenek. A cél eszközzé vált, saját, önérdeket szolgáló eszközzé, mely nem tud szűk, egyéni körénél tovább látni — és ez az, amit meghatározásszerűen kispolgári életfelfogásnak nevezünk. A felmérésből megállapítható, hogy értelmiségünk szakmailag többé-kevésbé felemelkedett a kívánt szintre, de életvitelének értékrendjében és ennek követésében még sokszor kispolgári szinten reked meg.

Visszatérve a házastársak környezeti eredetéhez, az alábbiakban a párválasztás szempontjából tanulmányozom. Két csoport van: falusi és városi. Mindkettőben nagyon erős a csoporton belüli párválasztás tendenciája: 120 házastárs a 156-ból csoporton belül házasodott: falusi falusit, városi városit választott házastársul. Nagy részének nem is volt alkalma más környezetből választani. Megkérdeztem a „pótkérdőívek" fiataljait, s véleményük szerint egyáltalán nem szempont, hogy jövendő házastársa falusi-e vagy városi.

Összegezve a családösszetétel környezeti eredet szerinti vizsgálatát, az alábbiakat állapíthatjuk meg:

— a Líceum negyedben a vizsgált családok nagy része falusi. Életmódjukban nem találtunk olyasmit, ami adaptációs nehézségekre utalna. Csak a falusi élethez való kötöttség teszi egyelőre még nem városi, hanem „városiasodó" réteggé;

— a családok másik nagy része is jövevény, más városból való. Ennek a rétegnek nem olyan jó a hangulati beilleszkedése, mint az előbbinek;

— a nagyarányú mobilitásnál nem tapasztaltuk a Székelyföldön erős hagyományú jelenséget, mely szerint a feleség követte férjét a házasságban, ugyanis 11 nő férje máshonnan való, és csak 6 férj hozott idegenből feleséget. Ennek okát a megyésítés nyomán föllendült város vonzásában találjuk;

— a családonkénti gyermekszám falu—város irányban csökken, legkisebb mértékben a másvárosi családok veszik ki részüket a gyermekszülésből és -nevelésből.

A népesség-utánpótlást a falusi családok biztosítják, köztük még találunk 5—6 gyermekes családot;

— a párválasztásban a csoporton belüliség még uralkodó, de nem lényegi jellemző a jövőre nézve.

Iskolai végzettség és foglalkozás

A múltban erős volt az osztályon belüli párválasztás kötöttsége. A nagy társadalmi átalakulások jelentősen lazítottak ezen a téren, ma könnyebb a társadalmi emelkedés. Felmérésünkből is szembetűnő módon kiderül az átlag magas iskolai végzettség. Esetenként férj—feleség összetételben a 2. számú táblázatban olvashatjuk.

A párválasztási szelekciót már a számok elhelyezkedéséből kiolvashatjuk. Szorosan sorakoznak az átlós mentén, a férj magasabb végzettsége felé eltolódva. Azonos szintű végzettségűek a házastársak 29 esetben (38,2%), a férj magasabb végzettségű 38 családnál (50%), a feleség végzettsége magasabb 9 esetben (11,9%). Leggyakoribb a középiskola—egyetem összetételű házasság. A nők iskolai végzettsége átlag alacsonyabb a férfiakénál, s társadalmi előrehaladásukat részben a férjhezmenéssel valósítják meg. A „felemelkedés" nem halad meg egy, ritkán két lépcsőt. A lányok férjesménye az övékével azonos szintű, ha egyetemi végzettségük van, ha nincs, akkor mindenképpen magasabb. A férfiak feleségelképzelése egyenlő szintű.

A csoportonbelüliség a foglalkozásstruktúrában élesebben jelentkezik (3. sz. táblázat). A csoporton belüli házasságok leggyakoribbak az értelmiségiek és munkások csoportjában.

Felmérésünkben az asszonyok 91%-a áll munkaviszonyban, 9%-a háztartásban dolgozik. A háztartásban dolgozó nők — egy kivételével — csak elemi iskolát végeztek. Az asszonyok két okból dolgoznak a családon kívül: hivatásból vagy anyagiak miatt. Kis részük megtalálja hivatását, és anyagi kényszer nélkül is tovább

Férj foglalkozása

Feleség foglalkozása	M	Ti	Te	É	össz.	%
M	16	3	1	1	21	27,6
Ti	4	8	5	7	24	31,5
Te		1	3	5	9	11,8
É			2	13	15	19,7
H	3	2		2	7	9,3
össz.	23	14	11	29	76	100
%	20,2	18,4	14,4	38,8	100	

A házastársak foglalkozási megoszlása

Férj isk. végzettsége

Feleség iskolai végzettsége	El	Szi	kp	Te	E	össz.	%
El	7	5	4			16	21,0
Szi		5	7	2		14	18,4
kp		5	7	2	9	23	30,3
Te			2	2	9	13	17,4
E				2	8	10	13,1
össz.	7	15	20	8	26	76	100
%	9,3	19,7	26,3	10,5	34,2	100	

A házastársak iskolai végzettség szerinti megoszlása

M = munkás, Ti = tisztviselő, Te = technikus, É = értelmiségi, H = háztartás

dolgozik. A többség eszménye — hibásan — az olyan családi élet, melyben a férj keresetéből eltartja az egész családját, és az anya gyermekeinek él. A magasabb képesítésű, főként értelmiségi nők elvben hivatásból dolgoznak. Függetlenül a kétféle motivációtól, a nők keresete általában alacsonyabb a férfiakénál. Mivel iskolai végzettségük is kevesebb, munkaválasztási lehetőségük korlátozottabb. Az azonos végzettségű nők és férfiak közül a nagyobb előrehaladási lehetőség a férfiaké. A családban az anyagi létalapot és biztonságot a férj nyújtja, a feleség keresete kiegészítő, pótló. A fizetéskülönbségek az alábbi formában változnak:

A feleség keresete a férjéhez viszonyítva (százalékban)

	egyenlő	*alacsonyabb*
1000 lej alatt	60	40
1000 lej felett	30	70
1500 lej felett	25	75
2000 lej felett	19	81
2500 lej felett	—	100
3000 lej felett	—	100

Azonos képesítésű házastársaknál a keresetek közti különbség úgy nő, ahogy az elemi szintről az egyetemi szint felé haladunk, ahol olykor 2000 lejes fizetéskülönbség is van. A feleségeknek nincs kisebb keresetükből adódó kisebbségi érzetük, csak bosszúságuk: „Amennyivel több pénzt kap a férjem, annyival dolgozom én többet itthon."

A dolgozó nők átlag napi 5,3 órát dolgoznak a háztartásban. A házimunkára fordított időt a foglalkozás, jövedelem és a gyermekszám befolyásolja, természetesen az egyéni, személyiségi jellemzők mellett. Azonos gyermekszám esetében az értelmiségi asszony kevesebb időt dolgozik a második műszakban, mint a munkásnő. A különbség okát valószínűleg az értelmiségi képzettségből eredő racionálisabb munkaszervezésben leljük meg. A házimunkát — ismeretes — három dolog könnyítheti meg érezhetően: a gépek használata, a közszolgáltatások bővítése és igénybevétele és a család többi tagjának segítsége. A felmérésben szereplő asszonyok, függetlenül a társadalmi hovátartozástól, nemigen élnek a szolgáltatások lehetőségével. 97%-uk otthon főz, ami legalább napi két órát vesz igénybe. Télire tartósítanak mindenféle zöldséget és gyümölcsöt, otthon mosnak, és a bevásárlást esetenként végzik. A kisebb keresetű, sokgyermekes családok azzal érvelnek, hogy többe kerül az étkezde, nem beszélve arról, hogy mennyire megterhelné a családi költségvetést a mosodai számla. A jobb anyagi helyzetűeknek vagy betegeknek pedig nem kielégítő az étkezde, a mosást viszont, kisvárosi felfogásban, maguk jobban elvégzik. Sajnos, az objektív nehézségektől és a tudati elmaradottságtól eltekintve is városunk gyengén áll a szolgáltatások terén. A háztartási gépekkel már jobb a helyzet. 56 családnak van mosógépe, nincs 9 családban (fiatal házasok vagy kis jövedelmű munkások); 47 családnak hűtőszekrénye és 39-nek porszívója van; 38 családban mindhárom gép megtalálható. A férjek is szívesebben dolgoznak a gépekkel, mint egyéb háztartási eszközzel.

A kisvárosi mentalitás nehezen barátkozik meg a férfi számára lealacsonyítónak minősített házimunkával, és a kisvárosinál is nehezebben a falusi gondolkodás, amely évezredes hagyomány alapján a nőnek ítélte a házimunkát. A felmérés során megkérdezett asszonyok még kevés segítséget kapnak. 19 esetben semmit sem segít a férj, mert „nincs ideje", fáradt, vagy tanul. 10 esetben: „hetenként egy-

szer porszívóz", „vasárnap segít", „ha kedve van", „ha mondom, megcsinálja", „segít, szegez a ház körül", 11 esetben együtt dolgozik a feleséggel. A többinél „különleges megbízású" munkát végeznek a férfiak, ezek közül sajátos férfi-feladattá vált a bevásárlás, porszívózás, virágöntözés, szőnyegrázás, mosogatás. A férjek felfogásában létezik még egy sajátos segítési forma: „nem rendetlenít". A férjek csekély segítsége mellett az asszonyok végzik a napi házi teendőket. Mennyi idejük marad ezek után szórakozni, magukat ápolni, művelődni? Az asszonyok tucatjai évekig nem mennek moziba, színházba, mert nincs kire hagyni a kicsit, az olvasásról lemondanak a tévénézés kedvéért. A szabad idő fordítottan arányos a házimunkára fordított idővel és a gyermekszámmal, amint az alábbi grafikonból is kitűnik.

Foglalkozás kategória \ Gyermekszám	0	1	2	3	4	5	6	Átlag
M	1	1,3	1	0,5	0,5	0	–	0,7
Ti	3	1,2	1,4	–	–	–	–	1,8
Te	2	2	0,7	–	1,5	–	–	1,5
É	4	2,5	2	3	–	–	–	2,9
H	–	–	1	1	–	–	1	1
Átlag	2,75	1,75	1,2	1,5	1	0	1	1,36

Gyermekszám és szabad idő táblázata

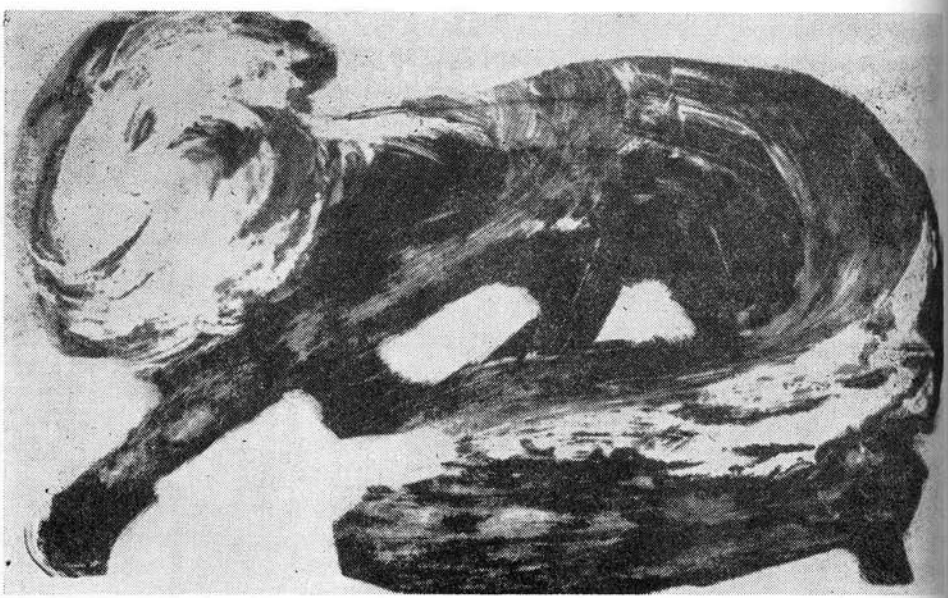
Nemcsak nagyobb igényeikkel magyarázható, hogy a magasabb képesítésű asszonyoknak több szabad idejük van. Hozzájárul ehhez a jobb anyagi helyzet nyújtotta könnyebb élet is. Ám sem a munkás-, sem az értelmiségi anyának nincs minden tekintetben megoldva a helyzete. A nevelésen túl a társadalmi szolgáltatásokat kell bővíteni, a háztartási gép vásárlását megkönnyíteni. De a gyermeknevelés nem gépesíthető, az anya pótolhatatlan a családban, hiszen a jövő generáció minősége függ attól, hogyan nevelik a gyermekeket.

A családösszetétel vizsgálatának végére érve, összefoglalom tanulmányom első részét.

Első következtetésem, hogy az elemzett családok átmenetet alkotnak a hagyományos és modern családtípus között. A hagyományos családban a létfenntartáshoz szükséges javakat otthon állították elő. Felmérésünk családjai fizetésből élnek, de nem kizárólagos fogyasztói jelleggel, mert otthon „átdolgozzák" a vásárolt javakat (főznek, tartósítanak, mosnak). A család termelő funkcióját nem vették át teljes mértékben a szolgáltatások. A hagyományos családban az apának, a férjnek gazdaságilag privilegizált helyzete volt. Családjainkban a nők is keresnek, de, mint megállapítottuk, keresetük a férjükénél alacsonyabb. A férj presztízs-helyzetét még most is őrzi maradványaiban a magasabb iskolai végzettség, a nagyobb fizetés, a magasabb életkor és a hagyomány. A családi döntésjogot viszont már megosztja a feleséggel. A párválasztásban a hagyományos csoporton belüli kötöttség felbomlik, és csak irányaiban észlelhető. A nők továbbra is társadalmi felemelkedést várnak a férjhezmenéstől.

Második következtetésem a gyermekek számának meghatározóira vonatkozik. Láttuk, hogy a faluról eredő népesség járul hozzá elsősorban a szaporulathoz, a városiak családonkénti gyermekátlaga nem elég az utánpótlásra sem. Foglalkozási rétegek szerint a családonkénti gyermekszámok a következőképpen változnak: a munkásnőknél az átlag 2,3, a tisztviselőnőknél 1,5, a technikus nőknél 1,7, az értelmiségieknél 1,1, a háztartásbelieknél 2,7. Tehát a gyermekszám csökken a magas iskolai végzettségűeknél, akik azonban többnyire városi eredetűek, tehát a városiasodás fokával is. Az értelmiség negatív demográfiai magatartása, úgy véljük, a nagy társadalmi mobilitás okozta adaptációs nehézségekkel hozható összefüggésbe, hiszen e csoport zöme első nemzedékű értelmiségi, no meg a már említett kispolgári gondolkodásmóddal, kényelemszeretettel és szűklátókörűséggel. Tanulmányom második részében a családonkénti gyermekszám-eszményt és a vállalt gyermekek számát befolyásoló tényezőket vizsgálom.

Kósa-Szánthó Vilma

Hajdu Zoltán: Súroló nő

NEMZETKÖZI ÉLET

A nemzetközi gazdasági együttműködés és a vegyes társaságok kérdései a törvényes rendelkezések tükrében

1. A modern társadalomban a tudományos-műszaki forradalom körülményei közepette minden állam gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének elsőrendű fontosságú követelménye kereskedelmi cseréjének fokozása minél több országgal — részvétele az értékek világméretű cseréjében. A nemzetközi gazdasági együttműködésnek lényeges szerepe van valamennyi ország gazdasági fejlődésében, tekintet nélkül társadalmi rendszerére, előmozdítja az anyagi és emberi erőforrások teljesebb értékesítését.

Románia széles nemzetközi együttműködésre, a világ valamennyi államával sokoldalú kapcsolatok létesítésére irányuló politikát folytat. A Román Kommunista Párt 1972. július 19—21-i Országos Konferenciáján Nicolae Ceauşescu elvtárs hangsúlyozta: „Arra irányuló tevékenységünk, hogy fokozzuk a nemzetközi cserét és együttműködést az összes országokkal, függetlenül társadalmi rendszerüktől, szerves része Románia külpolitikájának, amely a népek közeledését, az egyenjogú nemzetek közötti együttműködést, a világbéke megteremtését, minden egyes nép haladásának és civilizációjának biztosítását szolgálja." (Nicolae Ceauşescu: *România a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján.* Bukarest, 1973. 464.)

Együttműködésre irányuló külpolitikáját, amelyet Románia elsősorban a szocialista országok viszonylatában érvényesít, de az összes többi országgal is annak érdekében folytat, hogy országunk bekapcsolódjék a világ gazdasági forgalmába, kifejezően tükrözik a külkereskedelemre, a gazdasági és műszaki-tudományos együttműködésre vonatkozó 1/1971. számú törvény rendelkezései.

A külkereskedelmi törvény egységesen, átfogóan és általános érvénnyel jogilag szabályozza országunk külkereskedelmi és műszaki-tudományos együttműködési tevékenységét, e tevékenység tervszerűsítését és megszervezését bel- és külföldön, valamint mindazoknak az intézményeknek és személyeknek az ügykörét, amelyek a külkereskedelmi tevékenységbe bekapcsolódnak. Egyszersmind kedvező jogi keretet teremt az együttműködés változatos formáinak megvalósítására, beleértve a termelő és kereskedelmi vegyes társaságok létesítését is belföldön és külföldön egyaránt.

A vegyes társaságok létesítését, megszervezését és működését Románia Szocialista Köztársaságban az 1/1971. számú törvény 57—58. szakaszait továbbfejlesztő 424/1972. számú törvényerejű rendelet (jóváhagyta a 74/1972. számú törvény) szabályozza, a 425/1972. számú törvényerejű rendelet pedig (jóváhagyta a 75/1972. számú törvény) a vegyes társaságok nyereségére kivetett adó megállapításának módját ren-

dezi. Törvényhozásunk nem foglalkozik a külföldi székhellyel működő vegyes társaságok joghelyzetével még akkor sem, ha azok román részvétellel alakultak meg, mert Románia nemzetközi magánjogának szabályai értelmében ezek külföldi törvényeknek vannak alávetve (O. Căpăţînă: *Regimul juridic al persoanelor juridice străine în România*. Bucureşti, 1969. 185.).

A vegyes társaságok a gazdasági együttműködés olyan formái, amelyekben egyfelől román gazdasági egységek, másfelől pedig kapitalista vállalatok vesznek részt. Székhelyük lehet országunkban vagy külföldön. E társaságok fő feladatköre az áruk kereskedelmi forgalmazására terjed ki. Létesítésük a kivitel fejlesztését, a nemzetközi gazdasági együttműködés megvalósítását szolgálja. Az a fontos szerep, amely a román áruk kivitelének előmozdítása terén ezekre a társaságokra hárul, kitűnik a létesítésükre, szervezetükre és működésükre vonatkozó jogszabályok alábbi célkitűzéseiből is: a piacok bővítése, az export változatosabbá tétele és az együttműködési tevékenység fejlesztése a világpiacon; olyan beruházások megvalósítása, amelyek elősegítik a nemzetgazdaság fejlesztését, a termelőkapacitások bővítését, korszerűsítését és új felszereléssel való ellátását, a modern technológia bevezetésének meggyorsítását; az üzemszervezés és vállalatvezetés korszerű módszereinek bevezetése; szakemberek képzése a termelés és a kereskedelmi tevékenység számára.

A vegyes társaságot mint a szövetkezés olyan formáját, amely egy szocialista országhoz tartozó gazdasági egység és egy kapitalista országbeli cég között jön létre, első ízben a Szovjetunió Angliával együttműködve hívta életre Moscow Narodny Bank Ltd. néven (Al. Deteşan: *Societăţi comerciale — societăţi mixte, formă eficientă de cooperare internaţională — a Viaţa economică melléklete*, 1972. 1.). Hasonló társaságokat létesítettek Jugoszláviában, Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában is. Az utóbbi időben a szocialista államoknak a kapitalista országokkal együttműködésben alapított vegyes társaságai jelentős szaporodást mutatnak. Hazánk viszonylatában ez az együttműködési forma mindjobban fejlődik.

A román részvétellel alakult vegyes társaságok tevékenységében a csak néhány év alatt elért eredmények is igazolják, hogy ezek a nemzetközi piacon az áruk kereskedelmi forgalmazásának hatékony és előnyös eszközévé váltak. 1972-ben a szabad devizákban kifejezett román export mintegy 12%-át a vegyes társaságok szolgáltatták. A szóban forgó társaságok teremtettek először piacot olyan román áruk részére, mint például az ammónium-nitrát, a szintetikus kaucsuk, háztartási cikkek stb. Ugyancsak e társaságok révén egyes termékeinkért az azelőttieknél jobb eladási árakat érhettünk el a külföldi piacon. Igaz ugyan, hogy a vegyes társaságok tevékenységében hiányosságok is mutatkoztak, a társaságok e neménének általános tevékenységéhez viszonyítva azonban jelentéktelenek. N. Mănescu és Al. Deteşan adatai szerint egyes esetekben a romániai külkereskedelmi egységek (PETROLEXPORT, FIBREK) az árukat késedelmesen szállították, más esetekben a társaságok (pl. a PETRA) nem teljesítettek az előírt határidőben az exportáló román partnerükkel szemben (N. Mănescu—Al. Deteşan: *Societăţile mixte de comercializare. Viaţa economică*, 1973. 9.). Megítélésünk szerint ajánlatos volna, hogy e társaságok vezető szervei intézkedjenek: szüntessék meg a jelzett hiányosságokat, hogy ilyenek a jövőben ne fordulhassanak elő. Ahhoz, hogy a vegyes társaságoknak a kereskedelmi áruforgalomban kifejtett tevékenysége minél hatékonyabbá váljék, azokhoz a modern eljárásokhoz és módszerekhez kell igazodni, amelyek a marketing körébe vágnak. Különös jelentősége van — többek között — a nemzetközi piac tanulmányozásának, a nemzetközi kiállításokon és vásárokon való részvételnek.

A szakirodalom rámutatott arra, hogy külkereskedelmi vállalatainknak, az exportfeladatokat teljesítő iparközpontoknak és üzemcsoportoknak „több kezdemé-

nyezésről kell bizonyságot tenniük a termékek kereskedelmi forgalmazásával foglalkozó vegyes társaságok létesítése terén, nagyobb mértékben kell olyan, tekintélynek örvendő partnerek felé tájékozódniuk, amelyek ténylegesen hozzájárulhatnak a külkereskedelmi cserék, a román kivitel fejlesztéséhez" (Al.Puiu: *Relaţiile economice dintre ţările socialiste şi cele capitaliste dezvoltate.* Bucureşti, 1973.). Ami a román részvétellel létesített, de más állam területén levő vegyes társaságokat illeti, rájuk hárul a feladat, hogy kitartóan foglalkozzanak a román áruk minél gazdagabb választékának elhelyezésével.

A román részvétellel működő vegyes társaságok eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy ezek a hazai áruk kereskedelmi forgalmazásának hatékony eszközei, velük az együttműködés és egyúttal a kivitel növelésének új formája jelentkezik.

2. Országunkban a vegyes társaságokat egyfelől egy vagy több román gazdasági egység (iparközpont, kombinát, tröszt, vállalat, gyár- vagy üzemcsoport, a törvény értelmében külkereskedelmi és együttműködési feladatokat teljesítő gazdasági egységek), másfelől pedig egy vagy több külföldi gazdasági szervezet, társaság vagy vállalat (ipari, kereskedelmi, pénzügyi, építészeti, szállítási, szolgáltatási) vagy fizikai személy alkotja. Az ilyen társaság létesítése céljából a jövendő társaknak a következő okiratokra van szükségük: műszaki-gazdasági tanulmány, alapítási okmány — ebben feltüntetendők mindazok az adatok, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az államigazgatás központi szervei elemezhessék és véleményezhessék a megalapítandó vegyes társaság hasznosságát —, társasági szerződés és alapszabály.

Ezek életre hívhatók a társadalmi élet legkülönbözőbb területein: az iparban, földművelésben, turisztikában, szállításban, tudományos kutatásban. Tárgykörük kiterjedhet anyagi javak előállítására, forgalmazására, szolgáltatásokra, különféle munkálatok elvégzésére.

A vegyes társaság megalapítását — a társasági szerződést és az alapszabályt — a Minisztertanács javaslata alapján az Államtanács hagyja jóvá.

Eddig megközelítőleg 30 olyan vegyes társaságot létesítettek, amelyeknek Romániában van a székhelye, vagy — bár külföldi székhellyel — román részvétellel működnek. A Romániában létesített ilyen jellegű társaságok sorában az elsők között említhető a RIFIL román—olasz vegyes társaság. A társaságot a săvineşti-i szintetikus rostot és fonalat termelő ipari központ és a ROMALFA olasz társaság alapította. Ez korlátolt felelősségű vegyes társaság. Hatásköre egy festett és festetlen akrilszálat termelő üzem felépítésére, az előállított termékek forgalomba hozására, valamint kívülállók számára végzett munkálatokra és szolgáltatásokra terjed. Újabb alapítás a ROM CONTROL DATA román—amerikai vegyes társaság (romániai székhellyel). Ennek az ugyancsak korlátolt felelősségű társaságnak az alapítói a bukaresti elektronikai és automatikai ipari központ és a CONTROL DATA CORPORATION amerikai társaság. A részt vevő felek megállapodása szerint a társaság feladata egy olyan gyár felépítése és felszerelése, amely meghatározott jellegű felszerelést állít elő, s ezt forgalomba is hozza. A külföldön levő, de román részvétellel működő vegyes társaságok közül megemlítjük a következőket: ARCODE (Anglia) korlátolt felelősségű társaság, feladata a román vegyi termékek eladása; DECOFRA — korlátolt felelősségű társaság, franciaországi székhellyel, szintén a román vegyipari termékek eladásával foglalkozik; SORIMPEX — korlátolt felelősségű társaság, olaszországi székhellyel, feladata kereskedelmi közvetítés és általános kereskedelem.

A vegyes társaságok természetét illetőleg a szakirodalomban az a nézet jut kifejezésre, hogy ezek kereskedelmi társaságok, mivel tevékenységük kereskedelmi műveletek és jogügyletek formájában nyilvánul meg (P. Pătrăşcanu—I. Rucăreanu: *Regimul juridic al societăţilor mixte în Republica Socialistă România* — az *Instituţii de*

drept comercial internaţional című kötetben. Bucureşti, 1973). Meg kell jegyeznünk, hogy nem minden vegyes társaság kereskedelmi jellegű. Egyesek feladata termelőtevékenység (például a román érdekeltségű KMIL vegyes társaság, kenyai székhellyel, bányák feltárásával és kiaknázásával foglalkozik), mások termelő és kereskedelmi tevékenységet egyaránt folytatnak (például a ROM CONTROL DATA). Igaz ugyan, hogy bármi legyen is a vegyes társaság feladatköre, „a saját termékek vagy a vásárolt termékek forgalmazása az elsőrendű szerep" (Al. Deteşan, i.m.). Másfelől e társaságok tevékenységének módozatai és jogi formái a kereskedelmi társaságokra jellemzőek; ez újabb bizonysága annak, hogy a vegyes társaságok is ebbe a kategóriába tartoznak. Például a kereskedelmi társaságok egyik jellemző vonása, hogy jogi személyiséggel vannak felruházva. A vegyes társaságok, ha székhelyük országunk területén van, függetlenül attól, hogy milyen formát öltenek — részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság — minden esetben román jogi személyek. (A jogi személy kollektív alanya a polgári jognak, amely önállóan vesz részt a jogviszonyokban és amelyet saját polgári jogi felelősség terhel; lásd. C. Stătescu: *Drept civil.* Bucureşti, 1970. Jogrendszerünkben e vonatkozásban a jogi személyek legfontosabb kategóriáját a szocialista gazdasági szervezetek alkotják.)

Következésképpen a vegyes társaságok jellegének kérdésében ahhoz a felfogáshoz csatlakozunk, amely szerint ezek a kereskedelmi társaságok kiterjedtebb kategóriájába tartoznak.

3. A törvény értelmében a vegyes társaságok szervezetét és működését a társasági szerződés és az alapszabály határozza meg.

A társasági szerződés és az alapszabály tartalmazza a szerződő felek megnevezését, a társaság tevékenységének tárgyát, székhelyét, tartamát, a társasági tőkét, a társaság tagjainak jogait és kötelezettségeit stb. Az alapszabály — a szerződés kiegészítő része — ezeken kívül olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek a vegyes társaság szervezetére és működésére vonatkoznak: a közgyűlés és ügyköre, a szavazati jog gyakorlása a közgyűlésen, az igazgató tanács vagy igazgató bizottság és ügyköre stb. (a 424/1972. számú törvényerejű rendelet 10. szakasza).

Bár a társasági szerződés és az alapszabály együttesen az, amit a „felek törvényének" nevezünk, mégis szem előtt tartandó, hogy a vegyes társaságok, ha székhelyük országunk területén van, szocialista tervgazdálkodásunk körülményei között fejtik ki tevékenységüket, ami azt jelenti, hogy a tervgazdálkodás kiterjed e társaságok tevékenységére is. Ennek megfelelően a társaság tevékenységi tárgyának meghatározásakor mérvadóak Románia gazdasági-társadalmi fejlesztésének szempontjai és irányvonalai. A vegyes társaságok ugyancsak ötévi és egyévi programokat készítenek gazdasági és pénzügyi tevékenységük számára, s ezeket az alapszabálynak megfelelően hagyják jóvá. Hogy e társaságok alapítása és tevékenysége kötelező módon beilleszkedik az állami terv kereteibe, egyike azoknak a jellegzetes vonásoknak, amelyek megkülönböztetik őket a kapitalista kereskedelmi társaságoktól.

A vegyes társaság vagyona a felek hozzájárulásából — társasági tőke létesítése céljából —, valamint a tevékenysége során később szerzett javakból tevődik össze. A felek hozzájárulása a társasági tőkéhez lehet pénzbeli hozzájárulás, lehet a beruházásokhoz és a társasági tevékenység kifejtéséhez szükséges javak szolgáltatásával történő hozzájárulás, lehet ipari tulajdonjogok vagy egyéb jogok átruházásával nyújtott hozzájárulás, és ezekről is a társasági szerződés, valamint az alapszabály rendelkezik. A román félnek a társasági tőkéhez legalább 51%-kal kell hozzájárulnia, hogy így a román tőke súlybeli fölénye biztosított legyen a társasági tőke összetételében. Például a ROM CONTROL DATA vegyes társaság esetében az elektroni-

kai és automatikai ipari központ a társasági tőkéhez 55%-kal járult hozzá, az amerikai társaság 45%-kal.

A vegyes társaságok tevékenységüket Románia Szocialista Köztársaság törvényeinek megfelelően fejtik ki. Ezeket a társaságokat egy-egy igazgató tanács vagy igazgató bizottság vezeti. Az igazgató tanács vagy bizottság ügykörét és szervezetét, határozatai meghozatalának módját — szótöbbséggel vagy csak egyhangú szavazattal —, a gondnokok és igazgatók kinevezését, ügykörét, javadalmazását és felelősségét a felek határozzák meg az alapszabályban. Például a ROM CONTROL DATA korlátolt felelősségű vegyes társaság alapszabálya kimondja, hogy a társaság legfelsőbb vezető szerve a társtagok közgyűlése. Azt is előírja, hogy a vegyes társaságot egy igazgató bizottság igazgatja, melynek tagjait a társtagok közgyűlése nevezi ki. Az Amerikai Egyesült Államokban nemrég tett látogatása során Nicolae Ceauşescu elvtárs rámutatott, hogy keretmegállapodásokat kötöttek román vállalatok és a General Electric, a Singer, az ITT és más amerikai cégek együttműködésére vonatkozóan.

A vegyes társaságok román személyzetének jogait és kötelezettségeit ugyanazok a törvényes szabályok határozzák meg, amelyek állami egységeink személyzetére vonatkoznak. Az idegen személyzet jogait és kötelezettségeit az igazgató tanács, illetve igazgató bizottság szabályozza. Az idegen személyzet tagjai vezető tisztséget is betölthetnek a vegyes társaság szervezetében.

A vegyes társaságok gazdasági-pénzügyi ügyleteit abban a valutában könyvelik, amelyikben a felek megállapodtak. Hasonlóképpen a vegyes társaságok termékeit a belföldi piacon a társszerződésben és az alapszabályban megjelölt valutában értékesítik, a külföldi piacon pedig közvetlenül vagy a külkereskedelmi szervezetek közvetítésével. A vegyes társaságok ellátását nyersanyaggal, alapanyagokkal és egyéb árukkal belső erőforrásból és behozatalból biztosítják.

A társaságok kiadásait ugyancsak a társasági szerződésben és az alapszabályban megjelölt valutában veszik nyilvántartásba. A vegyes társaság nyereségéből teremtik meg a tartalékalapokat (természetesen az alapszabály előírásainak megfelelően). A tartalékalapok elkülönítése és a törvényben előírt adók lerovása után fennmaradó részt a társasági tőkéhez való hozzájárulások arányában felosztják a társtagok között, vagy pedig a vegyes társaság fejlesztésére fordítják.

A vegyes társaságok egész tevékenysége arra összpontosul, hogy megkönnyítse a román áruk kivitelének fejlesztését, az exportáruk választékának bővítését és újabb piacokra való kijuttatását, a román áruk állandó idomulását a külső piac követelményeihez (M. Mănescu: *Societăţile mixte şi cooperarea internaţională*. Lumea, 1973. 4.).

A vegyes társaság működésének időtartamát a felek határozzák meg a társasági szerződésben. Az alapszabályban a felek megállapodnak a vegyes társaság feloszlatásának és felszámolásának módjáról és eljárásáról.

Ha tevékenysége során a vegyes társaság és valamely román fizikai személy vagy jogi személy között jogvita keletkezik, annak megoldása a bírói hatóságok hatáskörébe tartozik. A vegyes társaságnak valamely román jogi személlyel felmerült vitáját, ha az szerződéses jogviszonnyal kapcsolatos, a döntőbíróság is elbírálhatja, feltéve, hogy a felek ebben megállapodtak. Ilyen esetben a felek a Románia Szocialista Köztársaság Kereskedelmi Kamarája mellett működő Döntőbíróság hatáskörét is betölthetik.

A román állam kötelezi magát arra, hogy a vegyes társaságok működését garanciákkal látja el. Ennek megfelelően államunk szavatolja az idegen társtagok részére a nyereségnek, a román társtagoknak átadott társasági betét értékének vagy a fel-

oszlatás és felszámolás után fennmaradt társasági aktíva felosztásából származó járandóságoknak, illetve az őket megillető bármely egyéb járandóságoknak az átutalását külföldre a Román Külkereskedelmi Bank útján, a társasági szerződésben, valamint az alapszabályban előírt feltételek alapján.

4. A vegyes társaságok szervezetére és működésére vonatkozó törvényerejű rendelet kimondja, hogy a dolgozók közgyűléseinek összetételét és működését szabályozó román törvény megfelelő módon alkalmazandó a vegyes társaságokra is. Mint ismeretes, a dolgozók közgyűlése a kollektív vezetés legmagasabb formája, az a fórum, amelyben a dolgozók tömegei szervezetten vesznek részt a gazdasági-társadalmi tevékenység vezetésében, a termelési programok teljesítésével kapcsolatos kérdések megvitatásában és megoldásában, ellenőrzik az állami szocialista egységek vezető szerveit. Következésképpen a dolgozók a vegyes társaságokban is közvetlen formában vesznek részt a tevékenység vezetésében. A vegyes társaságokban — az alapszabály előírásainak megfelelően — a dolgozók közgyűlésen választják meg az igazgató tanácsba vagy igazgató bizottságba küldött képviselőiket, a román fél számára biztosított képviselő-számnak megfelelően.

A vegyes társaságok tevékenységét elsősorban azok a román és külföldi gazdasági szervezetek ellenőrzik, amelyek e társaságokat alkotják. Ezenkívül el kell ismerni a román államnak is azt a jogát, hogy a területén működő vegyes társaságok tevékenységét ellenőrizze, természetesen azoknak a sajátos vonásoknak a szem előtt tartásával, amelyek ezeket a társaságokat jellemzik, valamint az a jogát is, hogy a társasági vagyon kezelésének módját figyelemmel kísérje.

Rodica Narcisa Petrescu

Löwith Egon: Portré

„Az ifjúság elméjét akarván világosítani"

Szigethi Gyula Mihály iskoladrámái

A XVII—XVIII. században az erdélyi értelmiség eszmei fejlődésére döntő módon hatott a külföldi egyetemeken való tanulás, a bécsi udvar azonban fokozatosan korlátozta a nyugati tanulmányutak engedélyezését. A hétéves háború idején már csak kivételesen sikerült kis számú erdélyi fiatalnak útlevelet szereznie. A külországba menőket alapos vizsgálat alá vetették. Backamadarasi Kis Gergelynek, a későbbi székelyudvarhelyi rektor-professzornak az útlevél megszerzéséért folytatott küzdelme meggyőzően bizonyítja a megszorító rendelkezések szigorát, magától Mária Terézia királynőtől kellett kihallgatást kiharcolnia az engedélylevél elnyeréséért. Minden korlátozó intézkedés ellenére az erdélyi protestáns ifjúság mégis szép számmal jutott ki német, holland, svájci egyetemekre. Tudományos ismeretekkel, új tanításokkal, sokan rebellis eszmékkel megrakodva tértek haza. A hazatérő fiatal értelmiségieket azonban megalkuvásra kényszerítették a honi állapotok. A polgárosodó Nyugat és a feudális mozdulatlanságra ítélt Erdély közt szembetűnő gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális eltérés mutatkozott. Nem nagy a választék: papi, tanári vagy nevelői állás főúri gyermekek mellett. Esetleg e három pálya időnkénti fölcserélése. Csakhogy a papi szószék vagy a felekezeti iskolák katedrája nem lehet forradalmi eszmék hirdetésének fóruma. Ezért is annyira felemás a hazai fölvilágosodás. A hazatért értelmiségiek egy része városi kollégiumokban helyezkedett el, többségük szétszóródott, és falusi parókiákon keresett megélhetést. E két értelmiségi pálya közt merev határvonal nem húzható: a tanárok gyakran cserélik fel a katedrát a szószékkel, vagy fordítva.

Jellemző a nyugati kultúra iránti érdeklődésre és a tanári kar iskolázottságára, hogy a székelyudvarhelyi református kollégium valamennyi tanára — Benkő Józsefet, a neves tudóst kivéve — a XVII. század végétől kezdődően a XVIII. században át végesvégig külföldi univerzitásokon gyarapította ismereteit.

A vidékre szakadt tudós értelmiség szellemi örökségének számbavételét hazai művelődés- és irodalomtörténetírásunk nem végezte el teljes egészében. A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár polcain például Szigethi Gyula Mihály hagyatéka — több mint negyven kéziratos kötet — várja a feltámadást. Gazdag örökség. Írásai közt találunk matematikai, fizikai, filozófiai, etikai, történelmi és helytörténeti dolgozatokat, novellát, alkalmi és dicsőítő verseket, drámákat. Izgalmas feladatot kínál ez a csaknem érintetlen hagyaték filozófusoknak, filológusoknak, a természettudományok művelőinek, történészeknek egyaránt. El kellene dönteni, hogy Szigethi, ez a sokoldalú pedagógus, a felvilágosodás sokrétű, sokszínű és több ár-

nyalatú áramlatának melyikéhez tartozott. Tisztázni kellene, hogy irodalmi öröksége, főleg drámái, milyen tartalmi és formai értéket rejtegetnek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az erdélyi fölvilágosodás felemás helyzete befolyásolja Szigethit is. Írásaiban érezni az óvatosságot, indulatai lefojtottságát, a gondolatok elhallgatását. Kutatók összefogását igénylő szép munka volna kimutatni, hogy Szigethi a korabeli tudományos ismeretek szintjén tanított-e, hogy filozófiai, természettudományi nézetei melyik irányzat felfogásához igazodtak. Ilyen meggondolás alapján ezúttal drámaírói munkásságának bemutatására teszek szerény kísérletet.

Irodalmi tankönyvek és összefoglaló irodalomtörténeti művek nem említik őt. A Magyar Irodalmi Lexikon nem emlékezik meg róla. Jancsó Elemér, a felvilágosodás irodalmának nagy ismerője Szigethi Gyula Mihály munkásságáról ezeket írja: „Átdolgozott és eredeti darabjai — melyekkel, sajnos, a szakirodalom behatóan még nem foglalkozott — a francia felvilágosodás eszméinek a hatását tükrözik." (*A magyar irodalom a felvilágosodás korában.* Bukarest, 1969. 301.)

A századforduló táján Bernáth Lajos, a pozitivista irodalomtörténészre jellemző aprólékos pontossággal megírta a protestáns iskolák színjátszó mozgalmának történetét. *A protestáns iskoladrámákról* (*Protestáns Szemle,* XIII. 1901. 577.) című terjedelmes tanulmányában kitér Szigethi drámaírói munkásságára. Átböngészte az udvarhelyi professzor kéziratait, azonban csak leltárt készít és tartalmi kivonatot ad műelemzés és értékelés nélkül. Miután kötelességét teljesítette, köszönőlevél kíséretében visszaküldte a kéziratokat az udvarhelyi kollégium könyvtárának: hadd lepje továbbra is az ismeretlenség pora. Pedig Bernáth megsejtette Szigethi drámáinak jelentőségét, főleg tartalmi értékeit. A *Százszor Szép* című darab ismertetését így zárja: „... erős gyanúm, hogy e színművet maga Szigethi írta, akinek úgy látszik, szíve a francia forradalom által felvetett egyenlőség, testvériség és szabadság eszméiért égett. Bizonyságai ennek *(uo.)* úgy a németből választott művek, mint főleg utóbbi munkája."

Szigethi 1759-ben született Marosvásárhelyen. Középiskolai tanulmányait szülővárosában, a református kollégiumban végezte. Kiváló tanuló volt. A kollégista Szigethiről sok érdekes és értékes adatot közöl Koncz József *A marosvásárhelyi evang. református kollégium története* (Marosvásárhely, 1889) című munkájában. Marosvásárhelyi tényked̈ésének egyik fontos mozzanatáról Fogarasi Sámuel naplójából is értesülünk: „Comédiakat jádszodtak régen a kollégyiombeliek, én is gyerek koromban emlékezem egyre, midőn a praeceptor Szigethi Mihály sidónak volt öltözve." (Jancsó, i.m. 298.)

Marosvásárhely után négy évet a marburgi, göttingai, stuttgarti és bécsi egyetemeken töltött. Külföldi tanulmányútra jóakarója, a híres orvosprofesszor, Mátyus István ösztönözte. A költségek egy részét Bethlen Sándor gróf fedezte, mivel két fiának tanítására Szigethi elkötelezte magát. 1789-ben a külföldi univerzitásokról visszatérő Szigethit Bécsben érte a hír, hogy kinevezték professzornak Udvarhelyre. A gróf azonban nem bocsátotta el szolgálatából. Három évig szolgálta a Bethlen grófokat, aztán Teleki Józsefnél vállalt nevelői hivatalt. Vele ment pesti, majd bécsi rezidenciájára. 1796-ban meghalt a gróf, Szigethi állás nélkül maradt. Ekkor kapta a meghívást az udvarhelyi kollégium filozófiai tanszékére, az elhunyt Bodola Sámuel helyére.

Szigethi friss szellemet hozott az iskolai oktatásba. *A Nemes Udvarhely — Széki Rosás kert* címen ismert, nyomtatásban is megjelent írásában katedrai munkájáról írja: „Eddig ez hellyben még Wollfiána Filozofia hallatott; és az is szoros határok közzé szoritva tanittatott. Én ezért a' reám bizott ifjuság elméjét akarván világositani, boldogságokat elö mozditani, a'mint magam is éreztem, Eklecticus Filo-

sofus modjára, magamat egyhez is nem kötöttem; a Filosofia határait pedig ki terjesztettem." (*Tudományos Gyűjtemény*, IX. 1925.)

Szigethi idején tanították először az udvarhelyi iskolában az irodalomtörténetet, az irodalomkritikát és a természettudományokat; ő kezdte meg a statisztikának, politikának, törvényismeretnek, módszertannak és más diszciplínáknak tantárgyként való tanítását. Szigethi kezdeményezésére vezették be a kiváló tanulók megjutalmazását is.

A felvilágosodás nyelvművelő programjával egybehangzóan vallja munkáiban a színjátszás rendkívüli szerepét az anyanyelv ápolásában, kimüvelésében, az ifjúság nevelésében. Felfogását gyakorlatba is ültette: létrehozta a diákszínpadot. Nagy érdeme, hogy nem az iskoladrámák hagyományát folytatta, hanem a világi színműirodalom új alkotásait karolta fel. Az 1801. szeptember 10-i bemutatkozásra az akkori idők világi drámairodalmának egyik divatos darabját, Dugonics András *Arany perecek* című regényének színpadra alkalmazott változatát, a *Matskási Júlia* című színművet választotta.

A diákszínpad darabszükségletének kielégítéséért tollat ragadott. Eredeti és átdolgozott munkáinak címe (a szerző megjegyzéseivel): *A' Szegénység és a' Szeretet.* Németből forditotta, de sok hellyeken bővitette Sz.M. Sz.Udvarhellyt 1802-ben Augusztus elsö Hetiben (XLII. kötet); *Mellyik már a' nagyobb Sido?* egy Nézö Játék, mellyet formált három fel vonásokban Lotich, ki készitett pedig Szigethi Mihálly Sz.Udvarhelyi Professor Sz.Udvarhellyt 1803-ban (XLII. kötet); *Százszor Szép* egy vig játék (XLIII. kötet). A XXIII. kötet tartalmaz egy cím nélküli iskoladrámát, melyet *Komédia és Tragédia* címen Bernáth Lajos nyomtatásban is megjelentetett; a XXVII. kötet két játékot, melyeket párbeszédes formájukért szintén a drámai műfajhoz sorolhatunk: *Egy ének* szapora tántz notára, melly áll négy Rendekből, és *Más ének*, mellyben egy keményenn báno férfi beszélget igen engedelmes Feleségével. A XLIII. kötetben egy cím nélküli, csonkán maradt drámát hagyott ránk.

A kor nem kedvezett a haladó eszméket hirdető színjátszásnak. 1795-ben Martinovicsnak és társainak kivégzése újabb sötét korszak beköszöntését jelezte. Szigethi Gyula Mihály visszavonult. 1805-ben Karácsoni Sámuel tanártársára bízta a színjátékok további szervezését. 1823-ban kérte nyugdíjazását. A nyugalomba vonulás azonban nem jelentett pihenést: kéziratait rendezi, tanul, ír. 1837-ben hunyt el. Hamvai a székelyudvarhelyi református temetőben pihennek. A „hálás utókor" érzéketlenül tapos elsüllyedt sírhantjára.

Kéziratos drámái közt találunk eredeti alkotást, átdolgozott, magyarított színművet és ismeretlen szerző munkájának másolatát.

A cím nélküli dráma az 1775-ben készült kéziratai között kapott helyet. Valódi iskoladráma. Első része komédia, amely lényegében csak előjátéka a tulajdonképpeni tragédiának. A komédiában a latin nyelvű prológus és a hosszas elöljáró beszéd után a színjátszók királyt választanak maguknak, és annak szórakoztatására, tiszteletére és okulására eljátsszák a tragédiát. A második rész ismét elöljáró beszéddel kezdődik, s utána következik a trójai háború egy mozzanatát feleleventő tragédia. Ez a dráma — minden valószínűség szerint — jóval korábban keletkezett, Szigethi bizonyára csak lemásoltatta. Régiségére utal a ludi rex megválasztásának szokásán kívül az is, hogy középkori újlatin eredetű sor-strófákban, alexandrinusban, illetve négyes rímű, felező tizenkettesekből szerkesztett magyaros Zrínyi-versszakokban szerezte a névtelen szerző. Bár ez a mű nem Szigethi munkája, fel kell figyelnünk rá, ugyanis a puszta tény, hogy kéziratai közt tartogatta, a színjátszás iránt tanúsított korai érdeklődését jelzi. Nehéz eldöntenünk, hogy ez a cím nélküli dráma fordítás-e vagy eredeti alkotás. Témája, szereplői, a cselekmény színhelye távoli, s ebből arra

következtethetünk, hogy fordítás. Megnehezíti a döntést az is, hogy csonkán maradt. A tulajdonképpeni színmű kezdődik az első felvonás második jelenetével, folytatódik a harmadik felvonás első jelenetével, és végződik a másodikkal.

Az 1778. évi kéziratait tartalmazó XXVII. kötetben két rövid játék található, melyeknek témája igen egyszerű: a férj és a feleség énekes perlekedő párbeszéde a családi élet apró-cseprő problémáiról. A szöveghez kottát is mellékel Szigethi, akit minden bizonnyal a vers (és esetleg a dallam) szerzőjének kell tekintenünk.

Legjelentősebbek az 1800-as évek legelején Székelyudvarhelyen németből átdolgozott drámái, illetve eredeti vígjátéka, a *Százszor Szép*. Kéziratgyűjteményének darabjai közül ezek érzékeltetik leginkább, hogy Szigethi gondolkodását — a vidéki elmaradottság közepette is — mennyire átjárták a felvilágosodás eszméi. Ekkor keletkezett színműveinek közös tartalmi jegye a társadalmi kérdések iránti fogékonyság. *A' Szegénység és a' Szeretet* című, németből átdolgozott háromfelvonásos drámájának és a *Mellyik már a' nagyobb Sido?* ugyancsak háromfelvonásos, magyarított színművének közös témája a különböző társadalmi osztályokhoz, népekhez tartozó fiatalok küzdelme a szabad párválasztásért, a feudális erkölcs ellen. *A' Szegénység és a' Szeretet* című műben Villámi hadnagy lemond tiszti rangjáról, hogy egy lánynak visszaadja becsületét. A nagy szegénységben élő Villámit Venczel, az egyszerű csizmadia támogatja mindaddig, mígnem a fejedelem tudomást szerez volt tisztjének sorsáról, és kapitánnyá lépteti elő. A nép sorsát szívén viselő uralkodó alakjának megrajzolása különben a hazai felvilágosodás irodalmának egyik jellemző jegye. „Legesleg első kötelessége egy fejedelemnek az, hogy az ö jobbágyi között jó tételményt és szerentsét tétessen, azokat boldogokká tegye; ö egy nagy familiának Attya, a' kire sok fiaknak és leányoknak szemei néznek, kiket olly boldogokká tartozik tenni, mint azok kívánhattyák. Boldog az a' fejedelem, ki az ö jobbágyinak szemeiből a' könnyhullatást eltörli."

A szegények erkölcsi fölényét már ebben a darabban kidomborítja, majd tovább mélyíti a *Mellyik már a' nagyobb Sido?* című színművében. Ebben új elemként jelenik meg a zsidóságnak az emancipációért vívott küzdelme jogosságát hangoztató és helyeslő álláspont. A kapzsi, embertelen Kincsesi fiát, Károlyt az örökségből való kitagadással fenyegeti, ha feleségül veszi a zsidó Náthán leányát, Máriskót. Károly semmibe veszi a szülői tilalmat, és a vallás leplébe burkolózó faji előítéletek rabjait megleckézteti: „Éppen ez az embereknek ma egy nagy hibájok, a'mit Uram Atyámba tapasztalok, hogy mindjárt a' vallást hánytorgattyák, mintha a' vallás azért adatott volna, hogy ebből valaki a' más meg tsalására, gyülölésére erösséget vegyen [...]; én ugy tapasztalom, hogy annak van leg kevésbé vallása, a' ki azzal ditsekedik a' más meg vetésére, a' ki másrol azt le akarja huzni, hogy azt mindenek utálására ki tegye [...]. Ma mindjárt vallástalanság, ha valaki Pap ellen szoll; ha ugy nem hiszen mint ö; ha ugy nem gyülöl mint ö; ha ollyanokkal társalkodik, a' kik néki nem leg jobb emberei; ha egy idegent ugy meg talál betsülni, mint egy közökbe valot [...]."

A szegénynek és elnyomottnak együttérző szeretettel, az uzsorásnak megvetéssel, a kereszténykeken és hitsorsosain egyaránt segítő zsidónak rokonszenvvel ábrázolt alakja mind arra vall, hogy Szigethi ízig-vérig humánus gondolkodású, a társadalmi igazságtalanságok ellen az írástudók felelősségével küzdő író.

Behatóbb elemzést érdemlő munka a *Százszor Szép*. Kétségtelen, hogy a vígjáték szerzője Szigethi. A környezet, a drámai konfliktus, a jellemek és a jellemek rendszere hiteles hazai világot tükröz. Ráismerünk a XIX. század legelejének erdélyi kisvárosára, a kor jellegzetes hazai figuráira. Még a korabeli Székelyudvarhely képe is megvillan az olvasó előtt. A szereplők a Botos utcán, a hosszú Bethlen utcán, a

romokban heverő vár és a sópiac körül járnak-kelnek, a környező domboldalakon, a Budváron és a Szarkakőn vadászgatnak. Valószínűleg 1802-ben vagy 1803-ban írta. Különben ez az időszak egybeesik a Szigethi alapította diákszínjátszás fénykorával, amikor az évenként kétszeri előadáshoz neki kellett színjátékról gondoskodnia.

A *Százszor Szép* ötfelvonásos komédia. Témája egy felvilágosult nemes ifjú küzdelme a párválasztás szabadságáért. A városban feltűnik egy ragyogó szépségű ismeretlen lány. Az úri világ gavallérjai igyekeznek kegyeibe férkőzni. Meg-megújuló ostromuk sikerült vígjátéki helyzeteket teremt, s egyben a jellemek bemutatását biztosítja.

A *Százszor Szép* nem mestermű. Néhány jól megformált figura, sikerült vígjátéki jelenet azonban arra enged következtetni, hogy Szigethi tudatos alkotó volt, és tehetség is lakozott benne. Remekbe szabott figura például Sarkantyusi, a parlagi nemes. Közeli rokona Bessenyei Pontyijának és Kisfaludy Mokányának. Parlagiságán elnézően mosolygunk, izgalmas vadászkalandjait szívesen hallgatjuk, szókimondásáért tiszteljük, és együttérzünk vele, amikor a divathóbort ellen hadakozik. Valahányszor színpadra lép, elevenséget hoz magával. Alakjában a rousseau-i természetes életeszményképet sejteti az író. „Nekünk falusiaknak születésünkkel kapott elmésségünk vagyon: mi nem sokat tzikernyálunk, nem kapunk az eröltetéssel járo complimenteken, a' mit hosszas mesterséggel 's tudománynyal a pallérozott városiak fel nem találnak, mi a' természet uttyán egyszeribe fel találjuk." Ez a „természetes ember" az anyanyelv ápolásának is egyik szószólója.

Sarkantyusi ellentéte Tsigaháti és Elisabeth, az ifjú Kőházi édesanyja, akik a külföldi divat, a „tzerimoniák" majmolói. Gróf Tsillagi a házasságról alkotott feudális erkölcsi felfogás megtestesítője. Ifjú korában a szülők akarata ellenére egy közrendű lányt vett nőül, akitől leánygyermeke született. Élettársát és gyermekét elhagyta, külföldre utazott, könnyelmű életet élt. Feleségének segélykérő leveleire nem is válaszolt. A haladó törekvések, a felvilágosult eszmék szószólója Kőházi, Napházi és Sofia. Nemes gondolkodásúak, érzékenyek a társadalmi igazságtalanságok iránt, a feudális erkölcs ellen lépnek fel, a felvilágosult ember eszményeit hirdetik. Lehetetlen azonban észre nem vennünk, hogy Szigethi felfogásának szócsövei szürkébb, kevésbé egyénített figurák, mint a többiek. Igaza lehet Bernáth Lajosnak, aki Szigethi munkásságának ismertetését ekképpen zárja: „... s lehetséges, hogy Szigethi előtt Martinovits és társainak gyászos árnyai lebeghettek s tartották vissza ajkát úgy a szabadabb szólástól, valamint kezét is a szokott manupropriától." Napházi végszavai félreérthetetlenül hirdetik Szigethi felvilágosult gondolkodását és a világosság diadalába vetett hitét: „Nagyságos asszony! ... Itt láthat egy minden tzerimonia nélkül valo természeti embert, a' ki bizonyság abban, hogy a' világ semmit sem veszt, ha régi meg őszült bal vélekedéseit le vetkezi 's egyszer meg kezdi gondolni, hogy a' természetnek szelid lántzai minden embereket egybe kötöttek, hogy a' magass polтz és születés minket nem tehet mindenkor szerentsésebbekké; és hogy a' leg alább valo ember is ember 's nékünk atyánkfia."

Figyelmet érdemlő figura Gábor, Tsillagi szolgája, aki merész gondolatot fogalmaz meg az emberek egyenlőségéről: „Hiszem a Természet engemet éppen olly szabadnak szült, mint Excellentziádat; én is husbol, tsontbol és vérböl alkottattam, mint Excellentziád; ugyan azon Nap világosit nekünk, 's azon egy Napnak sugárai élesztenek bennünket, én Excellentziáddal egy levegöt szívok; egyikünk ugy hal meg, mint a' másik; hozzá teszem azt is, hogy a' diszno Pásztor engem éppen ugy betsül, mint Excellentziádat, mert az Excellentziád kapuja elött is tsak azt kiáltya: Hajtsd ki a disznokat."

A cselekmény fonalát ügyesen göngyölíti a szerző, és kielégítő dramaturgiai tudással köti és oldja a bonyodalom szálait a zárójelenetig. Szigethinek erős oldala a komikum. Nagyszerű vígjátéki helyzeteket sikerül teremtenie, amelyekben a jellem- és helyzetkomikum eszközeit egyaránt felhasználja. A darab első jelenete már jóízű kacagásra késztet: Tsillagit, a 60 éves gavallért köszvény gyötri. Keze, lába bebugyolálva, jajgat, miközben szerelmes levelet diktál. Megérkezik Napházi. Tsillagi gyorsan eltünteti a gyógyszereket és a meleg holmikat, kinyittatja az ablakot, s a benne lakozó ifjúi hévről beszél, közben a köszvény okozta szúrós fájdalmaktól fel-felordít, s szidja a cipészt, mivel túl szorosra készítette — papucsát.

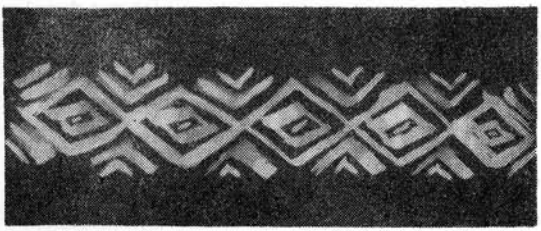
Hangsúlyozom, Szigethi drámai művei vegyes értékűek; remekül fölépített és erőtlen jelenetek váltogatják egymást; jó komikumérzékkel rendelkezik, de a feszültségteremtés nem erős oldala; olykor pergő dialógusait hosszú tirádák követik. Ennek ellenére érdemes örökségére (és sok más hasonlóra) figyelmet fordítanunk. Nemcsak holmi kegyeletes érzéstől vezettetve, nem pusztán amiatt, hogy ezeket a drámákat a múlt század első éveiben írták egy távoli székely kisvárosban, hanem elsősorban mindazért, amit az iskoladráma (és általában az iskolai színjátszás) művelődéstörténetünkben képvisel.

Jól tudom, számos irodalomtörténeti munka foglalkozik az iskoladrámákkal; nem feledkezett meg róluk a különböző eszmeáramlatok históriája avagy az egyes kollégiumok, vidékek helytörténete sem. Mégis merem állítani (többek közt az Udvarhelyen föllelhető gazdag örökség ismeretében), hogy az iskoladrámák nevelésügyi, művelődéstörténeti vagy (ne féljünk kimondani) politikai, társadalmi, bölcseleti jelentősége még nem nyert átfogó és méltó megvilágítást. Ezt az írásos hagyatékot elfedi és elzárja a jobb megismeréstől holmi előítéletféle is, amely eleve laposnak, naiv gyermekinek és tanárosmód didakticistának tekint minden iskolai irodalmi örökséget. Holott az iskoladrámákra sokszor épp az ellenkezője a jellemző. A „világot jelentő deszkák" (még ha korlátozott mértékben is) a kollégiumok falai közt is a nagyobb, tágabb, szabadabb és haladóbb világot jelentették. S ha az előbb azt állítottam, hogy a templomi szószék vagy a tanári katedra nemigen lehetett haladó eszmék pódiuma, akkor most hozzá kell tennem, hogy a színpad (még az iskolai is) inkább válhatott azzá. Haladó szellemű tanárok (és tanárszerzők) az újdonságért, előrelépésért lelkesedő diákok számára az iskolai színjátszás volt az a terület, ahol mást, talán jobbat, előbbremutatót nyújthattak az iskola tanrendjéhez képest (például magyarul játszottak, amikor még latin volt a tanítás nyelve). Különösen illik ez olyan protestáns kollégiumokra, amelyeknek tanárai az akkor már meglehetősen polgáriasodott és fölvilágosodott Hollandiában, Svájcban vagy Angliában tanultak.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy az iskoladrámák alaposabb megismerése teljesebbé — s bizonyos vagyok benne: pozitívabbá — tenné az oktatásunk, művelődésünk, bölcseletünk múltjáról alkotott képünket.

Szigethi Mihály öröksége mindezt jól példázza.

Hermann Gusztáv

TUDOMÁNYOS MŰHELY

Új távlatok az erdélyi rézkor kutatásában

Az Aranyosgyéresen föltárt halomsír

A századfordulón még minden különösebb nevezetesség nélküli Aranyosgyéres az ipartelepítés eredményeként már az első világháborút követő években számottevően megnövekedett, és napjainkban különösen gyorsan fejlődik. A három irányú átmenő és a majdnem hasonló ütemben terebélyesedő helyi forgalom szükségessé tette a régi, szűk kereteit immár szétrepesztő vasúti állomás befogadóképességének emelését is. Az 50-es évek elején elodázhatatlanná vált állomásbővítési munkálatok folyamán elhordták a Torda felől befutó szárnyvonal, valamint a Tövis felé vezető fővonal találkozása szögében emelkedő tekintélyesebb, ősréginek látszó mesterséges dombocska földjét is. A föld kitermelése közben több, a halomba ásott *csontvázas sír* semmisült meg. A tudatlanságból szétszórt vagy egyesek által összeszedett, de aztán mégis nyomaveszett régészeti anyag egy része láttán leszűrhető megállapítás szerint a régészettudomány nem csekély kárára néhány, i.e. VI. századi szkütha temetkezés ment tönkre.

Az elhordott halom azonban nem volt egyedülálló. Az Aranyos folyó hajdani kiöntéses mocsaraiból eredő, lassan folydogáló, vöröses Rákos vize mellett, a Sodronyipar Művek jelenlegi nyugati vége mögötti vizenyős síkon, az ún. Sárréten is magasodik egy halom; a városnak az állomáson túli, egészen fiatal negyedében is „meghúzódik", ma már szinte észrevehetetlenül egy, sőt még egy harmadik is jól megfigyelhető a várostól délnyugatra, a vasúti töltésen túl terpeszkedő kövér földű síkon.

A Tordai Történelmi Múzeum korai vaskori anyag tekintetében meglehetősen szegény. A régészeti emlékek révén lehetőleg minden ős- és kora-történeti korszakot hézagtalanul bemutatni törekvő múzeumigazgató, Zaharia Milea választása — a hiányt pótló szkütha sírmellékletek megszerzése reményében — erre a *harmadikra* esett. 1967 őszén e rövid ismertetés szerzőjének vezetésével került sor a halom megásására. Az ásatáson a Tordai Történelmi Múzeum tudományos személyzetének tagjai közül Maria Magdalena Duca vett részt. Közbejött okok s az anyag földolgozásának hosszadalmassága miatt az észleletek elemzése sokáig váratott magára. Az összehasonlító jellegű földolgozás, értékelés régészeti természetű részének befejeződésével meglepő adatok birtokába jutottunk, ismertetésük éppen ezért nem tűnik haszontalannak.

Először lássuk közelebbről magát az ásatást, azután tekintsünk át a megfigyelésekhez, a régészeti jelenségekhez fűzhető következtetéseken.

*

A ma kb. 30 m átmérőjű, megközelítőleg 2 m tetőző magasságú, gömbszelet idomú, szabályosságával mindjárt szembeötlő halom északi-északkeleti körcikkének ásatása fölöttébb érdekes tanulsággal örvendeztetett meg. A halom „köpönyegét" átlagosan 40—45 cm vastag, elszórtan kavicsokkal „tarkított", lényegében egynemű, nehezen csákányolható, feketésbe játszó, erősen döngölt föld alkotja. Ez a réteg alsóbb szinten jóval könnyebben kitermelhető, lazább, porhanyóbb, színben azonban az előbbivel megkülönböztethetetlenül egyező földtömeggel folytatódik a dombocska emeltetése előtti, hajdani felszínig: az őskori televény-talajig. A jelentős rétegtani észleleteken kívül a halom testébe vágott körcikk vetületű szelvény ásatása különben csalódással járt: az égvilágon semmit sem eredményezett. Minthogy a rendelkezésünkre álló szűk pénzalap már fogytán volt, üres kézzel viszont szégyelltünk volna hazatérni, utolsó reménybe kapaszkodva 6×6 m-es kutatógödröt nyitottunk a halom föltételezhető középső részében.

A keményre döngölt földű köpeny keserves munkát követelő újabb áttörése után a kutatógödörben a korábban megfigyelt jelenség ismétlődését tapasztaltuk: a mélység növekedésével fordított arányban puhábbá, lazábbá váló földben már aránylag jóval vígabban haladt az ásás, amíg csak el nem értük a dombocska fölhordása előtti járószintet.

Az 1,8 m mélyen kitárulkozó felület közepe táján ismét föltűnően keménnyé váló földréteg közelébe érve gyanús nyomok kezdtek láthatóvá válni. Az ezek miatt — érthetően — meglassult, de egyúttal óvatosabbá, figyelmesebbé való ásás révén, a valamivel puhábbnak mutatkozó földtömeg kitermelése után váratlanul szabálytalan körvonalú, döngölt, lapos felületre bukkantunk, majd nemsokára férfiököl nagyságú hömpölyökövekből rakott újabb réteget bontottunk meg. Ennek az anyagát kiszedve, az ásók ismét ellenállóbb, de sajátságosan elszíneződött, „rostos" szerkezetű, a felsőbb rétegektől nagyon könnyen elváló földbe szaladtak. Ezt aztán nem is „piszkáltuk" tovább, hanem a könnyű szétválaszthatóság adta lehetőséggel élve, bontókésekkel mindenütt lehámoztuk: lefejtettük róla a fölötte levő durva kavicsot meg a sárgás-agyagos földet. Az így kitárulkozó felület vigyázatos leseprésével egészen világosan kirajzolódtak az egymás mellé rakott elemekből álló, nagyon korhadt *deszkázat* nyomai. Ezek bizonyára rejtegetnek valamit maguk alatt, gondoltuk, talán valami üreget fedhettek... A kutatás mindenesetre kezdett egyre izgalmasabbá válni.

A következőkben lebontottuk a jelek szerint téglalap alakú nyílásra fektetett palló-réteget. Alatta egészen hasonló, ám ezúttal haránt elhelyezett (hasított) palló-deszkák rétegére bukkantunk. Még alsóbb szinten a felső palló-réteg irányával azonos futású hosszanti gerendák rossz állapotban megőrződött maradványait figyelhettük meg. Valamikor nyilván ezek tartották fönn az alattuk ásítozó üreg szájára nehezedő „földoszlop" és az alatta levő döngölt földréteg, valamint a még alsóbb szinttájon utána következő hömpölykövek súlyát.

A padlózat és a gerendák eltávolításával puszta kézzel markolható, rendkívül laza, egynemű fekete földben haladt tovább az immár ideg-

feszítővé érdekesedett ásatás. A földdel „átitatódott", korhadt padlózat fedte — 2,8 m hosszú és 1,8 m széles — ősi gödör nyílásának szintjétől lefelé 70 cm mélyen vízszintes síkban egyenetlenül jelentkező, 1,5—2 mm vastag szénfekete csíkra figyeltünk föl. Mintha valami takarónak, valamilyen vaskos anyagú szemfedőnek lett volna a maradványa. S alatta valóban egy *csontváz* részei kezdtek föltünedezni. A váz magas, tagbaszakadt, kétségtelenül nagy izomerejű férfié volt, kissé jobbra dűlt koponyával. (A csak nemrégiben megkezdett embertani mérések eredményeire egyelőre, sajnos, várnunk kell; addig semmi közelebbiről nem számolhatunk be fajtabeli jellegét illetőleg.) A csontváz hanyatt feküdt, lábfejjel keletre tájolva, erősen fölhúzott lábszárral és szétterpesztett térddel (a szakirodalomban „béka"- vagy „rombusz-fekvésnek" nevezik ezt a sajátságos helyzetet), szorosan összerakott bokával és hanyagul a törzs mellé tett, könyökben kissé meghajlított karral. A váz alatt is ott feketéllettek az egykori halotti takaró vékony csíkban húzódó maradványai. Következésképpen a holttetemet a gyászszertartás előtt vagy annak idején posztó- vagy nemeztakaróba, még inkább valamilyen csergébe tekerhették.

A sírgödröt hajdanán az Aranyos kavicsrétegébe ásták. Sem a csontváz mellett, sem a gödör alján nem találtunk azonban semmiféle, a temetkezés korának meghatározását lehetővé tevő tárgyra, beszédes mellékletre. Ez volt az ásatás utolsó óráiban csaknem érthetetlen hirtelenséggel odasereglett, feszülten figyelő, egymás között csak suttogva beszélő érdeklődők — mtsz-tagok, munkások, helybeli értelmiségiek — kiábrándító meglepetése. (A halom tekintélyes voltára való tekintettel ui. mindenki becses mellékletű fejedelmi sírról álmodozott.) Mi, némiképpen tájékozottabb és az ilyesmihez már hozzászokott kutatók azonban egyáltalán nem szontyolodtunk el a sovány anyagi eredmények láttán. Éppenséggel nem, mert a sír föltárásakor kibomló jelenségekből következtetve új, eddig talán még csak nem is sejtett fejezetet nyithatunk az amúgy is nagyon változatos, mozgalmas erdélyi rézkor és kora-bronzkor eseményeinek történetében.

Az aranyosgyéresi ásatás váratlan eredményei az eddig ismeretes régészeti adatok és megállapítások, egy egész fönnmaradt emlék-csoport újravizsgálatára serkentettek.

*

Immár hat évtizedet meghaladó idő múlt el a Marosújvár közelében fekvő, középnyugat-erdélyi Marosdécse lapos, sík temetőjének föltárása óta. Kovács István, az erdélyi régészek egyik legkimagaslóbb egyénisége, a temető nagyon alapos, szakavatott föltárója kezdetben kő—rézkorinak (aeneolithikusnak), utóbb pedig fejlett rézkorinak határozta volt meg ezt a temetőt. Noha nagyon jól tudta többek között azt is, hogy a marosdécsi temető *okker földfestéket* is tartalmazó sírjai néhányában napvilágra került ún. „négykaréjos" csiszolt kőbuzogányok hasonmásai a Szovjetunió európai területeinek délkeleti részeiről, a Don torkolatvidékéről, valamint a Kubán medencéjéből ismeretesek (erre különben még a múlt század végén Téglás Gábor hívta föl a figyelmet), mégis ebben a maga nemében hosszú ideig egyedülálló fölfedezésben az őshonos népesség hagyatékát látta, és a magyarországi bodrogkeresztúri—pusztaistvánházi rézkori leletanyaggal rokonította.

Kovács István a kétféle anyag közötti el nem hanyagolható különbségek okát e temetkezések szülő-műveltségeinek különbségében kereste. Szerinte Bodrogkeresztúr—Pusztaistvánháza műveltsége az ún. bükki és tiszai műveltségből hajtott volna ki, míg a marosdécsi temető népességének anyagi-szellemi javai a kő—rézkori, ún. erősdi műveltségből (Erősd Brassótól északra van, az Olt jobb partján) sarjadztak volna. Az első esettel kapcsolatban, ha nem is egészen egyszerűen és közvetlenül, de valójában mégis joggal beszélhetni ilyesmiről — persze, meglehetősen bonyolult fejlődési folyamattal és „áttételeivel" számot vetve. (Kovács azóta messze meghaladott nézetekre alapozta a maga véleményét.) Aranyosgyéresi eredményeink fényében az *utóbbival* kapcsolatban azonban már korántsem válaszolhatunk ehhez hasonlítható határozottsággal. Nicolae Vlassa, a kolozsvári Erdélyi Történelmi Múzeum őskori osztályának vezetője csak nemrégiben hívta föl a figyelmet a marosdécsi temetőnek a megszokott hazai leletegyüttesekétől merőben eltérő jellegére, a Kárpát-medencében szokatlan (ahogyan ő nevezi: „unikum") voltára. Erre a körülményre, a marosdécsi temető népessége ideköltözésének lehetőségére voltaképpen a világhírű angol régész, Gordon Childe még századunk húszas éveiben fölhívta a figyelmet, állításának helyességét azonban mind a mai napig kétségbe vonják. A marosdécsi temető önmagában nem is adhatott alkalmat a kérdések szinte kötelező újrafölvetésére, ámbár Kurt Horedt, a kolozsvári Babeş—Bolyai Tudományegyetemen a régészet és az őstársadalom történetének tanára is több ízben figyelmeztetett az Erdélyi-medence különböző tájairól a nagyszebeni Brukenthal-múzeumba jutott idegen, keleti eredetű, a kő—rézkorba vagy a tulajdonképpeni rézkorba utalható, bi-

zonytalan leletkörülményeik miatt azonban szélesebb történeti keretbe csak nehezen ágyazható emlékekre.

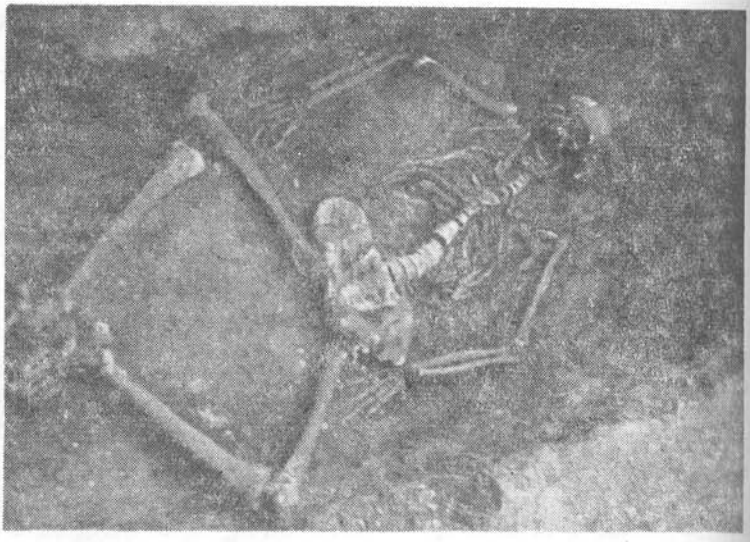
1967. évi aranyosgyéresi ásatásunkkor a Fekete-tenger melléki füves síkságról jó néhány évtizede ismeretes „jami" (innen az orosz *kultura jamnaja* elnevezés) kurgán-sírokhoz egészen hasonló emléket tártunk föl. Fölfedezésünk világánál, úgy hisszük, jogosan vesszük újra alaposan szemügyre az általa támasztott kérdéseket, hogy „seregszemlénk" végeztével levonhatjuk majd a helyénvaló következtetéseket.

*

A hazánk és a környező államok területén (a Szovjetunióban, Bulgáriában, Jugoszláviában, Magyarországon és Szlovákiában) végzett, több évtizedre visszatekintő szorgos kutató és föltáró tevékenység következtében ma már nem kerül nagyobb nehézségbe meghatározni a szegényesnek tűnő aranyosgyéresi halomsír *korát*. Ha látszólag hiányoznak is a nyomravezető, máskor szinte elmaradhatatlan sírmellékletek, mégis az ásatás közben aprólékos gonddal megfigyelt, sokak számára talán semmitmondó jelenségek, de még inkább azok egymást kiegészítő együttese alapján már eléggé biztosan tájékozódhatunk. Útba igazító sajátosságokként — helyszűke miatt — itt csupán az alábbiakat említjük: 1. a halomsír *döngölt* köpenyű; 2. bizonyára a „túlvilági életre" épített, lakóházat vagy talán inkább sátrat utánzó, az előre elkészített gödör felső részének lépcsőjére rakott gerendavázas *építménnyel* rendelkezik; 3. a holttetemet *hanyatt*, erősen *fölhúzott térddel* helyezték el a sírgödör aljára (a „rombusz-fekvés" tulajdonképpen későbbi állapot, a két láb csak a hullamerevség megszűntével esett szét); 4. a holttestet sírbatétel előtt valamilyen *takaróba* göngyölték; 5. a temetkezés roppant szegény, *mellékletek nincsenek*; 6. mindez éles ellentétben áll az elhunyt társadalmi jelentőségére utaló dombocska *méreteivel*.

Noha a halomsírból sem széthintett, sem egy tömegben levő okker földfesték nem került elő (más, gondosan megásatott ilyen nemű temetők sírjaiban sem mindig akadtak széthintett földfesték-nyomokra vagy éppen okkergöröngyökre!), számos egyéb jellegzetességére támaszkodva mégis kétségtelenül az *okkersíros temetők* csoportjához tartozik. A temetkezési szokásoknak esetünkben tapasztalható meglehetős fejlettségét véve alapul, azt mondhatjuk, hogy az elhunyt a halottait ekként elföldelő népesség utolsó hullámainak egyikével érkezhetett Erdély földjére — az ún. „rövid időszámítás" adatai után igazodva az i.e. XVIII. század második vagy a XVII. első felében. (Mellesleg megjegyezve sem a szénné vált halotti „lepel", sem a fás növényi szövetek maradványait nem használhattuk föl radiokarbon-módszeres, korszerű, ám a jónevű régészek seregétől általában erős kétkedéssel fogadott időmegállapításra, egyelőre nem lévén lehetőségünk az ilyen elemzések elvégzésére. Hasonló a helyzet a csontanyagnak a kormeghatározással kapcsolatos használhatóságát illetőleg is. A csontváz anyagának nagy részét összecsomagoltuk és a kolozsvári Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet embertani tanszéke kutatóinak adtuk át a fajtajelleg megállapításához szükséges mérések, vizsgálatok elvégzése végett.)

Önként adódik a kérdés: milyen népességről lehet szó ebben a távoli időszakban, milyen körülmények közepette jutott ide, mi volt a foglal-

kozása, életmódja, miből tartotta fönn magát, milyenek voltak a termelési viszonyai, a társadalom gazdasági alapja és szellemi felépítménye? Az újabb széles körű kutatásoknak köszönhetően több-kevesebb biztonsággal ma már erre is válaszolhatunk.

Az Erdélyi-medence nyugati pereméhez közel eső sávban a jelzett időszakban közvetlenül bizonyára a magyar Alföld felől érkező, valójában azonban keleti, Fekete-tenger melléki eredetű, legeltető-állattartó népesség egyik — kétségtelenül gazdag és hatalmas — kiválóságát halála után itt, valószínűleg sátras lakóhelye közelében hantolták el. Az akkori televény talajba ásták be a padkás, nagyobb gödröt, majd ennek a közepén, már a folyami kavicsba hatolva készítették el az egyetlen személy befogadására alkalmas, de eléggé tágas tulajdonképpeni sírgödröt. Ebbe helyezték a halotti „ruhába" vagy „lepelbe" burkolt holttetemet, majd pallódeszkákkal takarták el az üreg nyílását, hömpölyköveket raktak a padozatra, s még ezt a réteget is újabb földtömeggel borították be. Ez utóbbit le is döngölték, talán a halott „visszajáró lelkétől" való félelmükben. A sír tetejére aztán ráhordták a dombocska földjét.

A halom és környéke szemrevételekor tapasztaltak alapján ez utóbbi műveletet a következőképpen kell elképzelnünk: a halomnak kiválasztott hely körül mintegy 30—38 méternyi széles gyűrűben kitermelték a televény fekete talajt, s azt a sír fölé hordták, szabályos dombocskát alakítván. Az akkori földkitermelés helye körárokszerű mélyedés alakjában ma is fölismerhető a halom körül. A domb fölmagasításához mindenesetre több ezer köbméternyi földre volt szükség! Ha egyetlen halott eltemetéséhez ekkora mennyiségű földet mozgattak meg, az illető nyilvánvalóan nem lehetett közrendű ember. A halott föltételezett előkelőségének látszólag ellentmond ugyan a sírgödör szegénysége, ez a megállapítás önmagában véve azonban téves elképzeléshez vezethet, hiszen az állattenyésztő törzsek, népek vagyona nem fűződött okvetlenül a nemes fémekhez, hanem

mindenekfölött az *állatállományhoz*, valamint a szőrmefélékhez, szőttesekhez stb.

Erdélyből mindeddig hiányoztak a hasonló vagy éppen azonos vallásos elképzeléseket, szertartásokat tükröző temetkezések, de Olténiából (Cîrna), Havaselvéről (Brăiliţa, Gurbăneşti, Ploieşti rendezőpályaudvara, Smeieni), Dobrudzsából (Casimcea) és Moldvából (Corlăteni, Glăvăneştii Vechi, Iaşi-Valea Lupului, Stoicani stb.) ismeretesek. A szomszédos államok területéről a magyarországiak a legközelebbiek mind földrajzilag, mind időbelileg, mind pedig a régészeti jellegzetességek tekintetében. Érdekességük a sírban a holttestre szórt vagy kisebb-nagyobb rögök alakjában abba rakott *vörös okker földfesték* jelenléte. E népességet, éppen e sajátságos szokásánál fogva, az „okkersírok népe"-ként emlegetik a szakirodalomban. Egyik nagyon korai csoportja — mint említettük — még századunk elejéről ismeretes ugyan a Marosújvár—Nagyenyed közötti Marosdécse temetőjéből, ám az aranyosgyéresivel ellentétben ez a csoport nem *halmos*, hanem *lapos temetőben* földelte el halottait. E különbség fölismerésével és a belőle következő árnyaltabb nézet birtokában egyúttal elérkeztünk az erdélyi őstörténet egyik fölöttébb izgalmas, váratlan eseményekben nem szűkölködő szakasza megnevezéséhez: a *rézkor* lényeges társadalmi-gazdasági átalakulásokat, ugrásszerű fejlődést, egymást sűrűn követő, kavargó történéseket hozó, színes időszakaszához. Az „okkersírok népe" még ha részben kerülővel is, de lényegében a Fekete-tenger északi partján terjengő füves síkság különféle tájairól jutott el hozzánk — összesen sok emberöltőnyire rúgó, öt vagy hat hullámban. Első rajainak behatolása még az újabb kőkor végén, megközelítőleg i.e. 2300—2200 táján kezdődött, az utolsó pedig már a bronzkor küszöbére vagy legelejére, i.e. 1800—1700 közöttre esik. Az egyelőre még távolról sem meghatározható létszámú csoportok mind embertani, mind az anyagi és szellemi műveltség tekintetében összeolvadnak az itt talált újabb kőkor végi, *nem indoeurópai jellegű* őslakossággal.

Ennek az állatokat (szarvasmarhát, juhot és talán lovat is) tenyésztő népességnek rendkívüli volt a szerepe a hazai újabbkőkori társadalmi-gazdasági viszonyoknak kezdő-bronzkori szintre emelésében. A réz- és a kezdeti bronz-, nemkülönben pedig az ezüstművességgel kapcsolatos új technikai fogások, készítési eljárások általuk terjednek el, mint ahogy ez nem az aranyosgyéresi, de más okkersíros temetkezések leletanyaga alapján megállapítható volt.

Az „okkersírok népe" temetkezései csontvázanyagának vizsgálata alapján már ideérkeztekor embertani értelemben is kevert népességről kell beszélnünk. Uralkodó a többé-kevésbé kecsesedett (gracilizálódott) hosszú- és középfejű (ún. doliko- és mezokephal) emberfajta. E csoporton belül szép számmal jelentkeznek ős-europoidok, valamint e fajta nyugatázsiai, *Andronovo* nevű embertani változatának képviselői. Az említett többféleséggel magyarázható különben a magyarországi oroszvári, valamint az alsó-ausztriai hainburg—teichtali, rendkívül korai esetleges mongoloid vázak jelenléte is. Ezenkívül azonban Brăiliţa, Glăvăneştii Vechi, Stoicani sírjaiban mediterrán vonású, sőt Holboca temetőjében armenoid jellegzetességeket föltüntető egyéneket is elhantoltak.

Társadalmi tekintetben az állattenyésztő törzseknek az eurázsiai történelemben e *legkorábbinak* mondható (tehát *első*) nagy népvándorlás a, az

előbb említettekből következően, különleges jelentőségű volt. Megérkezésük, betelepedésük meggyorsította a hazai őshonos törzseknek az apajogú társadalmi rendszerre való áttérését, nyelvi tekintetben pedig (valószínűleg az indoeurópai nyelvcsalád keleti csoportjába tartozó, talán az ó-iráni nyelvek valamelyikének ősi változatát beszélhették) bizonyára hozzájárult Európa e vidékei nem indoeurópai beszédű őslakossága nyelvének megváltozásához: elindoeurópaiasodásához.

*

Az újabb kőkor végső fejlődési szakaszának lezáródtával — egyes vidékeken már ezzel a szakasszal egyszerre is — megkezdődik az állattartásnak a kezdetleges földműveléstől való elválása. Ennek az új fejlődési szakasznak a küszöbéig a növénytermesztés lassan ugyan, de szüntelenül tökéletesedett, míg a hazai gazdasági élet uralkodó ágává nem vált. Ezzel szemben a munkaeszközök fejlődése terén a növénytermesztést „forradalmasító" találmányok születése még késett. Egy időtől kezdve aztán a háziasított állatok tartása eredményesebbnek, „kifizetődőbbnek" mutatkozott a földművelés termésmennyiségének értékéhez képest. Ennek okáért az állattartás a hazai őshonos késő újabb kőkori törzsek gazdasága keretében is hovatovább a mezőgazdasági termelés fő ágává kezdett emelkedni. A kezdetleges gazdasági élet akkori iránykeresésében kétségtelenül bizonyos földrajzi változások is közrejátszottak. Az éghajlat néhány évszázad leforgásával jelentékenyen szárazabbá vált, s ez a körülmény nagy területek lakossága helyváltoztatásának vált okozójává. Egyes Fekete-tenger melléki rajok, csoportok ekkor kezdenek — talán csak néhány évtizedes időközzel — egymást követő hullámokban az Al-Duna menti meg erdélyi, dúsabb füvű legelők keresése közben beköltözni hazai tájakra is. Hihetőleg utolsó csoportjaik terelik ide nagyobb számban a már háziasított lovat, ezt a gazdasági életben is, de a háborús összeütközésekben is egyre nagyobb súlyra szert tevő „élő eszközt". Ennek a tanulékony, okos állatnak a birtokában vált egyébként ez a népesség olyan rendkívül mozgékonyá.

E keletről idáig jutott embercsoportok már kétségtelenül az apajogú nemzetségi társadalom kereteiben éltek, s talán elérték a kezdetleges törzsszövetségek kialakulásához szükséges fejlettségi fokot is. Az újabb kőkor végső szakasza meg a rézkor viszonyai közepette meggyorsult társadalmi-gazdasági haladás, valamint az említett külső körülmény, a szakaszos népvándorlás következtében az állattartás egyre jelentősebb szerephez jut, s ez elkerülhetetlenül az első nagy társadalmi munkamegosztáshoz vezet: az állattartó törzsek kezdenek elkülönülni a többi törzstől. Egyúttal megkezdődik az eddig csaknem egységes társadalomnak szegények és gazdagok rétegére szakadása.

A termelőerők fejlődése, a termelékenység növekedése, az állattartás önálló termelési ágként való különválása, az első nagy társadalmi munkamegosztás eredményeként a törzsek rendszeres csereforgalmának megindulása elkerülhetetlenül a közösségi viszonyok megváltozásához vezetett. Az anyai ősközösségi rendszer már nem tudott megfelelni a sokasodó s egyben folyvást bonyolultabbá váló társadalmi-gazdasági feladatoknak. Éppen az aranyosgyéresi halmos temető népességének tágabban értelmezett korában alakulnak ki az anyai nemzetség gazdasági egységét fölváltó apai nagycsalád — mint önálló termelési „sejt" — keretei; s ezzel vég-

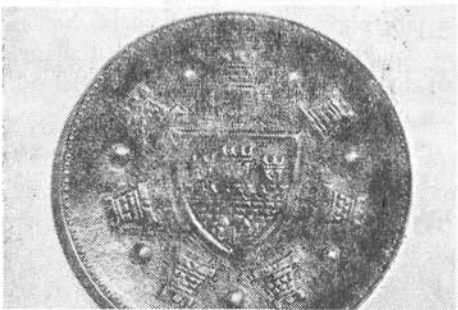
eredményben megkezdődik a nemzetségi szervezeten alapuló ősközösségi társadalom hosszantartó és változatos történelmi körülmények között lebonyolódó fölbomlása.

Az aranyosgyéresi halomsírok népessége e gyökeres átalakulásokat hozó időszak vége felé érkezik. Erdély akkoriban még néptelenebb, sok tekintetben szinte még ős-állapotban levő vidékeire nyomul be, s a jelek szerint ítélve elsősorban a Mezőség természetes ligetes tájain vagy a medence-szegély vegyes összetételű, nyílt lombos erdeiben biztosítja állatainak és magának a megélhetési lehetőséget. Ezért nem véletlenszerű a marosdécsi lapos és az aranyosgyéresi halmos temető földrajzi fekvése, s ezt az állításunkat erősíti meg a szintén ezekhez a népelemekhez kapcsolódó szórvány-leletek sora: 1. a délkelet-erdélyi állatfejes díszű kő-jogarfejek (hasonmásaik szovjet földről, Nalcsikból, Dolinszkojéből stb. ismeretesek); 2. a valahonnan Gyulafehérvár környékéről a Brukenthal-múzeumba jutott állatfej-ábrázolású kőbalta; 3. négykaréjos csiszolt kőbuzogányok Csáklyáról, Melegföldvárról (minden bizonnyal a megtalálásukkor földúlt sírból), valamint Nyárádgálfalváról és Vízaknáról (megfelelőik kerültek elő a szovjetunióbeli Marjupolból, Tripoljéből stb.); 4. nagyobb számú rézékszer Kelnekről (egészen bizonyosan századunk elején megbolygatott temetkezésből); 5. a Kolozsvár környéki, kaukázusi jellegű bányabükki rézbalta „raktár" vagy kincslelet stb.

Újabb szerencsés fölfedezések számottevően gyarapíthatják e sokarcú korszakkal kapcsolatos nagyon hézagos, igazában még csak a kezdet biztató kezdetén levő ismereteinket. S várakozásunk talán nem is nyúlik hosszúra, mert a kérdéssel kapcsolatos hosszabb tanulmányunk lezárta után, 1973 őszén Valentin Vasiliev, a kolozsvári Történelmi és Régészeti Intézet szorgalmas fiatal kutatója, valamint Zrinyi Endre, a marosvásárhelyi múzeum főmuzeológusa az eddig sokunktól szküthának vélt maroscsapói kiterjedt halmos temető egyik sírdombja mélyén a mienkhez nagyon sokban hasonlító *rézkori* temetkezés maradványait tárta föl, Nicolae Vlassa kartársunk pedig a Nagyenyedről a Torockai-medencébe vivő, vadregényes részletekben bővelkedő Kőköz fölötti karsztos fennsíkon — Herepei Károly és Fenichel Sámuel múlt századi vizsgálódásainak elejtett fonalát fölvéve — az utóbbi években kezdett kutatásai rendjén szintén halomsíros temetkezéseket ásatott. Ezek ugyan más jellegűek, más népesség alkotásai, időben azonban nagyon közel állanak aranyosgyéresi sírjaink korához. Éppen ezért kutatásuk az aranyosgyéresi halomsírral kapcsolatban fölmerült kérdéseink egyike-másika megvilágításához, alaposabb megértéséhez járulhatnak hozzá.

Ferenczi István

Pongrácz Antónia: Címer hét bástyával

Kísérlettől a megvalósulásig

Egy író életrajza: semmiképpen sem biográfiai adatok, évszámok kronologikus sorrendje; *eszmei életrajz* (Köpeczi Béla találó elnevezése szerint).

Mikor születik az író? Nem azon a napon, amelyet az anyakönyvvezető bejegyez, de nem is az első elbeszélése megjelenésekor. A „kitárulkozó" típusú író vallomásaiban szívesen emlékezik vissza érlelődéseinek éveire. De nincs olyan „zárkózott" alkotó, akit műveiben ne érhetnénk tetten önéletrajzi motívumokkal. Szilágyi István alkatilag az első típushoz áll közelebb, aki azért ír személyes élményeiről, hogy jobban megismerhesse a környező világot. De minél mélyebbre hatol a valóság ábrázolásában, annál kevesebbet beszél önmagáról, annál szükszavúbb, „zárkózottabb" lesz: bizonyítják eddig megjelent kötetei.*

Szilágyi olvasója számára az író születési éve — 1938 — „csak" annyit jelent: a szerző együtt nőtt, fejlődött az új társadalmi renddel. A hatvanas években törvényszerűen meg kellett jelennie a Szilágyi István típusú írónak. A felszabadulás utáni második hullámban nagykorúsodó nemzedék közvetlenül, „saját bőrén", de még nem „hatalmi pozícióból" tapasztalja az új erkölcsi értékrend forrongását. A mai stabilizálódott(abb) helyzetben a huszonévesek talán nehezen tudnak elképzelni egy, a Szilágyiéhoz hasonló életpályát (amely akkor a legtermészetesebb volt). Az ipari tanuló magában hordozza az új rendszerre jellemző „dühödt" optimizmust, a gyakran egyoldalú lelkesedést. A legrégebbi mozgalmi hagyományokkal rendelkező és éppen ezért összeforrott vasúti munkás-közösség kiváló életanyag egy intellektuális beállítottságú, a világ dolgaira érzékenyen reagáló fiatalember számára. Műveltségét nem autodidaktaként kell megszereznie; helye a „kiemelt" munkások (más kifejezéssel: munkásértelmiségiek) között van, akik egyetemet végeznek, de származásuk és indulásuk mindvégig a munkásosztályhoz köti őket. Szilágyi tehát „helyzeti" előnyben van az idősebb írógenerációhoz képest: életanyagát aránylag könnyen megszerzett műveltség birtokában asszimilálhatja.

Közhely — és igazság —, hogy az úttörők útja a legnehezebb. De a Nagy Istvánok nélkül nem léphettek volna a sorba a Szilágyi Istvánok: akik — ha igényt tartanak rá — a kétkezi munka mellett „diplomás" műveltséget, tudást is szerezhetnek. A szocializmus pedig lehetőséget ad rá, sőt megköveteli, hogy iskolázottságukat a tehetségüknek legmegfelelőbb helyen kamatoztassák. Így válnak kiemelt munkásokká, munkásértelmiségiekké. Szilágyi István törvényszerűen csatlakozott ehhez az új (napjainkban már kevésbé jellemző) társadalmi réteghez; mint író, természetesen

---

* Sorskovács. Forrás, 1964; Ezen a csillagon. 1966; Üllő, dobszó, harang. 1969; Jámbor vadak. 1971.

egyéni értékekkel. Munkástémájú elbeszélései a magasabb művészi színvonalat, az újszerű ábrázolásmódot jelezték a korszak irodalmában. A világnézeti alakulás, az eredeti írói hang megtalálásának útja azonban korántsem egyszerű.

A „sorskovács" magányossága

A kiforrott novellista — többek között — arról ismerhető fel, hogy a szerzői szándék, cél a kész műben úgy valósul meg, ahogy azt a struktúra belső törvényei megkövetelik. Kezdő íróra gyakran jellemző, hogy a mondanivalót valamilyen műfajon kívüli eljárással tálalja az olvasó elé: esszéisztikusan körbetapogatja, vallomásszerűen kifejti, vagy éppen tézisként állapítja meg.

Szilágyi István első kötetének megjelenésekor több kritikusa hibául rótta fel, hogy a téma, a szerzői célzat nem talált adekvát formára elbeszéléseiben. (Példaként idézzük Bálint Tibor fejtegetését 1965-ből: „... A művészettől elsősorban látomást várok, képzelmi hatást, olyat, hogy ugrándozzék tőle a szívem; a puszta fogalmi gondolat pedig nehezen épül bele a novella testébe... Lám, az igen tehetséges Szilágyi Istvánnál is elszalad olykor az ihlet...")

Ismerve további három kötetét, nyilvánvalóvá lesz, hogy ez nemcsak a stílus, a szerkezeti megoldások bizonytalanságából adódott. A fiatal vasmunkás világképe eléggé leegyszerűsített, könnyen áttekinthető. Magától értetődőnek tetszik az új társadalmi rend, amelybe kinek-kinek csak bele kell illeszkednie a maga képességei szerint — egy-egy szűkebb környezetbe (ez majdnem azonos a munkahellyel). Az emberi értékek határait, az erkölcsi normákat a munkaközösség szabja meg. Persze, a társadalom ilyen szűk metszete is sugallhat kiváló elbeszélés- vagy még inkább novellatémát. De a fiatal szerző a belső történés leírása felé hajlik, tehát főként etikai problémák vonzzák. A műhely falai és gépei közé zárt — bármennyire is érzékeny lelkű, intelligens — fiatal munkás eleve nem képes arra, hogy egyén és társadalom, társadalom és erkölcs bonyolult viszonyát érzékelje és érzékeltesse. Előremutató kivétel — és sikerült írás — e tekintetben az *Ahol nem történik semmi.* Itt ugyanis távolabbról, mintegy kívülről szemléli, s több, jellegzetesen időszerű probléma metszéspontjába helyezi a vasúti munkás életét. Olyankor érezzük természetesnek a főhős viaskodását, amikor kényszerül észrevenni a tőle korban és gondolkodásmódban távol álló emberek sorsát:

„Idehallgass, kisapám! Légy elnézőbb az emberekkel, próbáld megérteni a hibájukat is. Másként sohasem fogsz kijönni velük. Persze, mindenki a saját képére szeretné a világot átformálni. Csakhogy ezek az emberek más világot is láttak ám! Sőt, életük jó részében azt a másik világot nyögték, és azt nyögik most is, érted? Nem kell én azt neked magyarázzam, hogy az embert a körülmények hogyan alakítják."

Ennek az elbeszélésnek is — akárcsak a kötet több darabjának — gyenge oldala a szerkezet. Épp amiatt, hogy a szerző kötelezőnek érez valamiféle keretet, amely szabályos expozícióval indul (lírai képpel vagy helyzetleírással), s ezt követi a tulajdonképpeni cselekmény (többnyire belső történés). Persze, nincs abban semmi különös, ha az elsőkötetes Szilágyi még keresgéli a témákat és eredeti hangját. A könyv legkevésbé reprezentatív írásának, az *Egy zsák búzá*nak cselekménye falusi környezetben játszódik. Szembeötlő, mennyire nem a saját vizein hajózik. Munkás-témájú elbeszéléseinek szereplői többnyire életerős, hiteles alakok, az *Egy zsák búza* újparasztjait azonban felszínesebben ábrázolja. Öregember hőse egyszerű, keveset elmélkedő lény, egy adott pillanatban azonban rendkívüli fantáziára valló vizióit tá-

madnak, miközben mély erkölcsi problémákkal viaskodik. Az egyénítés hiánya miatt a szerző etikai tétele (körülbelül így: ne lopj, mert azzal embertársaidat károsítod meg) hitelét veszti. Valami nagy, „novellailag" nem indokolt optimizmus lengi be a művet.

A könyv első elemzői különösképpen Szilágyi etikai hozzáállását, lélekábrázolási törekvéseit méltatták. Valóban, ez a *Sorskovács* nagy ígérete. Hogy az új típusú ember sokoldalú ábrázolása mégsem valósult meg maradéktalanul, annak több oka van. A korszak emberideálja egy tézisek alapján „kidolgozott" típusember volt. Az *Egy zsák búza* példázza, hogy a fiatal Szilágyi is nehezen szabadul ettől az eszménytől. (De hány kiváló prózaíróról tudunk a világirodalomban, aki első írásaival életműve remekeit alkotta volna meg?)

Táguló „csillagkép"

E cikk írója még majdnem gyerek volt, amikor Szilágyi István frissen megjelent elbeszélését, az *Emberszabású embert* olvasta. A mű akkor irodalmi és — sugallatával — erkölcsi mintakép volt számára; most „visszaolvas" a korabeli kritikában: hogyan fogadták az *Ezen a csillagon* című kötetet. (Talán meglepő azt mondani: „korabeli" kritika, de az eltelt 7—8 évben újabb írónemzedék jelentkezett, az irodalmi köztudatban sok elv, eszme, tendencia átértékelődött.) Most is a szerző erkölcsi tartása és — többletként — a művek sokszínűsége keltett elsősorban figyelmet. Arra azonban nem kapunk nyilvánvaló választ: hogyan módosul, változik az író (eddigi) embereszménye. Pedig szembeötlő: a hétköznapi ember jelenik meg, apróbb-nagyobb problémáival — és alkalmasnak találtatik a novellaábrázolás számára. Szélesedik Szilágyi írói világképe; sokkal bonyolultabb, mint az, amelyet a *Sorskovács*ban megismertünk. Már képes túllépni a vasúti műhely falain. Koncentrikus körökben tágul az emberről rajzolt kép: az újban mindig benne foglaltatik az előző is. A homo eticust meg kell figyelni nagy dilemmáiban, amikor az akarat győz kicsinyes alaptermészetünk fölött; önmagába roskadva, amikor szánalmasan tehetetlen; vagy éppen parányiságában, dolgos és egyéniségalakító mindennapjaiban.

Az író képletekre le nem egyszerűsíthető mondandójának megfelelő formát keres. A tartalom immanensen belülről próbálgatja a hozzá illőbb alakot. De nem mindig találja el: néha szűk, többnyire azonban tágas számára.

Úgy tartották, hogy az *Emberszabású ember* és az *Értéktöbblet* írója az „igazi" Szilágyi. Valóban: ez is. E két műben fejti ki félreérthetetlenül nézeteit egyénről, társadalomról. De hasonlítsuk csak össze velük a szintén sokat emlegetett *Ha a napot választod* című elbeszélését, amely hasonló problematikát taglal. Bár nem fejti ki az írói célzatot, mint az előbbiek — mégis többet sugall. A főszereplők (akiket az egyéniség kétféle megnyilvánulásának is tekinthetünk) szintén lelki problémákkal viaskodnak. De a „szürke szemű" korához jól illik a kamaszos fantáziálgatás, a szépség keresésének kissé romantikus módja. Az ő szemével nézve elhihető, hogy „a törvény csak arra jó, hogy megmutassa, a víz merre viszi a papírhajót". A harminc év körüli „emberszabású ember" azonban még mindig csak efféle konklúzióra jut: „A törvény nem ismerése nem mentesít." Hosszú fejtegetése a létről, tettről, sorsról nagyon szép és nagyon igaz. Mégsem lehet könnyen elhinni, mert az élet nagy kérdéseit csak fel-feldobja a belső monológok rengetegében.

„Miért fizet az ember azokért a hülyeségeiért is, amelyekbe a természete, a vágyai sodorják bele? Sőt, ha szándékosan követ el valamit, döntését ilyen esetben is meghatározzák az élete körülményei. Mégis, mindenért fizet, bűnhődik. De az is

lehet, hogy nem fizet mindenért, hiszen nem valószínű, hogy minden ballépését ballépésnek fogja fel. Tehát akkor csak azok a cselekedetei lennének hibásak, amelyeket annak vél az ember lelkiismerete? Így viszont a lelkiismeretes ember többet szenved. Hogy van ez? . . ."

Valamiféle megoldást a hős cselekedetei kellene hogy sugalljanak. Ő azonban megmarad befelé élő, magányos embernek.

Ezeket a nagyobb lélegzetű alkotásokat tartják a *Sorskovács*-problematika egyenes folytatásának — és művészi betetőzésének. Valójában azonban a rövidebb, látszólag szerényebb novellák is az „igazi" Szilágyi mondanivalóját tolmácsolják, csupán más eljárásokkal. A kötet címadó novellája éppen visszafogott hangjával, a részletek, eszmefuttatások mellőzésével tudja pontosan körülhatárolni a lét és sors lehetőségeit. Nem szegzi ki nagybetűkkel a kérdést (mint az *Értéktöbblet*ben): „Mennyit ér az ember?" Mindezt a cselekmény sugallja. (Ahol ti. kérdez és fejteget, ott óhatatlanul esszévé deformálódik az epikus váz.) A csillagszimbólum önmagától tárul föl: lehet ez a világegyetem, a civilizált Európa, és jól beleilleszkedik az erdélyi kisváros vagy eldugott falu is.

Ha eddig nem is mondtuk ki szó szerint, nyilvánvaló: a kötet minden darabja erkölcsi modellre épül, s ez a keret könnyen szoríthat helyet lélektani és szociális problémáknak. Nehéz viszont megtalálni a középutat az elágazásban. Következmény: a már említett formakeresés. Célzatosság is lehet abban, hogy a kötet végére került az előzőektől teljesen eltérő hangvételű, *A végállomáson leszállsz* című novella. Ez ugyanis már egy újabb könyv nyitánya.

Üllő, dobszó, harang — holtponton

Az *Üllő, dobszó, harang*ot sokan bravúros regénynek tekintették. A témát valójában — így vagy úgy — sokan feldolgozták; az idő- és térdimenziók váltakozását már Krúdy és Babits remekül kezelte. Tehát kísérleti regénynek pusztán Szilágyi munkásságán belül lehet tekinteni. Azt az ábrázolásmódot folytatja — most már szélsőségesen —, amelyet a novellaíró Szilágyira sokan a legjellemzőbbnek tartottak *(Ahol nem történik semmi, Ha a napot választod, Értéktöbblet, Szerencsekerék, Emberszabású ember)*. A regény vázát pszichológiai modell alkotja. Ez magában hordozhatja az író számára lényeges erkölcsi kérdéseket, nehezebben fér meg ellenben a szociológiai réteggel. (Az írónak mindig számolnia kell azzal, hogy vagy a szociológiai, vagy a lélektani szempontot előnyben részesíti.) A lélektani modell gerincét az apróbetűs részek összefüggő lánca biztosítja; ez úgy kerekedhetne ki regénnyé, ha külső cselekvésnek lenne része, amelyet azonban itt eszmefuttatások sorozata helyettesít.

Ha regényt jellemezhetünk egyetlen mondatával, akkor az *Üllő* . . . fókusza ez a zárójeles betét: „Lehetséges lenne, hogy titkon éppen ki nem mondott gondolatainkért, elnyomott vágyainkért s olyan szándékainkért felelünk, melyek megvalósításától nap mint nap visszariadunk?" Az *Emberszabású ember*ből minduntalan kísértő gondolat ez. Az alaptémához az író megfelelő szereplőket választ: a hétköznapok hőseit, illetve a „hősi" napok egyszerű embereit. A négy központi alak (két férfi, két nő) különböző pólusokat képvisel, ellentétes voltukban egészítik ki egymást. A polgári származású, gátlásokkal küzdő tanítónő mellett ott áll a kicsinyes, nagyravágyó és céljait elérő parasztasszony, a magában nagy intellektuális értékeket hordozó proletár-katonát pedig kiegészíti a bikaerejű zsírosparaszt.

Ez már társadalomrajz lenne, ha jellemüket nem töredékekből kellene összeillesztenünk, ha a négy fal közé zárt tanítónő és katonaszökevény (lelki) világába behatolna egy kis életakarás. Általában: ha a belső történés nem uralkodna végletesen el, ha külső cselekvés egészítené ki. Mindez nem azt jelenti, hogy az írótól föltétlenül szociologizáló körülírást várunk el. Csupán arról van szó, hogy az egyébként körültekintő, érzékeny lélekrajz nem kerekedhet teljessé, mert hiányzik egy fontos tényező. A nagy világégés — közvetve vagy közvetlenül — befolyásolja az emberek közérzetét; erre a regényből csak utalásokat kapunk.

Megvalósult kísérlet

A végállomáson leszállsz című novella — önmagában — pusztán írói bravúrnak tűnhet. Elvontságával, stílusával, különleges hangulatával a „kísérleti kötet" legszembeötlőbb kísérlete. Szilágyi regényében nem folytatódott ez az új írói utakat jelző világszemlélet, viszont a *Jámbor vadak* prológusának tekinthetjük. „Az idő... valami nagy, kopár váróteremben jár föl s alá, közömbösen lépi a mocskos mozaikkockákat, mint a vonat az állomásközöket, a tájegységeket. És ezt az állapotot, az örök átmenetet nevezhetnénk hétköznapoknak is." Így indulnak aztán útra a *Jámbor vadak* hősei, *valahonnan*, hogy eljussanak — *valahova*.

Ezért a kötetért érdemes elolvasni ma is az előző hármat. Az a célzat, eszmeiség ölt itt megfelelő, most már végleges formát, amelyet első kötetétől kezdve a legkülönbözőbb eljárásokkal igyekezett realizálni. Bebizonyosodott, hogy nincsenek „elcsépelt" vagy „ma már" időszerűtlen témák — csupán (nevezzük tisztességes nevén) az eszmei mondanivaló tökéletlen közlési formája; amely eszmei bizonytalankodásból is adódhat. Igazolódott, hogy Szilágyi világképe a koncentrikus köröknek megfelelően szélesedik: mert Delabona vagy Kibic, az árva emberke valahol magában hordozza az ipari tanuló és a fiatal vasmunkás jellemét, eszméit, vívódásait, távolból kísért a falusi tanítónő sorsa is. A megismerés számára megnyíltak a világ határát jelző vasúti műhely falai, a falu pedig megálló, ahova megérkezünk, dolgozunk, emberekkel érintkezünk, s ha belefáradunk, tovább megyünk, elvégezzük, amire képesek vagyunk.

Teljes tudatossággal megszerkesztett novellákat tartunk a kezünkben, ahol a tudatosság mégsem kendőzi el az író személyes hozzáállását, előző műveiből ismert „saját hangjait". Annyit teljes bizonyossággal állíthatunk, hogy kevés írónk akad, aki ennyire mély filozófiával és intellektussal tudja életközelbe hozni a hétköznapok emberét, mint Szilágyi. Lehet, hősei néhol most is passzívnak tűnnek, mert elsősorban a magányosságból kell kitörniük; mert látszólag nem visznek véghez „hatalmas" tetteket; s ha ezt teszik is, ritkán tudják felmérni az értékét. Nem amiatt rossz a közérzetük, *amit tettek*, hanem *amit nem tesznek*. Ha valaki elindul a „föld gyökerén", bármilyen kilátástalan a végtelen megismerése: nem állhat meg. De „ha valakit odaszegeznek — az általában tudja, mit akar... Úgy látszik, az ilyenekben hinni kell". Nincs mindenkinek alkalma a végtelent kutatni vagy makacs helytállását bizonyítani; ám bárkinek hinnie kell, hogy nélkülözhetetlen az emberiség hétköznapjaiban. Egy ember élete akkor válik értelmetlenné, amikor „már kihasználni, becsapni, rászedni sem akarja senki".

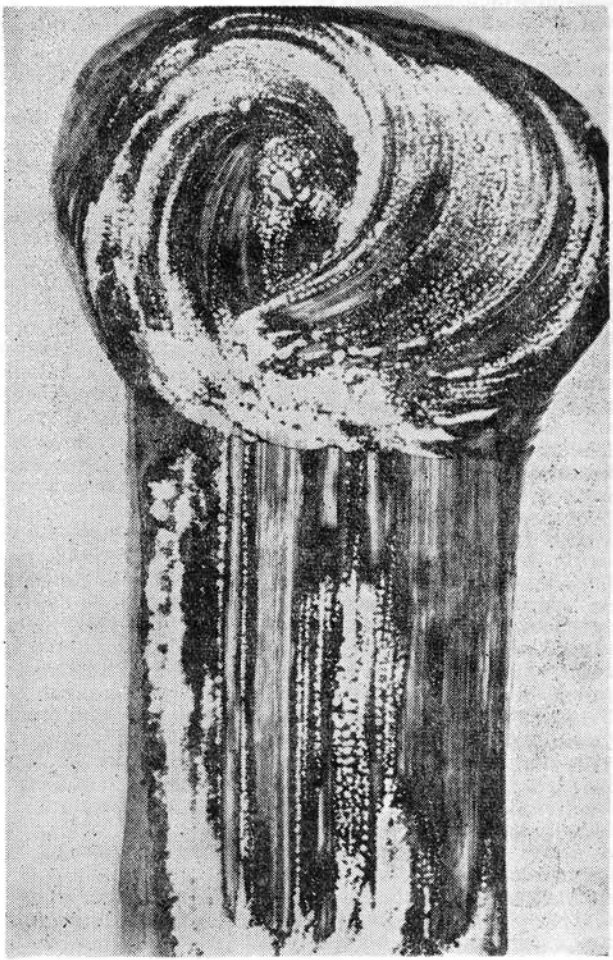
Nem lehet „vérbeli" műbíráló, aki felkiáltással méltatja az alkotást. Mégis vállalnunk kell. A munkának és a kétkezi dolgozónak az a prózában írt himnusza, amely *A Dermes*ben valósul meg: csodálatos! És hazai magyar irodalmunk kevés olyan tömör korrajzzal dicsekedhet, mint a *Kibic, az árva ember*. Ahogyan *Jajdon*

gyermekei életkoruk furcsaságait érzékelik, abból egy történelmi korszak anakronizmusait is megismerjük; kevesen láttatják ilyen őszintén életünknek ezt az oldalát.

Az író nem tagadhatja meg fiatalkori önmagát. A *Sorskovács* változtatni akaró lendülete és őszintesége a *Jámbor vadak* írójára is jellemző; az elbeszélő hangon átütő líraiság sem tűnt el. Mindössze komorabb, tömörebb, férfiasabb lett Szilágyi stílusa. Le kellett mondania arról, hogy magába (novellába, regénybe) fogadja az egész világot; hogy az emberi lélek minden apró rezdülését és teljes komplexusát feltárja. Addig tart a világról, önmagáról és másokról való mondandója, amíg az újdonság erejével tud hatni, amíg rá tud ébreszteni létező, észlelt, de bennünk meg nem fogalmazódott problémáinkra.

Mai író Szilágyi István. Örökösen a társadalom mozgására figyel, ezért mindig lesz mondanivalója. Új témákat feltárva, lehet, hogy még újabb formákat kell majd keresnie; felbomolhat a *Jámbor vadak*ban meglelt egyensúly. De akarhat-e író többet, mint örökösen keresni, felfedezni, s ezt minduntalan elölről kezdeni?

Szász László

Hajdu Zoltán: Egyedül

TÉKA

NEMÉNY VILMOS: Gazdasági rendszerek irányítása — a gazdasági kibernetika alapjai. — A szervezés és a vezetés új, korszerű módszereinek bevezetése a termelési technológia egyre gyorsabb ütemű tökéletesítése mellett a tudományos-műszaki forradalom fontos, elengedhetetlen tartozéka. A vállalati ügyvitel modern alapokra helyezése, az elektronikus számítógépek maximális hatékonysággal történő felhasználása, a gazdaságirányítás átrendezése azonban kizárólag tapasztalati úton elképzelhetetlen. Szükség van az ez irányú, egyre növekvő ismeretanyag tudományos alaposságú rendezésére, rendszerbe foglalására. Ebben a vonatkozásban jelentős Neményi Vilmos munkája, mely az irányítás- és vezetéstudomány különböző fogalmainak elemzését és a gazdasági életből vett példákkal való szemléltetését adja. Legfeljebb középfokú matematikai ismeretekkel megérthetők a rendszerelmélet, a kibernetika, a szabályozáselmélet, az információ- és döntéselmélet fogalmai. A könyv nem gazdasági szakember számára is érdekes olvasmány lehet, hiszen az általános tájékozottsághoz elengedhetetlen sok-sok ismeretet tartalmaz. *(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.)*

GERA GYÖRGY: Terelőút. — Az ismert műfordító és esszéista, a francia irodalom kitűnő értője első megjelent regényében figyelemreméltó prózairói erényeket árul el. Maga a téma — a koncentrációs tábor egykori foglya visszatér szenvedéseinek színhelyére, s egy más, a múltat felejteni, eltakarni akaró világgal találkozik — ismerős, a könyv sikere tehát az érzelmek ábrázolásának hitelén, mélységén múlik. Gera György állja a próbát, hősének jelenkori és történelmi

Tudománynépszerűsítés vagy ismeretközlés?

Azt hiszem, a helyes kiadói szándék és a nem tökéletes megvalósulás közötti ellentmondás benne rejlik Barabás Endre meghatározásában is (*Természettudományos irodalom a Dacia kiadásában.* Korunk, 1973. 8.), mely szerint a kolozsvári Dacia Könyvkiadó természettudományos tárgyú kiadványainak első sorozata (a leendő Antenna) „tudománynépszerűsítő célzatú kismonográfiákból" áll. A monográfia ugyanis, legyen bármilyen kis terjedelmű, lényegénél fogva nehezen egyeztethető össze a népszerűsítéssel, nehezen szolgálhatja a népszerűsítés célját.

Tudománynépszerűsítőnek én azt a könyvet nevezném, amely nem egy-egy szakterület eredményeit ismerteti (tehát nem tényeket sorol fel), hanem *megmozgatja a képzeletet.* Nem már előzőleg kialakult érdeklődésre épít, hanem éppen azt igyekszik felébreszteni. Nem jóllakat, hanem étvágyat gerjeszt. Formai jellemzője, a könnyedség (Barabás Endre kritériuma) nem meghatározója a műfajnak, hanem csak hordozója az említett tartalmi jegyeknek.

Ha számba vesszük örvendetesen gyarapodó romániai magyar *természet*tudományos irodalmunkat, egy kategóriát nem találunk benne: a csak szakembereknek szóló szakkönyvet. Ez lényegében nem is hiányzik, mert az érdekelt szert tehet román nyelvű vagy importból származó szakmunkákra. Sokkal meggondolkoztatóbb az a tény, hogy a másik oldalon, a tudománynépszerűsítő irodalom területén sem állunk valami jól, hiszen tulajdonképpen csak Xántus János és Ónodi Sándor néhány könyvére, valamint Szabó T. E. Attila egyetlen kötetére alkalmazhatók (többé-kevésbé) említett kritériumaink. Tudományos tárgyú könyveink nagyobb részét olyan művek alkotják, amelyek már eleve *kialakult érdeklődést* és korántsem elemi fokú *ismereteket* igényelnek az olvasótól. Majdnem azt mondhatnám: egy „elit" olvasógárda számára készültek. Persze így is örvendetes, hogy vannak, de jóval több olyan kiadványra is szükség volna, amely épp az említett igényesebb olvasóréteg *számbeli gyarapodását* szolgálná.

Következésként megállapítható, hogy ismeretterjesztő könyvtermésünk van, de tudománynépszerűsítő alig. Ezt jelzi már Barabás Endre idézett cikke is (amellyel lényegében egyetértek), de ezt bizonyítja a Dacia Könyvkiadó említett sorozatának három következő, a Barabás-cikk megjelenése óta napvilágot látott kötete is — Veress Éva: *Ultrahang a biológiában*; Fülöp Géza: *Munkában az enzimek*; Benedek Zoltán: *A szőke Szamos földjén.*

Mindhárom könyvre jellemző a szabatos, világos fogalmazás; szerzőik felkészültsége és íráskészsége szempontjából kitűnő tudománynépszerűsítő köny-

vek lehetnének — de éppen monografikus jellegüknél fogva nem tarthatnak igényt az illető szakterülettel semmilyen kapcsolatban nem levő olvasó különösebb érdeklődésére. Mindazonáltal elfogynak az üzletből, de otthon bizonyos csalódást keltenek (kelthetnek) az illető szakterületen járatlan olvasóban. A kívülálló számára a magyarázat nélkül maradt szakkifejezések is nehézkessé teszik olvasásukat. Ismeretközlő, ismeretterjesztő szakkönyvek ezek, amelyek általában csak azoknál a részeknél valóban lebilincselők, ahol a tények szinte maguktól beszélnek.

A három könyv közül az *Ultrahang a biológiában* közelít leginkább az olvasóhoz. Egy fejezetét, amely a természetben „hallható" ultrahangokról szól, valóban bárki élvezettel olvashatja. Másutt azonban a szerző szellemessége, vonzó előadásmódja eltűnik, és túlsúlyra jut a leíró jellegű ismertetés. Népszerűsítő kiadvány pedig nem engedheti meg magának, hogy ne magyarázzon meg olyan fogalmakat vagy kifejezéseket, amelyek a „szakosok" körében is talán csak a felkészültebbek számára ismertek (például: exponenciális pusztulási görbe, akusztikai spektrum, flokuláció, magnetosztrikciós generátor stb.). Feltehetően sajtóhibák is tarkítják a szöveget, amikor például a sajt *érlelése* helyett *értékeléséről* esik szó (46. lap), ám ehhez a szerzőnek nyilván már semmi köze.

Fülöp Géza magvas kis könyve, a *Munkában az enzimek,* szintén csak előképzettséggel rendelkezők számára érthető, bár ebben is akad néhány fejezet az enzimek gyakorlati alkalmazásait tárgyalók közül, amelyek mindenki számára érdekesek lehetnek. A szerző általában nem tisztáz egyes, a könyv reménybeli olvasói — a középiskolás diákok és más érdeklődők — előtt kevéssé ismert fogalmakat (például: geometriai és optikai izomér, gyökátviteli reakció, süllyesztett aerob tenyésztés, dialízis stb.); s beszél például a tirocidin enzimek segítségével történő szintézisről, de egy szóval sem említi, hogy mire jó az ily módon előállított termék.

Tartalmilag legkevésbé áttekinthető Benedek Zoltán könyve, *A szőke Szamos földjén,* aminek oka valószínűleg az, hogy a rendkívül változatos geológiai átalakulások (eléggé részletes) leírását szinte semmilyen térkép nem szemlélteti. A térképmellékletek nem a szövegben szóba került *folyamatokat,* hanem azok *végeredményét* ábrázolják. Nincs továbbá a könyvben egyetlen olyan térkép sem, amely a megemlített helységeket *mind* feltüntetné; így a helyszínt nem ismerő számára számos szövegbeli helységnév „a levegőben lóg" — és innen egyenes út vezet a zavarhoz, majd az érdektelenséghez. Közérdeklődésre ténylegesen talán csak az Ecsedi lápról szóló olvasmányos fejezet tarthat számot. Sajnálattal jelzem mindezt, hiszen Benedek Zoltán — ebből a könyvből is láthatóan — igen jó tudománynépszerűsítő munkákat *is* tudna írni.

A fentiekben tárgyalt sorozat könyvei tehát az ismeretterjesztés feladatát töltik be (sikerrel), a tudomány népszerűsítését azonban nem, mert egy-egy szakterület ismeretanyagát nyújtják, és csak fenntartással lehet őket „szórakoztatva tanító olvas-

TÉKA

(őseinek sorsát is újraélő) tudata több síkon vetítődik az olvasó elé, s így a személyes élmény társadalmi távlatot kap. Elgondolkoztató, tanulságos olvasmány a *Terelőút,* egyúttal érdekes kísérlet a modern próza eszközeinek honosítására. *(Magvető, 1973.)*

ÖRKÉNY ISTVÁN: Időrendben. Arcképek, korképek. — A novellák, a drámák és a kisregények „időrendben" történő bemutatása után most a „melléktermék" került gyűjteményes kötetbe — az, ami a világhírre jutott *Tótékat,* a *Macskajátékot* s a híres „egyperceseket" megelőzte. A riportok valóban főleg előzményként érdekesek, és ugyanúgy korjellemzőek, mint *A „Lila tinta-ügy"* cím alatt közölt egykori novella és a korabeli visszhangja. Önmagában is, magyarázat nélkül remek viszont s telibe találó a József Attila-idézés meg a Déry-esszé; ezen a szinten elmosódnak a „szépirodalom" és az értekező próza határai — az információközlést, esztétikai értékelést szórakozva éljük át. *(Magvető, 1973.)*

F. M. DOSZTOJEVSZKIJ: Bűn és bűnhődés. — Hat évvel ezelőtt ennek a regénynek a centenáriumát ünnepelte a világ, s akkor a tisztelgés gesztusával tehette volna asztalunkra a Kriterion. De egy ilyen mű újrakiadása mindig és mindenhol, bármilyen nyelven ünnepe az egyetemes irodalomnak. Kisajátítások és kitagadások kísérik a *Bűn és bűnhődést* utóélete első száz évében, melynek során rendre minősült misztikus-eretnek kriminek, moralista regénynek, a vallásos egzisztencialista próza egyenes előzményének, szándéka ellenére is kritikai realistának, szándéka ellenére sem a világmegváltás kézikönyvének. Irányzatos mű — ha egyszer mindez elmondható róla, s mégsem tétel-re-

TÉKA

gény, hiszen ennyi minden elmondható róla; az író egyetlen válaszát nem megelőzi, hanem követi, még sokáig követni fogja a kérdések sokasága. Az esszének is rangos utószó szerzőjénél, Jánosi Jánosnál, a legilletékesebb hazai Dosztojevszkij-kutatónál méltóbbra nem is bízhatta volna a kiadó a kötetről, az íróról szükséges tudnivalók elmondását. *(Kriterion, 1973.)*

I. COTEANU: Stilistica funcţională a limbii române. — Coteanu kötete több mint egyévtizedes stilisztikai munkásságának az elméleti összegezése. Az első fejezetben a stílust vizsgálja információ-elméleti és szemiotikai megvilágításban. A második fejezetben a stílusokat nyelven belüli vázlatként próbálja jellemezni; ugyanúgy, mint a harmadik fejezetben a népnyelvet gazdag, főleg a román folklórból vett nyelvi anyag alapján. Mindehhez a keret a nyelvnek az a stilisztikai hierarchikus rendszere, amelyet a szerző „idiostílus"-nak nevez, és amely modellként szolgál mind a stílus alakítása, mind pedig kutatása számára. *(Editura Academiei, 1973.)*

KONSZTANTYIN PAUSZTOVSZKIJ: Najegyinye szoszenyju. — Mérlegkészítés könyve ez a válogatás. Megtalálhatók benne a publicista és az irodalompolitikus Pausztovszkij egykori gondjai, frissebb keletű emlékezései eltávozott pályatársakról. A válogatást a felvetett kérdések időszerűsége (például a gyermekirodalom fontossága), az átélt korok irodalomtörténeti érdekessége s a szerző egyénisége együttesen teszi izgalmassá. Pausztovszkij a humanista gondolat szószólója volt, bátran kiált méltatlanul elhallgattatott és mellőzött kortársaiért, egész munkásságát az igaz emberség hirdetésének szentelte.

mány"-nak nevezni. Előreláthatólag mindez érvényes lesz a jövő évben megjelenő kötetekre is. Már a kiadói terv ismertetője is „bevallja", hogy Selinger Sándor (a sorozat egyik utóbbi kötetének hátlapján olvasható kiadói előrejelzésben *László*) *A kristályfoszforok lumineszcenciája*, valamint Semlyén János *A tér és az idő relativitása* című könyve olyan olvasóknak szól, akik már számottevő fizikai alapismeretekkel rendelkeznek. Az a tény pedig, hogy a tervbe vett kötetek közül a másik hármat (Csűrös István: *Az Erdélyi-medence növényvilágáról*; Vallasek István: *Az abszolút zéró fok felé*; Vasas Samu: *A bionika ma*) ugyanez az ismertető a legszélesebb olvasóközönségnek ajánlja, még nem jelent semmilyen garanciát; az *Ultrahang a biológiában* című kötetről is ugyanígy vélekedett egy recenzens a *Korunk*ban (1972. 8., Téka-rovat), aki — valószínűleg szakember lévén — úgy gondolta, hogy amit ő megért, az a sorozat közönségének nagyobb része, a diákok előtt is világos kell hogy legyen.

Ajánlgatás helyett, azt hiszem, helyesebb számot vetni a valóságos helyzettel, amelyet tanár létemre meglehetősen ismerni vélek. E könyvek igen régi igényt elégítenek ki; mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy egykettőre eltűnnek a könyvüzletekből. De ne nevezzük őket másnak, mint amik: a bizonyos előképzettséggel már rendelkező érdeklődők számára írt kismonográfiáknak. Egyébként a tudománynépszerűsítés és az ismeretterjesztés megkülönböztetésére nemcsak a Dacia, hanem minden kiadó és minden sajtótermék tervében s munkájában szükség van. Jó lenne az itt tárgyalt sorozat keretében ezután olyan könyveket *is* megjelentetni, amelyek valóban a tudománynépszerűsítést szolgálnák — nem utolsósorban azért, hogy az ismeretterjesztő kismonográfiák iránti érdeklődés se apadjon el.

Tóth Károly

A modern civilizáció kritikusa?

Nagy izgalommal vettem a kezembe Nietzsche válogatott írásainak új magyar kiadását.* Vajon mit jelent nekünk ma Nietzsche, akinek írásait szellemi fegyelemre és pallérozottságra nevelő tanáraim feddő pillantásaitól félve a pad alatt olvastuk? Később nem középiskolai fokon tanították, hogy Nietzsche a német fasizmus prófétája, nincs mit tőle tanulni, csak elmarasztalni lehet.

A válogatás — Széll Zsuzsa munkája — Nietzschének azokkal az írásaival ismerteti meg a magyar olvasót, amelyek a polgári élet és kultúra elé tarta-

* Friedrich Nietzsche Válogatott írásai. Gondolat Kiadó. Budapest, 1972.

nak görbe tükröt. A kötetből főleg a fiatal Nietzsche szellemi arcképe és teljesítménye rajzolódik ki, amelyet valamikor olyan nehéz volt megtalálni írásainak rengetegében; akire mi ugyancsak ifjúi magunk-keresésében inkább ráéreztünk, semmint ráismertünk. A problematikusság önmagában azonban még nem tenné szükségessé Nietzsche újrakiadását. E szellemi teljesítmény utóélete az, amely térben és időben annyira kiterjedt, hogy a XX. század eszméi nem érthetők meg az eredeti Nietzsche ismerete nélkül. Elég, ha az irodalomból Thomas Mann, Ady, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc nevét említem.

Kétségtelen, hogy Nietzsche gondolatrendszerének belső ellentmondásai lehetővé tették, hogy a fasizmus éppen őt sajátítsa ki szellemi előfutárának. Mindez nem változtat a lényegen: Nietzsche filozófiája, vonzó, képekben gazdag, aforisztikus stílusával olyan kérdésekhez nyúl, amelyek ma sem vesztettek időszerűségükből. Ebben kell keresnünk filozófiájának értékes magvát.

Legnagyobb marxista kritikusa, Lukács György így jellemzi Nietzschét: „Különös fogékonyság, különös problémaérzékenység van benne aziránt, mire van szüksége a parazita értelmiségnek az imperialista korszakban." Egy másik megállapítása szerint: „Nietzsche úgy különbözik Rosenbergtől, mint sárga ördög egy kék ördögtől."

A parazita értelmiség „problémaérzékeny" képviselőjével volna hát dolgunk?

Nietzsche a polgári fejlődéssel elégedetlen értelmiség kultúrkritikáját alkotta meg, azokét, akiket kiszolgáltatott léthelyzetük veszélyérzete késztetett az új életforma keresésére. Ez a réteg nem találta meg az utat a munkásmozgalom felé. Magára maradva, a társadalmi fejlődés vonalától elszakadva kereste a kiutat a megmerevedett, nyájerkölcsnek kedvező klímából.

Mikor egy Nietzsche-válogatás és egy új szemléletű tanulmány ürügyén észrevételeinket mondjuk el, a múlt század egyik legeredetibb német filozófusáról nem rajzolhatunk egyoldalú képet. A racionális megismerés és világmagyarázat tagadásával Nietzsche nemcsak a tudományos fejlődést mint olyant vetette el, hanem megkísérelte az agnoszticizmust mítoszba átnöveszteni, s mint ilyen az imperialista korszak reakciós ideológiájának volt egyik eszmei forrása. Az „intuitív megvilágosodás", amelynek gyökereit Nietzsche Hérakleitosz filozófiájában találta meg, kissé meghamisítva az ókor legnagyobb dialektikus elméjének eszméit, az emberi megismerés új korszakának tudatos és célratörő elutasítása volt. Ironikus polémiája az „igazi világ" (objektív valóság) megismerhetősége ellen irányult, s ebben a vonatkozásban a vele egytörekvésű machisták „objektivizmusát" is túlhaladta. Az apollóni—dionüszoszi fogalompár mintájára a látszatot és lényeget ellentétként fogta fel, s ezzel kérdésessé tette a tudományos megismerést.

Ismeretelméletének látószögéből érthetjük meg létről és életről alkotott felfogását. A lét puszta fikció, a hatalomra törő akarat terméke, kikerülhetetlenül visszatér az örök körmozgásban, a megsemmisülés finálója nélkül. E rövidre fogott jel-

TÉKA

Pontos, árnyalt leírása nyomán a század eleji orosz irodalom olyan kiemelkedő alakjai elevenednek meg, mint Blok, Cvetajeva, s a szovjet irodalom hőskorának olyan vezéregyéniségei, mint Bulgakov, Vszevolod Ivanov, Babel. *(Szovjetszkij piszatyelj, 1972.)*

SIPOS DOMOKOS: Vajúdó idők küszöbén. — Huszonhat novella, két tucat vers: szinte egész termése egy hét esztendőre szabott írói életpályának; nagy ígérete az első világháború után kisebbségi viszonyok között megszülető romániai magyar prózaírásnak; ráfigyelt Benedek Elek, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Németh László, Gaál Gábor, mert közös volt bennük az igazi kultúra, a humánum akarása; „egy forrongó korszak szellemiségének kifejezőjeként" számíthat a mai olvasó érdeklődésére. *(Kriterion, 1973.)*

ARANY ÉS PETŐFI LEVELEZÉSE. — Miért kedves ez a hatvannégy levél? Mert nagy részük nem két nagy embert, hanem két sihedert mutat be, akik így titulálják egymást: Te, Aranyok aranya! Lelkem fattya. *Aranyos* szájú szent *János* barátom! Isteni Sándrim! Szerelmetes fa-Jankóm! S vannak helyek, ahol pontozni is kell. „Két lélekóriás hancúrozásával" kezdődik a levelezés, majd egy megejtően szép emberi dráma bontakozik ki belőle. Mert Petőfi szeretné kiragadni barátját szalontai magányából, Arany pedig fékezni, csitítani igyekszik Sándriját, ami legkevésbé sem sikerül. S a dráma tragikus formát ölt az utolsó levelekben, amikor azok egyre rövidebbek, egyre adatközlőbbek lesznek, míg végül július 11-én megszakad a levelezés. Helyesen tette Antal Árpád, hogy a függelékben Aranynak Petőfit idéző verseit is közölte abból

TÉKA

az időből, amikor már nem írhatott barátjának. *(Kriterion, 1973.)*

PLINIUS: A természet históriája. — Csaknem kétezer évvel ezelőtt élt tudós, aki — a fordító és kommentáló Váczy Kálmán szerint — minden naivitása mellett az igazi tudós erényeivel volt ékes: a valóságot kutatta kritikai szemmel, teljességre törekedett, a tudást gyakorlati célokra használta fel. Munkáját a szerénység, az önkritika, az emberséges érzület jellemezte. Halála a Vezúv kitörésekor következett be, amelyet — író unokaöccsének tanúsága szerint — közelről figyelt, és róla jegyzeteket készített. Nagy művének, a *Naturalis historiá*nak csillagászati és földrajzi fejezeteiből ad válogatást ez a kis TÉKA-kötet. *(Kriterion, 1973.)*

ARANY JÁNOS ÉS ROZVÁNY ERZSÉBET. — Tanár és tanítvány kapcsolata, talán annál is több az, ami a költőt, a Rozvány család barátját Nagyszalontán a költői hajlamú kis Erzsébethez fűzte. Kötetnyi levél maradt hátra, amelyet Arany felesége és leánya írt Rozvány Erzsébetnek. Ezekhez kapcsolódnak még Erzsébet bátyjának, Györgynek visszaemlékezései iskolatársára, Arany Jánosra. (Rozvány György egyébként az illegalista Rozvány Jenő apja volt.) Mindez együttvéve, ahogy Sáfrán Györgyi összeválogatta és kommentálta, fényt vet a nagy költő életének egy kevéssé ismert szakaszára s a száz évvel ezelőtti Nagyszalontára is, amikor a Csonkatoronyban még nem volt múzeum, de éltek azok, akiknek a képei ma a falakon láthatók. A kis TÉKA-kötet nemcsak irodalomtörténeti adatokat közöl, hanem hangulatot is teremt maga körül. *(Kriterion, 1973.)*

lemzésből is kitűnik a nietzschei filozófiának az a törekvése, hogy mitikus sorsszerűséggel tegye eleve elrendeltté az úr-morál apoteózisát.

A Wille zur Macht életfilozófiája, az emberfeletti ember ideálja, antidemokratizmusa, úr-morálja a huszadik századi fasiszta típusú totális állam igazolásának és elfogadtatásának eszmei támpontja volt. Reakciós utóhatásában tetőzött a nietzschei filozófia haladásellenes tendenciája. Ezt a törekvését sohasem rejtette véka alá, nyíltan és gátlástalanul fejtette ki, hogy a demokrácia romlás és hanyatlás. Az elit arisztokratizmus reakciós eszme volt, és az is marad. Ezt a mai olvasó történelmi tapasztalataival és időtávlatával sokkal jobban tudja, mint valaha.

Elfogadhatónak tartom Martin Heidegger találó értékelését Nietzsche nihilizmusáról: „Minden belátás ellenére azért nem tudja felismerni a nihilizmus rejtett lényegét, mert a nihilizmust már eleve és csak az értékgondolatból kiindulva mint a legfőbb értékek elértéktelenedésének folyamatát ragadja meg. Nietzschének így kell megragadnia a nihilizmust, mert a nyugati metafizika vonalán és körében tartózkodva gondolja végig ezt a metafizikát."

Nietzsche az „értékgondolatban" a polgári lét és az európai történelem fejlődését gondolja végig az apollóni és dionüszoszi elemek tusájában.

Amikor a dionüszoszi életörömöt hangsúlyozza, s Dionüszoszt választja a „Megfeszített" helyett, akkor arra utal, hogy az embernek túl kell jutnia önmagán, hogy elérkezzen az emberfeletti emberhez. „Válj önmagaddá!" A szabad szellemet az önrendelkezés öröme és ereje jellemzi, néha elszakad a konkrétumoktól, és a mélységek felett táncol.

Az emberi történelem korszakait Nietzsche morális alapon különbözteti meg. A *morál előtti* korszakban a cselekedet értékét vagy értéktelenségét következményeiből származtatták, míg a *morálon kívüli* korszakban a „cselekedet döntő értéke éppen abban van, ami nem szándék benne". Nietzsche észrevette, hogy a polgári korszakkal, a történelem előző századainak betetőzéseként, a cselekedetek és a magatartás devalválódása következett be. A „nyájerkölcs" tehetetlenséget takar, az erőt és az akaratot megtöri a konformizmus, a beilleszkedés kikényszerített engedelmessége. Nem ismerek találóbb jóslatot a kispolgáriasodott közerkölcsről: „Már a magas rendű, független szellemiséget, a különállás akarását, a nagyfokú értelmi képességet is veszélyesnek fogják érezni; mindazt, ami az egyént a nyáj fölé emeli, és felebarátjában félelmet kelt, ettől kezdve rossznak nevezik, s erkölcsi névhez és tisztességhez jut a méltányos, szerény, beilleszkedő, alkalmazkodó érzület, a vágyak középszerűsége." Ugyanilyen telitalálat a fiatalokról írt aforizmája is: „Legbiztosabban azzal ronthatnak el egy ifjút, ha arra oktatják, hogy többre becsülje a vele egyformán gondolkodót a másképp gondolkodónál." A nietzschei kultúrkritika leglényegesebb eleme a konformizmus bírálata, melynek légkörében az önmaguk megvalósítására törekvő, hivatásukat sorsként felfogó alkotók újatakarása is szétfoszlik. Mindig

szembe találják magukat az „apollonikus" megfontolás és taktikázás falával. A XX. század szociológiai és filozófiai gondolkodásában, az elhatalmasodó konformizmus elleni harcban áttételesen tovább élt és hatott a nietzschei filozófia erkölcsbírálata. A „kívülről irányítottság" elmélete a példa, hogy a német filozófus halála után jó fél évszázaddal a fejlett ipari társadalom valóságában az alapprobléma időszerű maradt. A társadalmi változások, a történelem kritikája kiválasztotta a nietzschei filozófia igazi értékeit.

A konformizmus kritikája nem a paraziták cselekedete, hanem az elkötelezetteké, akik túl tudják tenni magukat a példaként eléjük állított jón és rosszon. Olyan tilalomfákat és tabukat rombolnak, amelyek kiszolgáltatják az embert hanyatlásának. Ide kívánkozik Nietzsche kérdése: „De az ellentmondani tudás, a megszokott, a hagyományos, a megszentelt dolgok ellenzésében kivívott jó lelkiismeret — több mindkettőnél, ez kultúránk igazán nagy, új, bámulatos vonása, a felszabadult szellem legmerészebb lépése: ki tudja ezt?"

Ha a modern ember lelkialkatának megfelelő építészeti formát tudna alkotni — írja a *Hajnalpír*ban —, labirintust kellene építenie. A görögök igazi életet éltek, mert ismerték az életörömöt. A görög példa nyomán képzelte el Nietzsche az európai kultúra és elit kialakulását. Görögország fénykorának a Szókratész előtti korszakot tartotta, a dionüszoszi életörömöt, a marathóni nyers testi-lelki derekasságot. Mit csodáltak a görögök Odüsszeuszban? „Elsősorban is alakoskodó képességét, furfangját a félelmetes megtorlásban; azt, hogy állja a sarat; ha kell, nemesebbnek látszik a legnemesebbnél; az tud lenni, ami lenni akar, hősiesen kitartó; felhasznál minden eszközt, van benne szellem — az istenek is csodálják szellemét, mosolyogva gondolnak rá — mindez görög »eszmény«!"

Szókratésszal már a felvilágosodás kezdődik, amikor az ösztön helyét az ész foglalja el. Nietzsche ezzel felismerte a rideg racionalizmus veszélyét, az ész dogmatikus erőszaktételét az élet valóságán.

Platón államtanában ésszerűen akarta rendezni a rendezhetetlent. A polgári lét és kultúra válságát felismerve Nietzsche az Übermensch eszméjéhez, egy új arisztokrata társadalom képzeletbeli valóságához menekült. A megvalósíthatatlanhoz. De akárcsak Platónnál, jó a korkép, az erkölcsi elsatnyulás lélektani rajza. Nietzsche görögségről alkotott modelljéről és esztétikájáról teljes képet nyújtott volna a kötetből hiányzó *Geburt der Tragödie* című korai tanulmánya.

Nietzsche a filozófus íróknak ahhoz a csoportjához tartozik, akiknek írásművészete külön értéket képvisel. A német filozófia elvont nyelvezetének és fogalmi rendszerének nyomát sem találjuk nála. Az első korszak hagyományokban gyökerező összefüggő tanulmányai után áttért az aforisztikus formára. Az aforizma-füzérek között kitűnő lélekrajzokat találunk, ilyen például Pál apostolé. Stílusa, nyelve, kifejezési formája néhol Sören Kierkegaard-t juttatja eszünkbe, néhol pedig Wittgensteint.

TÉKA

VERES PÉTER KOSZORÚJA. — Nyolcvannyolc emlékező írás, levél, jegyzet és dokumentum idézi ebben az emlékkönyvben Veres Pétert, akit legelsőnek Kádár János így jellemez: „... élete, magatartása jól példázza az igazi humanistát és demokratát." A szerkesztő Rádics József gondosságából összegyűlt kortársi vallomások szerint Veres Péter „klasszikus moralitású művész" (Illyés Gyula), aki „mindenről mindig fontosat mondott" (Mesterházi Lajos), „... holtában is munkás" (Csoóri Sándor), „egyszervolt ember" (Zelk Zoltán), „nemzetségfő" (Donáth Ferenc), „a bölcsen bátor" (Urbán Ernő); vele kapcsolatban szó esik „a szüntelen tudásvágyról" (Cseres Tibor), a „nyelvészkedőről" (Lőrincze Lajos), a „tiszta ember"-ről (Gáspár Sándor). És Bálint György üdvözli, Molnár Erik vitatkozik vele, Erdei Ferenc megvédi, Kállai Gyula bátorítja, Lukács György értékeli, Féja Géza az irodalomtörténetbe helyezi, Darvas József bizalmával ruházza fel, Illés Endre lelkesedik érte, Németh László megállapítja róla: „ő asszimilálta magyar észjárássá a szocialista gondolkozást." Meg kell még állanunk Ortutay Gyula, Sipos Gyula emlékezéseinél, meg kell látogatnunk a balmazújvárosi szülőházat Czine Mihállyal, aki elviszi az írót Tiszacsécsére is, Móricz Zsigmond falujába. Megtaláljuk Gaál Gábor levelét „Ngs. Veres Péter úrnak" címezve (1933), s az ő levelét Fábry Zoltánhoz (1937); itt van Nagy István elismerése is a *Szűk esztendő* vigasztalanságukban nyugtalanító földmunkás-igazságairól (1942). A képanyag történelmi galériáján Veres Péter ismert csizmás alakja mellett felfedezzük Asztalos Istvánt és Szabédi Lászlót. *(Táncsics Könyvkiadó, 1973.)*

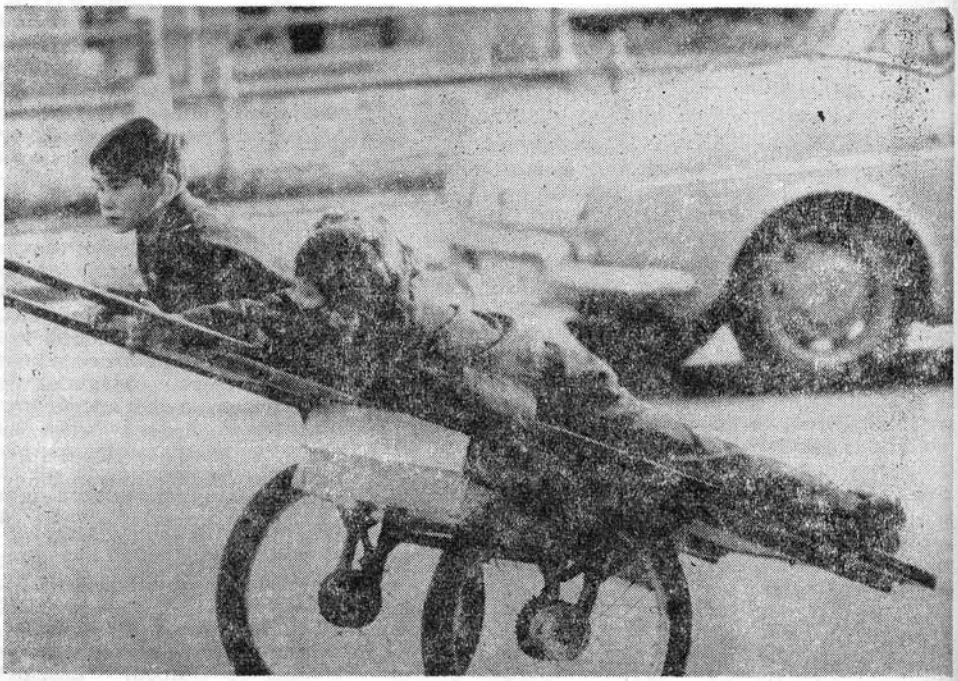
TÉKA

SOMOGYI TÓTH SÁNDOR: A gyerekek kétszer születnek. — Az ismert író első ifjúsági regénye izgalmas, problémafelvető könyv. A tizenhároméves hős, Kerekes Zsolt „érdekes fiú": belebrekeg a tanár szövegébe, elkódorog az iskolából, gyújtogat, átveri félénk barátait, modortalan, kíméletlen, szemtelen, követelőző. Sorozatosan érkezik intőlevél az iskolából, s az apa ismételgeti üres fenyegetéseit meggyőződés nélkül, hiszen Kerekes főorvosék családjában az apai tekintély ugyancsak ingatag. Miért ilyen Zsolt? És: segíthet-e valaki rajta? Kivel tud a gyermek felszabadultan beszélni gondolatairól? Ezekre a kérdésekre ad választ a regény, befejezésül bemutatva Kerekes Zsolti második születését: a magáratalálást. *(Móra Könyvkiadó, 1973.)*

A nemzetiszocializmus a nietzschei hagyaték néhány mondatát összefüggéseiből kiragadva jelszavakká gyúrta át, s visszájára fordította Nietzsche nacionalizmusellenességét. Nietzsche elítélte a német nacionalisták franciagyűlöletét, antiszemitizmusát. A keresztény romantikát, a wagnerizmust, a teutonizmust, a porosz gőgöt a német szellem és lelkiismeret elborulásának nevezte. Az utókor feladata, hogy kultúrkritikájának igazi értékeit újrafelfedezze, méltó helyére állítsa Nietzschét a filozófia történetében.

Külön kell szólnunk Széll Zsuzsa bevezető tanulmányáról, amely bizonyára az újabb magyar nyelvű Nietzsche-irodalom legjobb írása. Korszerűen, előítéletek nélkül veti fel a nietzschei filozófia legaktuálisabb kérdéseit. Megállapításaival lehet vitatkozni, de ez mit sem változtat a tényen, hogy a tanulmány közelebb visz az igazi Nietzsche megismeréséhez. Olvasása közben gyakran gondoltam egy Nietzsche-monográfiára, amely lehetőséget biztosítana a bevezető tanulmányban érintett vagy félig kifejtett gondolatok alaposabb elemzésére. A szépen gyarapodó magyar nyelvű filozófiai irodalomnak szüksége volna erre a monográfiára. Természetesen Nietzschének a magyar szellemi élet egy részére gyakorolt hatásával is foglalkozni kell, mert csak ezzel válik a róla és utókoráról alkotott képünk teljessé.

Fábián Ernő

Imecs Márton fotója

LÁTÓHATÁR

A gazdasági törvények rendszer-jellege

A sokrétű gazdasági kategóriák rendszerkoncepciós feldolgozása nálunk is napirendre került. C. Frîntu itt összefoglalt cikkében (PROBLEME ECONOMICE, 1973. 9.) nem az objektív gazdasági törvények bonyolult, széles skálájú kérdéseit boncolja, csak azok rendszerjellegűségét — az általános rendszerelméleti alaptételek értelmében. Kiindulási pontja az az alaptétel, hogy a társadalom a különböző bonyolultságú és szervezettségű, hierarchikus sorrendű *alrendszerek* egységes *rendszere*, s ehhez a gazdasági rendszerek is hozzátartoznak mint alrendszerek.

Az objektív gazdasági törvények rendszere egyfelől az egész gazdasági életet magában foglaló gazdasági rendszer, másfelől alrendszer az általános társadalmi törvények rendszerében. A rendszer fogalmának már mások munkáiban adott általános megfogalmazását C. Frîntu ráépíti az objektív gazdasági törvények rendszerére is, megállapítva, hogy e törvények „egységes összességek" egymás közti kapcsolatokkal és kölcsönhatásokkal, s a társadalmi-gazdasági környezettel szoros összefüggésben úgy viselkednek és működnek, mint egy sajátos jellemvonással és szerkezettel, megfelelő szereppel és funkcióval rendelkező „egész", amelynek keretében minden gazdasági törvény egyidejűleg megőrzi a saját jellegzetességét.

Az általános meghatározás mellett C. Frîntu a gazdasági törvények szerepével és funkcióival is foglalkozik. Kimutatja, hogy a gazdasági mechanizmus normális működéséhez szükséges feltételek vagy elemek megléte, illetve hiánya elősegíti, illetve fékezi a gazdasági rendszer fejlődését vagy működését. A gazdasági életet tulajdonképpen az összes gazdasági törvények együttes egésze szabályozza, és tervszerű vagy spontán szabályozás nélkül semmiféle gazdaság nincsen. A szocializmusban a gazdasági folyamatokat tudatos, egységes vezetés szabályozza az egész népgazdaságot átfogó egységes terv alapján.

A szerző a továbbiakban azokkal a főbb jellemvonásokkal foglalkozik, amelyek meghatározzák a gazdasági törvények rendszerének konkrét megnyilvánulásait. Az erre vonatkozó, cikkében kifejtett nézeteket nagyjából a következőképp foglalhatjuk össze:

— legfontosabb jellemvonás a törvények *egysége* és a közöttük fellépő *kölcsönhatások*. A gazdasági törvények nem egyszerűen „léteznek" és „együttműködnek", hanem szoros kapcsolatban, kölcsönös viszonyban vannak egymással a rendszer keretén belül, feltételezik egymást és kölcsönösen hatnak egymásra;

— egy másik fontos jellemvonása a gazdasági törvények rendszerének a belső *szerkezet* és *bonyolultság*, ami elsősorban a törvények közötti változatos és széles körű kölcsönkapcsolatokból adódik, de a törvények rendszere és az általuk szabályozott gazdasági terület közötti szoros összefüggés is meghatározza;

— további figyelemreméltó jellemvonás az, hogy a gazdasági törvények rendszere *részekből* tevődik össze (az egyes gazdasági törvényekből), amelyek saját tulajdonságaikat megőrző alrendszerekként jelentkeznek, megtartva viszonylagos függetlenségüket a főrendszerrel szemben;

— a gazdasági törvények rendszere a *nyílt rendszerek* csoportjába tartozik, mivel állandó kapcsolatban van a gazdasági környezettel, amelyet szabályoz, és fontos jellemvonása a visszacsatolás.

C. Frîntu az utóbb említett jellemvonástól elválasztja azt a tulajdonságát a törvények rendszerének, hogy *bemenetekkel* és *kimenetekkel* (input—output) rendelkezik; e rövid recenzió írója szerint azonban a mondott tulajdonság szoros tarto-

zéka az előzőnek, hiszen a rendszerek nyílt jellege feltételezi az anyag, az energia vagy az információ be- és kimenetét.

Bár az értékes elemzésből kimaradt néhány fontos jellemvonás tárgyalása (integritás, tér-időbeli stabilizálódás, alkalmazkodóképesség, finalitás stb.), C. Frîntu tanulmánya mégis lényeges hozzájárulás a közgazdasági kategóriák újszerű, rendszerelméleten alapuló kutatási módszerekkel folytatott tanulmányozásához.

S. J.

SZAKOSODÓ RENDSZERELMÉLET? (Magyar Tudomány, 1973. 11.)

Jelentős eseményről számol be a folyóirat Tudományos Élet című rovatában Kiss István: az 1973 júniusában Sopronban megtartott első magyarországi rendszerelméleti konferenciáról. Ezen a nemzetközi viszonylatban is érdeklődést keltett tanácskozáson a legkülönfélébb szaktudományok képviselői (e szaktudományokban a rendszerszemléletet érvényesítő kutatók) vettek részt, és három fő témakörben 45 előadást terjesztettek elő, amelyek meghallgatását élénk viták és „késő éjszakai órákba nyúló" megbeszélések követték.

Lehetetlenség a mintegy 600 nyomtatott oldalnyi előadás- és vitaanyagot összefoglaló beszámolót tovább kivonatolnunk oly módon, hogy nyomon követhessük az összes szőnyegre került kérdéseket; be kell érnünk a három témakör ismertetésével s a legfontosabbnak tűnő tanulságokkal. E témakörök, a elyeket nem a konferencia rendezősége jelölt ki, hanem az előre beküldött előadások természetes csoportosulása szabott meg, a következők voltak:

1. a komplex rendszerek megértését és kezelését (szabályozását) elősegítő modellek kérdései, a komplexitás természetének vizsgálata;

2. az alkotóképesség (kreativitás) egyéni és közösségi változatainak vizsgálata, különös tekintettel az utóbbira, valamint a problémamegoldás elmélete;

3. az eddigi rendszerelméleti eredmények lehetséges alkalmazásait példázó előadások; a rendszerszemléletű alkotótevékenység és a rendszertervezés vizsgálata.

Ha nem annyira az elméleti „megvalósításokra", mint inkább a nyitva maradt kérdésekre összpontosítjuk figyelmünket, az első témakörrel kapcsolatban az a tanulság látszik megfogalmazódni előttünk, amit a záróülés egyik előadása is hangsúlyozott: a rendszerek vizsgálatának három, itt előtérbe került megközelítési módja közül (formális matematikai vagy logikai, verbális elméleti, valamint gyakorlati „alkalmazói" megközelítés) önmagában egyik sem kielégítő — tehát e megközelítési módok szintézisére volna szükség, hogy a rendszerelmélet az összes kialakult tudományágakat egységbe foglaló szerepének megfelelhessen. Tisztázni kell továbbá a rendszerek hierarchiája elvének értékét és hasznát, a rendszer és a modell viszonyát, valamint más részletkérdéseket.

Érdekes rendszerszemléletű választ adott mind az egyéni, mind a közösségi alkotóképesség kérdésére Horányi Özséb és Szépe György előadása a második témakörben. Megállapították, hogy „egy rendszer kreativitásának szükséges feltétele, hogy a rendszer tartalmazzon információs alrendszert", s a kreativitás tulajdonképpen nem egyéb, mint az információs alrendszerben jelentkező ellentmondások megoldása. Szellemes, a konferencia résztvevőire célzó példájukkal: „egy interdiszciplináris gyülekezet olyan rendszer, amelyben az említett inkongruencia szükségszerűen megvan. Épp ez a biztosíték arra, hogy — az inkongruenciák megoldása révén — az ilyen szakmaközi összetételű megbeszélés kreatív jellegű lesz."

Jóllehet elméleti szempontból kevésbé igényesnek látszottak, fontos gyakorlati eredményekről számoltak be a harmadik témakör előadásai, amelyeknek „legtöbbje igen jól mutatta a rendszerszemlélet tudatos és következetes érvényre jutásának előnyeit" a különféle szaktudományokban. Ezekkel kapcsolatban a jelen tudománytörténeti pillanatra vonatkozó legfőbb tanulságot azonban már a nyitó előadások egyike, F. P. Hanika professzornak, az Osztrák Kibernetikai Társaság alelnökének expozéja megfogalmazta, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy „a rendszerelmélet alkalmazása sok tudományágban már bizonyos szakorientációjú, elkülönülő jeleket mutat. Ha nem ismerjük fel ezeket az irányzatokat idejében és nem hangsúlyozzuk eléggé a rendszer egyesítő erejét, egy évtized alatt oda jutunk, hogy a specializált, alkalmazott rendszerelméletek sokasága szét fogja rombolni azt a minden tudományszakra vonatkozó értéket, amelyet a rendszerelmélet ma képvisel."

AZ INFORMATIKA PSZICHOLÓGIAI PROBLÉMÁINAK GNOSZEOLÓGIAI ELEMZÉSE

(Naucsno-tyehnyicseszkaja informacija, 1973. 3.)

Régi adósságot törlesztenek a szovjet szerzők, amikor az informatika elméleti problémáit ismeretelméleti szempontból elemzik, és a fiatal tudományág keletkezésének objektív szükségszerűségét tárgyalják. A kutatók — akik közül kiemeljük I.A. Novikov, B.M. Kedrov és O.V. Mamontov nevét — elsősorban azért kapcsolják össze az informatika és a pszichológia kérdéskörét, hogy a gondolkodás folyamatát több összefüggésben elemezhessék, és felvázolhassák egyre differenciálódó formáit.

A gondolkodás folyamatában a szintézis és az analízis a szellemi tevékenység legfontosabb mozzanataiként jelentkeznek. A többi között e két mozzanatot, kapcsolatukat és az ember elvonatkoztató, általánosító képességét tanulmányozza a gondolkodás pszichológiája.

Ahhoz, hogy az objektív valóság — mint egész — konkrétan is megismerhetővé váljék, meg kellett hogy szülessen az informatika, amelynek tárgya a tudományos tájékoztatás, a kutatások eredményeinek terjesztése, tárolása, rögzítése és analitikus, szintetikus feldolgozása. Itt tudományos tájékoztatáson a megismerés folyamán kapott logikai információt kell érteni, amely adekvát módon ábrázolja az anyagi világ és az ember szellemi tevékenységének törvényszerűségeit. De az informatika tanulmányozza az információ felépítésével és felhasználásával kapcsolatos folyamatokat is, a másodlagos dokumentumok optimális formáinak kidolgozását, a tájékoztatás elemző módszereit.

Napjainkban a tudományos haladás intenzitása következtében az ismeretek integrációs folyamata felbomlott, és helyét a fokozott differenciálódás foglalja el. Ma ugyanis az ismeretek szakosítása és rendszerezése a tudományok fejlesztésének alapvető követelményévé vált, ugyanakkor azonban előtérbe került a tudományágak kölcsönhatásának és bizonyos tudományok határterületeinek a felderítése is.

Az informatika és a pszichológiai gondolkodás kutatásának tárgya több területen összekapcsolódik; sok esetben a kutatás tárgya ugyanaz, csak a tudományos szempont különbözik, ahonnan a tárgyat megközelítik.

Feltevéseikben a szerzők abból a tényből indulnak ki, hogy az ember szellemi tevékenységébe beletartoznak a belső motivációkon kívül a külső világból szerzett információkra kapott reakciók és az emberi személyiség értéke, amely leghangsúlyozottabban a teremtő akarat formájában jelentkezhet, épp ezért az emberi gondolkodás mechanizmusa minden esetben úgy alakul, ahogyan azt az adott probléma megoldása az előbb jelzett összefüggésekben megköveteli és irányítja. Az információközvetítéskor fejlődik az algoritmikus gondolkodás, amely lehetővé teszi az információs fogalmak specifikus gépi nyelvre fordítását és olyan rendszerek létrehozását, amelyek optimális dokumentációs szolgáltatásra vagy automatikus vezérlésű üzemeltetésre alkalmasak.

A tudományos-műszaki fejlődés új követelményeket támaszt az intellektuális képességek maximális kihasználása iránt is, A különböző tudományágak integrálódásának és differenciálódásának jellemzője ebben a vonatkozásban a tudományos megismerés matematizálódása és kibernetizálása az összes elméleti és alkalmazott tudományokban. Ennek a folyamatnak az eredményeként bizonyos kérdések, amelyek a kutatás egy központi területén merülnek fel, nemcsak megkülönböztetett figyelmet követelnek, hanem egyszersmind lehetőséget nyújtanak a megoldások változatai határeseteinek értékelésére és a jelenségek folyamatának előre történő meghatározására is.

A tanulmány szerzői felhívják a figyelmet az informatika és a pszichológiai gondolkodás különleges jelenségeire is, így az információ mennyiségének exponenciális növekedésére, a szakemberkövetelmények további differenciált igénylésére és az alkotó gondolkodás felgyorsulására. Az információ mennyiségi növekedése azonban csak akkor hasznos, ha a kutatás egyes területein a módszerek minél szélesebb körben terjednek, tehát ha a tájékoztató, műszaki irodalom a legrövidebb időn belül felhasználható.

Meglepő a szerzőknek az a megállapítása, mely szerint „az információ mennyiségének növekedése közeledik a kritikus ponthoz; azután további fejlődés már nem lehetséges". Úgy tünik, hogy ez a megállapítás ellentmondásban van a szerzőknek az információmennyiség exponenciális növekedésére vonatkozó tételével éppúgy, mint a világ végtelenségével és megismerhetőségével kapcsolatos filozófiai elvekkel. Más kérdés az egyén korlátozott befogadóképessége az újabb információkkal kapcsolatban. Ez azonban megítélésünk szerint nem befolyásolhatja a megismerés lényegével kap-

csolatos elvi álláspontunkat. Ebben az összefüggésben emelnénk ki az informatikának mint tudománynak a jelentőségét, hiszen alapvető jellegénél fogva ez a tudományág épp előrelendíti a kutatást, mert rendszerezi a tájékoztatást, és így egyik legfontosabb eszközévé válik az emberi megismerő tevékenységnek.

RENDSZERSZEMLÉLETŰ ÉLETTUDOMÁNYT
(Természet Világa, 1973. 7.)

„A tudományok nem öncélúak, s ez alól az elméleti tudományok sem kivételek, jóllehet minél alapvetőbb egy-egy elméleti eredmény, annál több áttétellel ültethető csak át a gyakorlatba. Az elméleti tudományok eredményeinek nem lehet mércéje a közvetlen gyakorlati alkalmazhatóság, ennek ellenére az elméleti biológia megalkotását éppen a bennünket nagyon is közelről és alapvetően érintő gyakorlati problémák teszik halaszthatatlanul szükségessé" — állapítja meg dr. Gánti Tibor gondolatébresztő tanulmányában, amelyben az elméleti biológia fejlesztésének fontosságát tudatosítja.

Az emberiséget a társadalom megjelenése óta foglalkoztató *mi?* és *milyen?* kérdésekre az empirikus tudomány, a konkrét megfigyelések tudománya válaszolt. A *miért?*- és *hogyan?*-ra többnyire mindig különféle elméletekkel próbáltak megfelelni, amelyek apriorisztikus voltuk miatt eleve „halálra voltak ítélve". Elméletek sokasága született és dőlt meg, amikor a XIX. században végre a kísérleti tudományok léptek porondra. Életképes elméletek jelentek meg: a sejtelmélet, az evolúciós elmélet, a Mendel-féle öröklődéselmélet, az élet keletkezésére vonatkozó tudományos igényű elméletek. A jelenkori természettudomány azonban egyre inkább „absztrakt" kutatási módszerekkel él, s így újra felmerül az igény az elméleti biológia iránt.

Ludwig von Bertalanffy és Bauer Ervin rendszerelméletét, amely ezt az igényt kielégíthette volna a biológiában, egy időre elhomályosították a mikrobiológia, a genetika, a biokémia szédületes eredményei — mutat rá a szerző. Az élre törő tudományágak új eredményei azonban még inkább sürgetik az „igazi" elméleti biológia megteremtését és fejlesztését, s ugyanakkor alapul is szolgálnak ehhez. Ha a molekuláris biológia közelebb is visz a mélyreható összefüggések megértéséhez (mert közös nevezőre hozza a genetikát, a biokémiát és biofizikát, az immúnbiológiát stb.), a funkciók elszigetelt vizsgálata nem elegendő az élő rendszerek működésének a megértéséhez. Manapság egyre inkább úgy látjuk, hogy az élőlényeknek és populációknak mint *rendszereknek* a vizsgálatát kell előtérbe helyezni. Olyan jel- és szabályrendszert kell kidolgozni, melynek segítségével az összes életjelenségek leírhatók, és kívánatos, hogy az így általánosított egyenletek szervesen épüljenek be „a természettudományok összességének törvényrendszerébe". Ez a feladat nem könnyű, hiszen az élővilág számtalan, egymással bonyolult kölcsönhatásban lévő rendszerből áll, melyek maguk is részei (alrendszerei) más rendszereknek. Sejt és szervezet, populáció és bioszféra szintjét sajátos törvények uralják ugyan, de közös jellemzőjükből — abból, hogy minden ilyen szint *az élő anyag* rendszerré szerveződése — közös törvények is adódnak; s ha ezek feltárása nehéz feladat, még nehezebb megteremteni az egységet az élettelen és élő természet tudományai között, feltárni azokat a törvényszerűségeket, amelyek az élettelent arra késztették, hogy élő rendszereket alkosson.

Természetesen az objektív létező, önszabályozó, nyílt, antientropikus rendszerek tanulmányozása sokkal nehezebb (különösen, ha tekintettel vagyunk bonyolult összefüggéseikre is), mint az egyes funkciók elszigetelt vizsgálata, de a különféle tudományágak már kidolgozták azokat a módszereket, amelyek lehetővé teszik a rendszernek mint funkcionális egységnek a tanulmányozását. Ilyen irányú kutatásokban például az ökológus a halmazelmélet matematikai apparátusát használja fel, a fiziológus a kibernetikai rendszermodellek segítségével a szervrendszerek, szervek és sejtek működését vizsgálja. A különféle tudományágak szolgáltatta jelrendszerek alkalmazása az életjelenségek leírására azonban megoldhatatlanul bonyolult egyenletrendszerekhez vezet (például a kémiai jelrendszer használata a DNS tanulmányozásában). Joggal állapítja meg tehát dr. Gánti Tibor: e „számos különböző elméleti vizsgálati módszer sem teszi szükségtelenné, hogy a biológia is kialakítsa a saját jel- és szabályrendszerét".

Ugyanakkor a rendszerszemléletű biológiai kutatásnak óriási gyakorlati jelentősége is van. Egy ökoszisztéma létét az egyedei és a környezet közötti dinamikus egyensúlyi állapot biztosítja. Külső vagy belső erők hatására ez az egyensúly megbomolhat, de — önszabályozó rendszerről lévén szó — helyre is áll az

új körülmények új követelményeinek megfelelően. Meddig képes azonban alkalmazkodni az ökoszisztéma-alrendszerek főrendszere, az úgynevezett „természet"? Homocentrikus világunkban, amelyben a társadalmi és gazdasági érdekek elsődlegesek, gyakran figyelmen kívül maradnak a természetben uralkodó objektív törvények, s ez olykor megbosszulja magát: ahonnan a legnagyobb nyereséget várjuk, némelykor ott érnek a legnagyobb veszteségek. Az egyensúlyi állapotok ingadozásának ismerete tehát létfontosságú az emberiség számára, hogy illetékesen avatkozhasson be a változásokba — mind a természet, mind pedig a saját érdekében.

KANADA ERZSÉBET-KORA?
(The Times Literary Supplement, 1973. 3738.)

Ezzel a címbe írt kérdéssel indítja kanadai irodalmi összeállítását a londoni hetilap; Ronald Sutherland, az összehasonlító irodalom professzora (a bevezető cikk szerzője) igenlő választ ad a kérdésre, noha egyelőre ő sem látja a holnapi kanadai Shakespeare-t vagy Ben Jonsont, az általános fejlődés, a művekben jelentkező problémák gazdagsága és a figyelemreméltó, nemzetközileg is egyre ismertebb szerzők jelenléte azonban indokolja ezt az optimizmust. Kanada, miközben tudomást vesz a világban zajló dolgokról, s részese az egyetemes fejlődésnek (a „global village"-jelenség megnevezése a kanadai Marshall McLuhantól származik!), egyre inkább a maga útját járja az irodalomban és művészetben; McLuhan mellett ugyancsak jócsengésű Leonard Cohen, Northrop Frye, Margaret Laurence, Mordecai Richler vagy a *Hair* zenéjét szerző Galt McDermott neve, s a nemrég még jelentéktelen francia-kanadai irodalom képviselői, a Femina-díjas Gabrielle Roy, Réjean Ducharme, Antonine Maillet ugyancsak hallatnak magukról.

Számunkra e neveknél mégis többet mond a sokféle törekvésből alakuló összkép, az az önállósulási törekvés, amelyet Sutherland bizonyos vonatkozásokban az amerikai néger, illetve az afrikai írók alkotói gondjaihoz hasonlít. „A kanadaiak végre kezdenek kibújni a selyemgubóból, amikor — ironikusan szólva — bizonyos európaiak és számos amerikai a gubót keresi, hogy visszabújhasson belé." Ezért vannak ma előnyben a kanadai írók az európaiakkal és amerikaiakkal szemben: kénytelenek kezdeményezni, meghatározni önmagukat, létfontosságú problémákról kell írniuk, új formákat kell keresniük — nem az újítás kedvéért, hanem hogy kifejezhessék kollektív egyéniségüket. „Az angol vagy francia író számára mi új van a nap alatt? A technikai kísérletek talán? A felszabadult nő vagy a Közös Piac? Várakozás egy új Godot-ra? Az amerikai író egyre baljósabb és dezilluzionáltabb lesz... A kábítószer színpada kényelmes gubót kínál, a Zen Buddhizmust, autókipufogógázt, okkultizmust, a szexuális inhibíciók és exhibicionizmus katalógusát, Marilyn Monroe életét..."

A kanadai írók, mind az angolok, mind a franciák, ezzel szemben önmagukkal s a körülöttük élő emberekkel foglalkoznak — és ez nem kis változatosságot biztosít ennek a fejlődésben lévő irodalomnak. Persze, vannak megoldatlan problémáik — például a nemzetté alakulás dilemmái —, kulturális kibontakozásuk, irodalmuk-művészetük nemzeti önállósodása azonban biztató távlatokat sejtet. Az egyes művészeti ágak — a zene, a film, a színház — jelentős sikerekkel büszkélkedhetnek. A montreali televízió önálló, eredeti programjával ma már felülmúlja mind a New York-it, mind a Los Angeles-it, s az utóbbi években több eredeti műsort készített, mint London és Párizs együttvéve.

HADSEREG-SZOCIOLÓGIA
(Viitorul social, 1973. 4.)

Vasile Secăreş (az *Instituţia militară contemporană: realităţi şi perspective organizaţionale* című tanulmány szerzője) szerint a hadsereg-szociológiában az utóbbi évek során főként azokat a változásokat vitatják, amelyek intézményi szinten érintették a haderőket, s a különböző nézetek számolnak azzal, hogy maguk a hivatásos katonák is változtattak magatartásukon a szakmai modell megválogatásakor: keresik a jelenlegi stratégiai és társadalmi viszonyoknak leginkább megfelelő társadalmi beilleszkedés legjobb lehetőségeit.

Általánosan elismert tény, hogy a második világháború után a hivatásos katonák szakmai csoportjában is mélyreható változások mentek végbe; a „hivatás" módosulásai persze ez esetben sem voltak függetlenek a társadalom egészében végbemenő folyamatoktól. Secăreş a (hagyományos) hivatásos katonai modell funkcionális meghatározásairól szólva, a katonai eszköz létokai kapcsán megállapítja: a társadalmi intézményként fel-

fogott „katonaság" „határvonalai" nem csupán katonák alkotta mesterséges megkülönböztetések, hanem a katonai szerep valóságosságából erednek, és más társadalmi feltételek változásaihoz képest bizonyos állandósulási tendenciáknak alávetettek. A hadseregben a társadalmi kapcsolatok formai vonatkozásai elsőrendűek, a hadseregen belül általában nemkívánatosaknak tartják a nem formai kapcsolatokat. Szigorú a központosítás és a hierarchia. A tekintély elszemélytelenedett, nem a személyt, hanem a sarzsit illeti meg. A tökéletes konformizmus, a *Befehl ist Befehl* kultusza a katona magatartása előre nem látható megnyilvánulásainak minél alaposabb kiküszöbölését célozza. Az ilyen jellegű modellek tipikusak azoknak az irányzatoknak az érvényesülése szempontjából, amelyek a még csupán eszközként létező szabályokat is az öncél fokára emelnék, s e tendenciák konkrét hatásai megfigyelhetők például a katonai szolgálatukat teljesítő „civilekkel" szemben tanúsított bánásmódban.

A hagyományos értékek és magatartásformák leglényegesebb változásait politikai okok határozzák meg, de nem kevésbé fontosak a tudományos-műszaki forradalom hatásai, főként azok, amelyek közvetlenül a katonai technológiában és a hadművészetben érvényesülnek.

Az új státus kérdéseinek elemzésekor nem mellőzhető annak a jelentősége, hogy a háború szerepének az értékelése megváltozott, továbbá az sem, hogy új problémát jelez egy-egy nép egésze vívta háborúk lehetőségének a felmerülése. A XIX. században a katonai mesterség milyenségét meghatározó tényezők egyike az volt, hogy a háborút akkoriban elkerülhetetlennek tartották. Manapság azonban a katonai tevékenység modelljét egyeztetni kell azzal a meggyőződéssel, hogy a háború kirobbanása immár nem elkerülhetetlen. Bizonyos államokban most már inkább a fegyveres misszió elrettentést szolgáló szerepéről szólnak; a katonai tevékenység legnagyobb hatékonyságát az agresszió „elbátortalanításával" mérik; háború esetén azonban a legnagyobb hatékonyság az ellenség legyőzésével valósul meg.

A katona-státus alakulását befolyásolja a városiasodási folyamat, az életszínvonal emelkedése, a társadalmi-politikai élet fokozatos demokratizálódása, az oktatási és kulturális szint javulása, a társadalmi törekvések egész rendszerének fejlődése. A nem katonák kevéssé hajlanak arra, hogy a katonai intézményt időszerűnek tekintsék, az iparilag fejlett társadalmakban csekély az érdeklődés a katonai karrier iránt (változás e vonatkozásban csak a nemzetközi feszültségek időszakaiban tapasztalható). Bizonyos esetekben a katonai hivatást olyan társadalmi kategóriákba tartozó egyének választják, akik másfajta lehetőségekkel nem nagyon rendelkeznek. A falusiak szívesen mennek tiszti iskolákba, viszont feltűnően kevés értelmiségi családból származó fiatal választja ezt a hivatást.

Ugyanakkor a technologizálódási folyamat előrehaladásával párhuzamosan megfigyelhető a „katonai" és a „nem katonai" között húzódó határvonalak relativizálódása, a katonaság „laicizálódása", valamint olyan jelenségek, amelyekkel kapcsolatban polgári szerzők a tiszti karok „technokratizálódásáról" írnak. A hadseregek szerkezetében növekszik a mérnök típusú kiképzésben részesült káderek jelentősége. Például hadseregünkben 1967-ben a káderek 25%-a mérnök és technikus volt.

Amikor a honvédelem társadalmiasodik — s adott esetben az egész nép háborújaként realizálódhat, mint például hazánk védelmi koncepciójában —, a nemzetvédelem fogalma olyan jellegű tevékenységet fejez ki, amely a társadalmi élet minden egyes szektorát érinti — írja Secăreş. „Proliferálódnak" azok a struktúrák, amelyek alkalmasak katonai szempontból is a haza védelmére. Figyelembe veendő még egy, főként a szocialista társadalmakra jellemző jelenség, amely a békeállapot állandósulásához kapcsolódhat. Műszaki és szervezési adottságai folytán a hadsereget egyre inkább felhasználják nem katonai feladatok teljesítésére is (gazdasági feladatok; esetleg szélsőséges helyzetek, például természeti csapások következményeinek elhárítása stb.). A szerző azonban a fiatalabb nemzedékeknek az interperszonális viszonylatok minden vonatkozását érintő kritikai magatartását is elemezve, s az „öntudatos katonai fegyelem" fontosságát hangsúlyozva, alaposan elemzi a katonai hivatás modelljének problémáit a szocialista társadalomban. Mindenekelőtt a katonai és a polgári szféra szerves egységét emeli ki, azt a tényt, hogy a haza védelme a szocialista forradalom és építés része. A katonai káderek cselekvő részesei a társadalmi életnek, a szocialista társadalomban a tisztikar sohasem különülhet el teljesen a polgári élet körétől. Ebben a társadalomban a politikai értékek tükrében alakul ki megfelelő kép a hivatásos katonáról. A szocialista hadse-

reg tisztjének esetében a politikai és a szakmai értékek interdependenciája világos.

NŐK A TUDOMÁNYOS ÉLETBEN (Tudományszervezési Tájékoztató, 1973. 3—4.)

Hány egyetemet végzett nő van felelős beosztásban? Mi a mérnöknők és orvosnők helyzete? Milyen arányban kerülnek a középiskolát végzett lányok az egyetemre?

Ezekre a kérdésekre keres választ Egervári Anna cikke. A kérdés gyökere a középiskolába nyúlik vissza. Bár a középiskola padjaiban körülbelül egyenlő a fiúk és a lányok száma, az egyetemi hallgatók között túlsúlyban vannak a férfiak. Különösen áll ez a műszaki egyetemek hallgatóira. Az Amerikai Egyesült Államokban és Európa országaiban azonban egyaránt emelkedik a tovább tanuló nők száma, de az NDK kivételével, ahol az egyetemi hallgatónők száma 52%, mindenütt a férfiak vannak többségben. Manapság az egyes pályák elnőiesedéséről beszélnek. Ez látszólag ellentmond a statisztikáknak. Igaz, hogy a pedagógusok nagy része nő, ezek azonban az oktatás alsó- és középfokán tevékenykednek. Svédországban ritkaság a női egyetemi tanár, Angliában 2%-os az arányuk. Az NSZK-ban még az alsóbb fokú oktatóknak is több mint a fele férfi. A nők egyetemi pályafutására vonatkozó számok sem nyújtanak egyértelmű képet. A Humboldt Egyetemen végzett, 1968-as felmérés szerint az orvostudományi tanszéken a női professzorok aránya 8%, a docenseké 16%. Az orvosnők száma legmagasabb a Szovjetunióban (72%), olyan területeken is tevékenykednek, mint a sebészet. Európa többi országában a vezető nők helyzete továbbra is probléma. A műszaki területen a lányok már a főiskolára való bejutáskor helyzeti hátrányban vannak. Az Amerikai Egyesült Államokban a statisztikák említésre sem méltatják őket. Nyugat-Európában a mérnöki pályán dolgozó nők aránya 0,5% és 2% között váltakozik. Világszerte aránytalanul alacsony a tudományos kutatásban részt vevő nők száma.

A probléma ellentmondásosságáról vall a következő tény: az Amerikai Országos Kutatási Tanács 1970-ben csak 57 nőt foglalkoztatott, pedig a tudományos doktorátussal rendelkezők száma 8305 volt. Nyilvánvaló tehát, hogy a képesítés és az érvényesülési lehetőség egyensúlya valahol megbomlott. Ebből adódik egy még bonyolultabb kérdés: *mi az oka, a magyarázata a jelenlegi helyzetnek?* Jó, hogy a Nobel-dijasok között nők is vannak; igaz, hogy képesek lennének a műszaki pályán is bármely feladat megoldására. Mint már említettük, a probléma megoldása a középiskolai oktatásban keresendő. Fokozottabb hangsúlyt kellene helyezni a tanulók gyakorlati és műszaki képzésére.

Marad azonban — s ez elsősorban a kapitalista országokra jellemző — a női munka megkülönböztetése a férfiakétól. Az amerikai egyetemek tanszékvezetői megfelelő képzettségű nőknél szívesebben alkalmaznak férfiakat. Ez utóbbiak fizetése átlagban jóval meghaladja a nőkét, akik férfi kollégáik fizetésének kb. 75%-át kapják. Háttérbe szorulásuk megmutatkozik a kutató-ösztöndíjak odaítélésében is. Az amerikai Országos Tudományos Alapítvány által adományozott fizikai ösztöndíjaknak mindössze 0,03%-át kapták nők.

A családi gondok a legtöbb nőt megakadályozzák abban, hogy lépést tartson a férfiakkal, továbbképezze magát. Nem a képességek hiánya, hanem fejlesztésük korlátozott lehetősége okozza, hogy a tudományos képzettség terén a nők többnyire középszinten rekednek meg.

BALKEZESSÉG ÉS „KÉTBALKEZESSÉG" (Studia Psichologica, 1973. 3.)

A balkezesség nem rossz szokás, hanem fejlődéslélektani, örökléstani és anatómiai probléma — foglalja össze a Szlovák Tudományos Akadémia e témával foglalkozó lélektani kutatócsoportja többévtizedes kutatásainak tanulságát. Az angol nyelven megjelenő szlovák szakfolyóirat ugyanabban a számban több cikket is ennek a kérdésnek szentel. Mivel a mindennapi életben elsősorban az tűnik fel, ha valaki a bal kezét használja a jobb helyett, a köztudatban csak a balkezesség fogalma él. (Attól függően, hogy milyen mértékben használja valaki a bal kezét, lehet kifejezetten és lappangóan balkezes, ha pedig mindkét kezét egyenlően tudja használni, ambidextriáról beszélünk.) Ambidexternek nemcsak az számít, aki mindkét kezére egyformán ügyetlen, vagyis „kétbalkezes". A bűvészek többsége például úgy ambidexter, hogy mindkét kezére egyformán ügyes, vagyis „kétjobbkezes".

Tény, hogy a társadalomban túlsúlyban vannak a kimondottan jobbkezes cselekedetek. Először is az írás jobb kézzel, bal-

ról jobb felé történik. Ez alól kevés a kivétel (a japánok, kínaiak és héberek írnak fordítva, és az ókori görögöknek volt különleges írásmódjuk — első sor balról jobbra, második sor jobbról balra). Ezenkívül a legelemibb mindennapi tettek — kézadás, hivatalos eskütétel stb. — történnek jobb kézzel. A jobbkezes világ törvényeit követik a forgóajtók és a jobboldalas közúti közlekedés is.

Világunk azonban nem mindig volt jobbkezes beállítottságú. (A majmok vegyesen használják jobb és bal végtagjaikat.) Őskori leletek tanúsága szerint a jobboldalúság kialakulásában a munka fejlődése játszik döntő szerepet. Míg a kőkorszakban az eszközök alkalmasak mindkét kéz használatára, a bronzkorszakban többségben vannak a jobbkezi szerszámok. A jobboldalúság kialakulásában az önvédelemnek is szerepe lehet. Az élet szempontjából legfontosabb szervünk, a szív védelmében biztonságosabb, ha veszélyes helyzetben a jobboldalé a vezető szerep, a baloldal pedig védettebb helyzetben marad. Az ősember „kezességére" a barlangrajzokból következtethetünk. A jobbkezes az emberi profilt bal felé fordulva, a balkezes meg jobb felé fordulva rajzolta. Az általános jobbkezesség kifejezésre jut a nyelvhasználatban is. Latinul „sinister" = gonosz, baljós; franciául „gauche" = ügyetlen; olaszul „manca" = hibás, tökéletlen; németül „link", angolul „left" = ügyetlen, rossz; spanyolul „zurdo" = rossz; a magyarban ilyen szavakkal találkozunk, mint „balkezes, baleset, baljós, balsors". A középkori keresztények az ördögöt balkezesnek hitték.

A szlovák kutatók abból indultak ki, hogy az emberi test belsejében az izmok és a váz felépítésében kétoldalas szimmetria figyelhető meg, de a különböző belső szervek elhelyezése aszimmetrikus. A szív, a gyomor baloldalon, a máj, a vakbél jobboldalon vannak. Az emberi agyvelő és a két testfél páros szerveinek is aszimmetrikus a működése. Az egyik fél fejlettebb, rendszerint erősebb és a működésekben ügyesebb. A jobb kéz mozgásait a bal agyfélteke irányítja, míg a bal kézét a jobb. Végtagjaink agyi mozgatóközpontja mindig az ellenkező oldali agyféltekén található.

Megfigyelték, hogy a sziámi ikrek esetében ez az aszimmetria tükörképszerű. Ha az egyik jobb-, a másik balkezes, ha az egyiknek a hajnövése a fejtetőn az óramutató járásával egyező irányba csavarodik, a másiké ennek épp a fordítottja. Az egyik iker jobb kezének ujjlenyomata közelebb áll a másik bal kezének ujjlenyomatához, mint a sajátjáéhoz. A balkezes nem ügyetlenebb, de mivel a jobbkezesek világában él, munkájában gyakran kényszerül a természettől ügyetlenebb kezét használni.

Oldalasságot, laterális preferenciát nemcsak a kéz esetében állapítottak meg, hanem egyéb, páros funkciójú testrészek esetében is, mint láb, szem, fül, állkapocs. A balkezes a bal szemét, a jobbkezes pedig a jobbot részesíti előnyben, illetve a bal és jobb állkapcsát, ami azt jelenti, hogy inkább az illető „kedvelt" oldalon rág. A fül esetében bizonyos megoszlás figyelhető meg, míg egyik a beszédhangokra, a másik különböző fizikai ingerek (zörejek, zene) hatására érzékenyebb.

A kísérletek azt bizonyították, hogy a kétoldalas agykérgi mezők egyik oldalán az elemző tevékenység, az elvont gondolkodás és időérzékelés, azaz pavlovi terminológiával élve a második jelrendszeri funkciók idegződnek be; a másik oldalon a preverbális és prelogikus szinten lejátszódó térérzékelés, zene- és arcmemória, vagyis az első jelrendszeri funkciók beidegződése figyelhető meg. Ha a „kezesség" domináns mezőjét átvisszük a baloldalra, ez magával hozza a beszéd és írás domináns mezőjének átvitelét is, ami az érzékelés és beszéd rendellenességein kívül különböző érzelmi zavarokhoz vezet. Az átszoktatás során, attól függetlenül, hogy erőszakolt vagy spontán folyamatról van szó, felborul a szervezet egyensúlya. A szabályozás tehát oka lehet a szervezet és környezet kedvezőtlen egymásrahatásának, amely hatással lehet az érzelmi kiegyensúlyozottságra. A laterális dominancia elengedhetetlen feltétele a személyiség sokoldalú fejlődésének.

A „kifejezett" oldalasság hiánya, a „kétbalkezesség" pszichopatologikus rendellenességek, értelmi gátoltsággal, neurotikus állapotok megjelenésével jár együtt. Jellegzetes az a tünet, amely a matematikai viszony-kategóriák elsajátításának képtelenségében nyilvánul meg. Ennek egyik esete, mikor valaki képtelen kimondani egyszerű számjegyeket, de képes komplex feladatok megoldására; gyakoribb ennek az ellenkezője: valaki felismeri az önálló számjegyeket, de nem képes felfogni értéküket, és nem tudja megoldani a legegyszerűbb matematikai műveletet sem.

A szlovák kutatások felhívják a figyelmet arra, hogy bizonyos kedvezőtlen oldalassági viszonyok esetén fokozott a határozatlanság, a tétova cselekvés, az ellentmondásra való hajlam. A „kifejezett" oldalasság hiánya mind a motorikum, mind pedig az érzékelés területén tétova

cselekvésekhez vezethet. De a kifejezett oldalasság hiányával együtt járhat a pszichózis számtalan szimptómája, a társadalmi normákhoz való alkalmazkodási készség hiánya.

A legújabb statisztikai felmérések szerint az utóbbi évtizedekben nőtt a balkezesek száma. Ez nem amiatt van, hogy több balkezes születik, hanem mert a szülők kevesebb gondot fordítanak balkezes gyermekeik átszoktatására. 1968-ban a londoni West Enden üzlet nyílt *Mindent a balkezeseknek* feliratal, ahol különböző sportágakhoz balkezes felszerelést és orvosi műszereket árusítanak.

A szlovák kutatások jelentősége abban áll, hogy a balkezességet beilleszti az oldalasság általánosabb összefüggésrendszerébe, s ezzel a tudományos közvélemény figyelmét olyan eddig alig ismert jelenségre irányítja, mint a „kétbalkezesség" (ambidextria). Az új tudományos felismeréseknek természetesen számos pedagógiai vonatkozásuk van, amivel a szerzők e cikkek keretében nem foglalkoznak.

NÉPZENE ÉS MODERN ZENE
(Világosság, 1973. 7.)

Az Új Zene körül kibontakozott vitáknak gyakran idézett alakja Theodor Wiesengrund Adorno. Tudományos munkásságát ellentmondásosan értékelték: volt, aki „szavahihető tanúként idézte", és volt, aki „a vádlottak padjára ültette". Egy dolog azonban bizonyos: nem lehet közömbösen átsiklani korproblémákat regisztráló zeneesztétikai, szociológiai és filozófiai elemzései fölött. Noha egyetlen modern zenei irányzat, a dodekafónia mellett kötelezte el magát, s céljául tűzte ki „az általa kezdettől fogva egyedül üdvözítőnek tartott *Schönberg-kör* érvényesülésének útját egyengetni, minden egyéb zenei teljesítmény pusztítása árán is", elméleti felkészültsége és igényessége, amellyel a polgári kultúra válságjelenségeit a zenében és a szellemi élet más területein lereagálta, az avantgarde élvonalában biztosított számára helyet.

Breuer János tanulmányában a zenekritikus Adornóról ír, arról, aki a XX. század magyar folklorista iskoláját, különösen pedig Bartók Béla művészetét értelmezte. Négy Adorno-cikk képezi a vizsgálat tárgyát, az idevágó kommentárral és más zenészektől idézett szövegrészekkel.

Adorno zenekritikáival a húszas évek közepe táján jelentkezett, eleinte a bécsi *Musikblätter des Anbruch*ban, majd a berlini *Die Musik* című folyóiratban. Az 1925-ben közzétett *Volksmusikbearbeitung*ban (*Die Musik*, Mai 1925) a népdalkutatás elméleti kérdéseinek kifejtésére vállalkozott. Érdekes megemlíteni ezzel kapcsolatban Adorno feltűnően pozitív véleményét Bartók 1923-ban közölt tanulmányáról *(Die Volksmusik der Rumänen von Maramureş)*: „... zeneszerző az, aki gyűjt, nem szabadon lebegő etnológiai tudásszomj vezérli, eleven kapcsolata a népzenéhez, amely személyiséggé érlelte, az irányítja rendszerező cselekedeteit."

„A kiadvány szenvedélyes egzaktságát" emeli ki, szemben „a feldolgozók termékeltlen jártasságá"-val. Bartók folklorisztikus terve a zeneszerzőt a népdaltól való legnagyobb távolságban idézi meg, és mekkora szerencse, hogy a zeneszerző Bartókhoz legközelebb a népdal áll. Néhány hónappal később közölt cikkében (*Pult und Taktstock*, Juli 1925) a zeneszerző Bartókot megillető helyet keresi az Új Zene képviselői között. Adorno két végletes pólus — Schönberg és Sztravinszkij — között találja meg Bartók helyét, mesterségesen elkülönítve Bartók zeneszerző egyéniségében a népi ihletésű alkotót a modern művésztől: „E szvit zenéje (Bartók Táncszvitjéről van szó) is közeledik Sztravinszkijhoz; bár el kell ismerni, hogy Bartók ritmikai emancipációja, metrikájának mozgása és vonzódása az ötrészes alakulatokhoz az orosz mestertől való teljes függetlenségének megállapítására jogosít fel." A *Zur Gesellschaftlichen Lage der Musik*-ban így ír róla és a XX. század magyar folklorista iskolájáról: „Bartók radikális folklorizmusa a partikuláris anyag racionális megkonstruálásában bámulatosan hozzáhasonul a Schönberg-iskolához. Bartók azonban teljesen egyedülálló jelenség az objektivizmus területén; korábbi munkatársa, Kodály a valódi folklórt már valamiféle osztatlan népi élet romantikus ábrándképévé hamisítja, amely az ősi melodika és az érzékien puha poszt-impresszionista összhangzatvilág kontrasztja miatt önmagát denunciálja." Feltűnő, hogy amilyen mértékben vált nemzetközileg is elismertté a két magyar mester művészete, olyan mértékben torzult el az Adorno által róluk kialakított kép. Zenefilozófiájának ez a pálfordulása végső soron a zeneművészet népiessége ellen irányult. Furcsa módon számára a zeneművészet népzenei forrásból való megújulásának lehetősége a fasizmussal való rokonszenvet jelentette; amikor mindenféle népi hangot kirekesztett az Új Zenéből, akkor tulajdonképpen saját politikai, világnézeti, társadalmi távlatvesztését leplezte.

Ilyen előzmények után váratlan for-

dulatnak tűnik a negyvenes években írt kritikája a Mikrokozmoszról (*Schweizerische Musikzeitung*, Mai 1940), melyben összegezi korábbi elképzeléseit, revideálja az elmúlt évek Bartók-portréját: „Ebben a keleti országok oly változatos népzenei kincséből merítő, teljesen dal- és tánc-inspirálta zenében csak úgy buzog a humor és életöröm, a szokatlanból kicseng az ősi, eredeti hang... — Ritmikai fegyelem, tiszta linearitás, konstruktív elv az alfája és ómegája ennek az iskolának, ezért tanulása éppoly egészséges, amilyen időszerű."

Az Adorno és a magyar zene viszonyával behatóan foglalkozó zenetudósok számára mindenképpen értékes ez utóbbi adat, amely a korábbi fenntartások, vélemények újrafogalmazására nyújt lehetőséget.

Ambrus Imre grafikája

SZERKESZTŐK·OLVASÓK

CZUCZA ISTVÁN tanár (Bánffyhunyad). — Örömmel fogadtuk a Korunk 11. számát, amelynek egy része Kalotaszegről szól. Olvasói körökben a vélemények megoszlanak, de egyértelműen elismerően nyilatkozik mindenki a Kalotaszeggel kapcsolatos cikkekről. Külön kiemelendő Váczy Leona törekvése, hogy Kalotaszeg helyismereti könyvészetét összeállítsa. Első kísérlet ez egy átfogó kalotaszegi dokumentáció elkészítésére, amelynek jelentőségét talán még fel sem mérhetjük. Minden, Kalotaszeggel foglalkozó és a tájegység iránt érdeklődő ember kis kalauza lehet. Néhány adattal, mely a nyelvészettel és oktatással kapcsolatos, szeretném kiegészíteni ezt a gazdag anyagot:

— Czucza János: *Elemi oktatás régen.* Kalotaszegi Református Naptár, 1937. 86—89.

— Czucza János: *Kalotaszegi nyelvjárás.* Kalotaszeg, 1890. 14., 16. és 17.

— Czucza János: *A kalotaszegi nyelvjárás.* Lásd Jankó János: *Kalotaszeg Magyar Népe,* VI. rész, 205—221.

Még egy szerény megjegyzésem volna a kalotaszegi számmal kapcsolatban. Tudott dolog, hogy a Korunk a legmagasabb fogalmi szinten szokott foglalkozni a kérdésekkel, hiszen olvasói a legképzettebb rétegek közül kerülnek ki. Egy olyan számot azonban, amelyik messze túllépi a megszokott olvasógárda határait, nagy tömegekhez szól (hiszen a különnyomással ez volt a szerkesztőség célkitűzése), népszerűbb stílusban kellett volna összeállítani. Ez természetesen nem vonatkozik minden cikkre, csak a Kalotaszeggel foglalkozó írásokra.

CSERMAK BÉLA főiskolai hallgató (Kolozsvár). — A Korunk 11. számában jelent meg Kabay Béla *Kalotaszegi műemlékek kis adattára* című közleménye, melynek végén (az 1692. oldalon) forrásanyagot is közöl. Az itt megjelölt negyedik mű szerzője Bunyithy Vince. Szeretném megkérdezni, nem elírás ez? Tudomásom szerint Bunyitay Vince váradi kanonokról lenne szó, aki három kötetben írta meg a váradi püspökség történetét, melyet halála után egy rendtársa egészített ki még egy kötettel — az ő feljegyzései és kutatásai alapján. (Jóllehet mindenki úgy tudja, hogy az ő egyháztörténete csak három kötet, a megjelent IV. kötet is a nevét viseli.) — *A szerkesztőség megjegyzése:* Olvasónk észrevétele helytálló, Bunyitay nevének „elírása" azonban nem a szerzőt terheli: egyszerű sajtóhiba.

GÁVAI GÁLL JÁNOS nyugdíjas (Bogártelke). — Kérem, fogadják szeretettel üdvözletünket Bogártelkéről, annak a 23 olvasónak a részéről, akik december első napjaiban kapták meg a régóta várt 11-es Korunkat. Tudjuk, hogy rólunk és nekünk, Kalotaszeg népéről és népének íródott e folyóiratszám nagyobb része, amely még sok ideig mindennapi olvasmányunk lesz. Engedjék meg ugyanakkor, hogy a bogártelki olvasók nevében köszöntsem Kós Károlyt, Kalotaszeg polihisztorát, aki fölött 90 hosszú avagy rövid, de mindenképpen munkás és eredményekben gazdag év telt el.

NAGY JENŐ tudományos kutató (Kolozsvár). — Nagy érdeklődéssel olvastam a Korunk ez évi 11. számát, már csak azért is, mert egykori kedvenc kutatási területemmel, Kalotaszeggel foglalkozik. Nagyon értékes hozzájárulást jelent mindegyik idevágó cikk Kalotaszeg ismeretéhez. A rá vonatkozó könyvészetben böngészgetve megállapítottam azonban, hogy belőle több értékes adalék hiányzik (pl. Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*; Kós Károly: *A kalotaszegi kosarazó juhászat*; Tulogdy János: *Egy bánffyhunyadi fazekastermék* stb.). Saját dolgozataim közül kimaradtak a következők:

— *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón* (Kalotaszeg). Debrecen, 1938.
— *Magyarvalkói vállfőminták.* MNNy. I. Debrecen, 1939.
— *A kalotaszegi szűr.* Művelődés, 1970. 2.
— *Sajátosság és újítás a kalotaszegi öltözetben.* Igazság, 1969. 4.
— *Virít, de nem rikít* (A kalotaszegi öltözetről). Igazság, 1968. 268.

— *Ungarischer Brautschmuck* (A kalotaszegi pártáról). Karpaten Rundschau, 1970. 28.
— *Péntek hídja. Tehénhajtó* (Két bánffyhunyadi helynév magyarázata). EM, 1945.
— *Temetés, temető, halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón.* Ethn., 1942.
— *Juhsajtkészítés Magyarvalkón.* Ethn., 1942.
— *Adatok a magyarvalkói szénacsináláshoz.* Ethn., 1940.

Tisztelettel kérem ezekre a hiányokra a könyvészet szerzője, Váczy Leona figyelmét felhívni, s ha lehet, a felsorolt címeket az olvasókkal is megismertetni, a hasznos bibliográfia teljesebbé tétele érdekében.

TARKANYI ISTVÁN főiskolai hallgató (Kolozsvár). — A Korunk 11. számából Bazsó Zsigmond interjújának egyik részéhez szeretnék hozzászólni: az egyke kérdéséhez. Nagyon sok cikk jelent meg erről a Korunkon kívül az Igazságban, az Ifjúmunkásban is, de a probléma továbbra is csak vár a megoldásra. Kalotaszeg népviseletét sokan dicsérik, büszke is rá mindenki, aki ezen a vidéken lakik, de csak néhányan gondolnak arra, hogy ez is egyik oka lehet a rendkívül káros „két szülő — egy gyermek" hagyomány fennmaradásának. Nem vitatom Keszi Harmath Sándor megállapítását a hagyomány keletkezésére vonatkozóan, de ahhoz, hogy tovább él, föltétlenül hozzájárul az azóta sokkal cifrábbá és költségesebbé vált viselet, s az a szokás, hogy sok helyen a leány minden ünnepen új ruhát kap (évente hármat-négyet), amit két leány számára már nagyon nehéz volna kiteremteni. Ha az első és egyetlen gyermek leány, akkor azért félnek a másodiktól, hátha az is leány lesz, ha pedig fiú az első, akkor még inkább, hiszen sok helyen a fiúknak is van kelengyéjük: bútor és háziszőttes (nem beszélve a házról). Ha a kalotaszegi népművészetet sikerülne megszabadítani a sok drága pénzt felemésztő giccstől, az embereket pedig az egymással való versengés szokásától, a fölösleges stafírung-halmozástól, akkor mindebben talán nem kellene az egyke fenntartóját látnunk. De addig nem lehet maradéktalanul örülni a szép viseletnek, tele ruhásládáknak, sőt láttukra mindig bizonyos keserűséget érzünk. — Egyébként úgy emlékszem, hogy erről már Vasas Samu is írt, éppen a *Korunk*ban, az 1971-es évfolyamban, de a kérdés sajnos nem vesztette el időszerűségét.

*

December 16-án, vasárnap, több mint két héttel a Korunk novemberi számának megjelenése után került sor szerkesztő—olvasó találkozóra Bánffyhunyadon és Körösfőn. Olvasóink meghívásának tett eleget Keszi Harmath Sándor közgazdász, a kolozsvári területrendezési intézet munkatársa, valamint szerkesztőségünk tagjai, Herédi Gusztáv és Kántor Lajos, amikor kiszálltak a két helységbe. Az olvasók véleményét hallgatták meg a Kalotaszeget bemutató és Kós Károlyt köszöntő lapszámmal kapcsolatban.

Fekete Károly, Lakatos Edit, Vasas Samu és a tantestület más tagjai, földművesek és diákok örömüket fejezték ki afölött, hogy átfogó képet nyertek Kolotaszeg műemlékeinek mai helyzetéről, e vidék irodalmának bibliográfiájáról, népoktatásának múltbeli helyzetéről s a területrendezők jövőbeli elképzeléseiről. Ugyanakkor azonban rámutattak: a vidéknek átfogó monográfiára volna szüksége (emlékeztettek Jankó János vagy Malonyai Dezső „ronggyá" olvasott könyveire), amely a múltról éppúgy, mint a népművészetről (kifogásolták, a *Korunk* miért nem írt az utóbbiról), az építészetről, akárcsak az ipar helyzetéről egyaránt írna. Kudor Ferenc asztalos (a helyi mélyfaragás egyik még élő mestere) vetette föl a kérdést, hogy a jövő iparosodó és városiasodó Kalotaszegje miként őrzi majd meg e tájra jellemző sok-sok szépséget, művészeti értéket.

Körösfőn Klein Györgyné, Sebestyén Kálmán, Bódis Jánosné, tanárok, diákok, háziasszonyok vetettek föl sok kérdést: miért nem foglalkozott a lap az egyre giccsesebbé váló viselettel, varrottassal, a demográfiai helyzettel (férfiak elvándorlása a falvakról, egyke, elöregedés) avagy a fafaragás jövőjével. Ugyanekkor sürgető feladatként vetették föl mindkét helységben: múzeumot kell létrehozni mind Hunyadon, mind a falvakon a pusztuló régi tárgyi emlékek megőrzésére.

Întreprinderea Poligrafică Cluj, Brassai Sámuel nr. 5—7 — 2973/1974. 42 101

Sumar

* * * Avanpremieră 3 • Aradi József: Sfidarea complexității 9 • Demény Dezső: Cunoașterea omului și a personalității bazată pe teoria sistemelor 13 • Bogdan Stugren: Biologia și teoria sistemelor (trad. de Asztalos Lajos) 21 • Somai József: Funționarea sistemelor economice 25 • Heller Ágnes: Dincolo de datorie 31 • Lászlóffy Csaba: Lenin (poezie) 42 • Rácz Győző: Fenomenologia anxietății 46 • Aurelia Sîrbu: Stări de anxietate 52 • Szilágyi Júlia: Două schițe 56 • Moldován Domokos: Scenariu pentru un film de scurt metraj 59 • Poezii sovietice (Evgheni Evtușenko, Andrei Voznesenski, Evgheni Vinokurov, Bella Ahmadulina — trad. de Bölöni Sándor) 64 • Sőni Pál: Mirele (schiță) 68 • Horváth István: Poezie 69 • Angi István: Sistemul de coordonate grotesc-transcendent al esteticului 70 • Szilágyi István: Despre romanul lui Tompa István 79

NOTE

Aradi József: Méliusz József la 65 de ani 87 • Gazda József: Metamorfozele sculptorului 89 • Schleininger Tamás: Sisif și Orfeu 92 • Murádin Jenő: Despre expoziția Kassák Lajos 94 • Vasas Samu: Medicina populară 96

FORUM

Beke György: Revista orădeană Bihari Napló 99

OGLINDĂ

Kósa-Szánthó Vilma: Anchetă sociologică la Sf. Gheorghe I. 104

VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ

Rodica Narcisa Petrescu: Unele probleme ale colaborării economice internaționale 115

ISTORIE VIE

Hermann Gusztáv: Dramaturgia lui Szigethi Gyula Mihály 121

ȘANTIER ȘTIINȚIFIC

Ferenczi István: Perspective noi în cercetarea epocii cuprului în Transilvania 127

CRITICĂ

Szász László: Proza lui Szilágyi István 136 • Tóth Károly: Cărțile științifice ale Editurii Dacia 142 • Fábián Ernő: Un critic al civilizației moderne? 145

BIBLIOTECĂ, PANORAMĂ, REDACTORI—CITITORI

Rendszerelméleti kiskönyvtár

BĂLĂCEANU, C.—NICOLAU, E.: Personalitatea umană — o interpretare cibernetică. Bucureşti, 1972.

CRISTIAN, G.: Decizia în sistemul complex automat. Bucureşti, 1972.

GERGELY TAMÁS: Pszichológia és általános rendszerelmélet. Budapest, 1968.

ENE, HARALAMBIE: Teoria reglării sistemelor sociale. Bucureşti, 1972.

KERTAI PÁL: Korunk biológiája. Budapest, 1973.

KORNAI JÁNOS: Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól. Budapest, 1971.

KORNAI JÁNOS: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról. Budapest, 1972.

NEMÉNY VILMOS: Gazdasági rendszerek irányítása. A gazdasági kibernetika alapjai. Budapest, 1973.

NICOLOV, IOAN: Cibernetica şi economia. Bucureşti, 1973.

PACZOLAY GYULA: Tudományok és rendszerek. Tudományterületek közös törvényszerűségei. Budapest, 1973.

* * * Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1971.

* * * Rendszerkutatás. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1973.

STUGREN, BOGDAN: Grundlagen der allgemeinen Ökologie. Jena, 1972.

TUDOSESCU, ION: Determinismul şi ştiinţa. Bucureşti, 1971.

TUDOSESCU, ION: Structura acţiunii sociale. Bucureşti, 1972.

ZSILKA JÁNOS: A nyelvi mozgásformák dialektikája. Budapest, 1973.

ÁRA 8 LEJ